

200

4-34

Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւն

№ 85

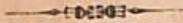
XXXXXXXXIII

ԱՄ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

# ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ըստ նորագոյնի պատմական, լեզուաբանական  
և բանասիրական տեղեկութեանց



Մ Ա Մ Ն Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ



ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ:



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Գ. Ռոտմիստովի

Типографія М. Д. Ротмислова, Гол. пр., д. № 41.

1895

3107.328  
9-34

PH

35858

Ընկերութեան հետեւեալ հրատարակութիւնները վաճառուս են  
Ընկերութեան գրասենեակում և հենարոնական գրավաճառա-  
նոցում:

|  | Բ. | Կ. |
|--|----|----|
| 1 Թաւամազ մեղու (սպառ.) ( թարգմ. օր. Ն. . . . .        | —  | 40 |
| 2 Կարմիր լսարներ ) Տէր-Մարկոսեան . . . . .             | —  | 30 |
| 3 Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիպալի . . . . .             | —  | 15 |
| 4 Թովմաս եղբոր անակր, ( թարգմ. օր. Ն. . . . .          | —  | 45 |
| Նոյնը կազմած . ) Տէր-Մարկոսեանի . . . . .              | —  | 60 |
| 5 Մորեխ և նրա ջնջելու հնարները, աշխ. Հ. Տ.-Բարսեղեանի  | —  | 10 |
| 6 Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին, Հ. Առաքելեանի        | —  | 10 |
| 7 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց. . . . .          | —  | 80 |
| 8 Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական անասութեան, Մօրիս Բլոքի     | —  | 50 |
| 9 Գամառ-Քաթիպալի բանաստեղծութիւններ, (սպառ.) . . . . . | —  | 50 |
| 10 Ռօրինգօնի պատմութիւն, թարգմ. Գիւտ ք. Ազանեանի       | —  | 60 |
| 11 Ուխտաւորք, գործ Վիլհելմ Հաուֆի, աշ. Ռ. Պատկանեանի   | —  | 75 |
| 12 Գառն Էկ և Լուսատանիկ, Շմիդտի, թարգմ. Նուարդի.       | —  | 25 |
| 13 Սալեթ-Նովա, ազգային երգիչ . . . . .                 | —  | 5  |
| 14 Ծննդեան պատմութիւնը. . . . .                        | —  | 10 |
| 15 Ազգայնագիտութեան պատմութիւն . . . . .               | 1  | —  |
| 16 Գիւղական խալիֆայ, Ա. Արարատեան . . . . .            | —  | 50 |
| 17 Վանայ սագ, Վ. Շերենցի . . . . .                     | —  | 75 |
| 18 Փնջիկ, գրեց Աղէքս. Արարատեան . . . . .              | —  | 20 |
| 19 Նամուս, վէպ, գրեց Շիրվանզադէ . . . . .              | 1  | —  |
| 20 Ստեփանոսի Տարօնեցու Աստղիկան Պատմ. արեգեական        | 2  | —  |
| 21 Թիֆլիսեցոց մաւոր կեանքը ( Տէր-Աղէք. . . . .         | 1  | 50 |
| Նոյնը ընտիր թղթի վերայ) սանգրեանի . . . . .            | 2  | —  |
| 22 Ղևնդ պատմագիր . . . . .                             | 2  | —  |
| 23 Աբրազան պատմութիւն (սպառ.) ( Ս. քաջ. Սա- . . . . .  | —  | 30 |
| 24 Նոյնը ուսուցիչների համար) հակեանի . . . . .         | 1  | 75 |
| 25 Սոկրատէս, թարգմ. օր. Թ. Ստեփոյեան . . . . .         | —  | 10 |
| 26 Պատմութիւն Հայոց, Պարաւանեանի (սպառ.) . . . . .     | 1  | 50 |
| 27 Ազգայնոց գործնական շերամապահութեան, Վ. Մել.-Շահն.   | —  | 40 |
| 28 Ժամանակագրութիւն Հայոց Յ. Կարգելի . . . . .         | 1  | 25 |
| 29 Վարդ-Ռէսլին Սպիրի, թարգմ. Ի. Յ. . . . .             | —  | 10 |
| 30 Նալ և Գամայեանի, Ֆ. Շմիդտի . . . . .                | —  | 20 |
| 31 Անաուած գիւղ արգարն ու մեղուսրը, Կոմս Լ. Տօլստոյի   | —  | 7  |

3005

№ 85  
Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

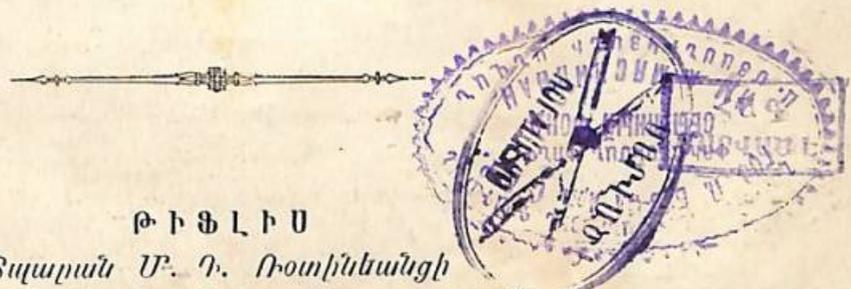
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական  
և բանասիրական տեղեկութեանց

Մ Ա Ս Ն Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ:



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս  
Տպարան Մ. Գ. Ռօտինեանցի  
Типография М. Д. Ротинянца, Гол. пр., д. № 41.  
1895



საქართველოს  
სამთავროს

დასრულებულია საქართველოს  
სამთავროს მიერ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28 Юля 1894 года.

საქართველოს  
სამთავროს

საქართველოს  
სამთავროს

საქართველოს

საქართველოს



# Մ Ա Ս Ն Բ

## ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

### ԳԼՈՒԽ Ա.

#### ԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ:

##### ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ:

1. Արտաքսիաս, կամ կանգնումս հին Արարատեան թագաւորութեան: 2. Փոփոխութիւնք տիրող ցեղից: 3. Օրինակ իշխանութեան—քացարձակ միապետական: 4. Եկամուտք: 5. Դատաստանական վարչութիւն. Ընկերական կարգք. Օրէնք. Պատիժ: 6. Ազդեցութիւն քրիստոնէութեան: 7. Պաշտօնէութիւն. Գործակալք: 8. Ջարդք: 9. Կառք: 10. Չինուորութիւն: 11. Պատերազմ: 12. Փող հարկանել: 13. Դրօշ: 14. Խառնուրդ: 15. Ծակատ յարդարել: 16. Հաղորդակցութեան հնարք. Ծանապարհք: 17. Ամբուլթիւնք: 18. Սահմանագրուի իշխանութիւնք: 19. Զօրք: 20. Զօրանիստ տեղիք. Հնարք Մուշեղի, գրպարտութիւն զմեանէ եւ սպանումս: 21. Բակտումս զօրութեանն Արշակունեաց:

1. Արշակունի, այլով անուամբ՝ ոստանիկ, այն է արքունական ցեղն Հայոց՝ էր հաւանականապէս սերունդ հին Արարատեան թագաւորութեան, որ լետ կորուսանելոյ զաէրութիւնն իբրև 300 տարի, այն է ի Դարեհէ Աշտասպետ (500 նախ քան զՔր.) մինչև յԱնտիօքոս մեծ, առաւ միւս անգամ զիւր անկախութիւն (189 ն. ք. զՔր.) Արտաշեսիւ, կամ, յոյն յորջորջմամբ, Արտաքսիասու, նոյն իսկ յԱրարատեան երկրին, կամ ի Հովտին Երասխայ (Ստր. ԺԱ. 14. 2, 3), ուստի և յիրաւի կը կոչուի ի Բուզանդայ երկրորդ «Արարատեան տէրութիւն» (Բուզ. Գ. Ժ.): Այսպէս, ըստ մեզ, աւելի ճիշդ և պատմական է կոչել զնա ընդհատեալ յաջորդութիւն հին Արարատեան թագաւորութեան, քան զուստր պարթևականին, որպէս երևեցուցանէ Խորենացին:

2. Արշակունեաց թագաւորութիւնն, թէպէտ սկսաւ հին արարատեան ցեղիւ, սակայն չտուեց նոյն ցեղին մէջ որդի ի հօրէ մինչև նոյն անուան վերջին թագաւորն Արտաշէս, որպէս կուտայ կարծել նախ Խորենացին, ըստ օրինակի Յուդայի թագաւորութեան, որ սուեց ի նմին տան ի Դաւթայ մինչև ի վերջին շառաւիղ նորա Սեղեկիա:

Արշակունեաց թագաւորութիւնն, որ տուեց իբր 550 տարի (189-է ն. թ. զՔր.—428 լետ Քսի), ունի երեք ժամանակ կամ դար՝ ընդարձակ մտօք. յառաջնումն ցեղն Արտաքսիասայ կը տիրէ միահեծան ի սկզբանէ (189 ն. թ. զՔր.) մինչև զրեթէ ի սկիզբն քրիստոնէական թուականին. լերրորդումն, ի սկզբանէ քրիստոնէական թուականին մինչև 105, կը տիրեն խառն թագաւորք հայացեալք այլևայլ թագաւորական տուներէ մերթ Պարսից և մերթ Հռոմայեցոց կողմանէ, մանաւանդ այս վերջնոց, որոց և հարկատու է թագաւորութիւնն. լերրորդումն կը տիրէ Պասլաւ ցեղն, յԱրտաշիսէ Բ. ըստ Խորենացւոյն (Տիրիթ կամ Տրդատ ըստ Տակիտոսի) մինչև ի բարձումն թագաւորութեանն (428) ի ձեռն երկուց սահմանակից մեծ տէրութեանց, Հռոմայեցւոյն և Սասանականին, որոց խաղալիկ եղած էր թագաւորութիւնն զրեթէ իւր ծննդենէն հետէ: Զառաջին զերկուս ժամանակսն մարթ է կոչել հեթանոսութեան ժամանակ, զվերջինն՝ քրիստոնէութեան ժամանակ, յորում Հայ ազգն, իբրև տէրութիւն, է արդարև աւելի տկար, բայց աւելի իրագէտ (conscient) և բարոյապէս աւելի անկախ, և որով կ'սկսի ազգային պատմագրութիւն, ըստ սգւոյն՝ քրիստոնէական, այլ ոչ առանց վիպասանական (légendaire) ձևոյ:

3. Արշակունեաց թագաւորութեան, իբրև իշխանութիւն, իսկութիւնն, իւր սարօքն, էր արևելեան բացարձակ միապետութիւն, ուր կամք միապետին էին օրէնք: Թագաւորութիւնն, թէպէտ ի բնէ բաժանեալ ի գաւառս, որոց զրեթէ իւրաքանչիւրն էր ինքնօրէն աղիկամի՝ ունէր սակայն միութեան այն կերպը, որ կը կոչուի աւատային և որ վաղեմի միապետութեանց շատերուն սովորական կերպն էր: Այս միութիւնը կազմող մասնաւոր իշխանութիւնք, որպէս անուոյ շառաւիղներ, կ'երթային միանալ իբրև ի կեդրոն լանձին թագաւորին, որ էր «բնակ տէր երկրին» (Բուզ. Գ. թԱ. Ի, Ե. Ե. և այլուր). և այս ոչ միայն յառաջնում ժամանակին, յորում թագաւորութիւնն էր միահեծան, այլ և լետոյ ևս, մինչ ինքն իսկ թագաւորութիւնն էր աւատ սահմանակից մեծ տէրութեանց, մերթ միոյն և մերթ միւսոյն: Զայս աւատային ձև կ'սկիսարկեն մեր հին լեզուաւ բառք, «ձեռատունկ, ձեռասուն, ձեռակերտ, գաստակերտ»: Այսպէս Տրդատ, ըստ Ազաթանգեղոսի, ի հրովարտակին առ ամե-

նայն Հայս, կ'անուանէ բոլոր երկիրը «ձեռատունկ և ձեռասուն Արշակունեաց»: «Ամենայն նախարարք մեծամեծք և ազատք և դործակալք և սիրելիք մեր թագաւորաց... յեռաբարձիք և յեռառնիք մեր Արշակունեաց» (Ազաթ. թԲ.). և Հայոց հրովարտակն կամ նամակ առ Թէոդոս՝ կ'անուանէ բոլոր երկիրը «գաստակերտ» Հռոմայեցոց. «Ունիմք զանսուտ լիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց, (որք) ունելով զՆերսայէ՝ անցին և տիրեցին և Ասիացոց կողմանցն... և լայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դասակերտ մեծ և լիբելի զՀայոց աշխարհս անուանէին» (Եղիշ. էջ 122, 123):

Զիշխանութենէ թագաւորին, որպէս ասացաւ ի վերոյ՝ այսչափ միայն զիտեմք, թէ էր արևելեան բացարձակ միապետական և թէ հրաման թագաւորին էր օրէնք: Թէ կ'սր արդեօք գէթ նախարարական ժողով, չափաւորիչ կամ որոշիչ ի վարչութեան՝ չէ ամենեւին հաւանական. խորհուրդ նախարարաց կամ խրատն էր բարեխօսութիւն միայն կամ աղաչանք: Հրամանք, որ կ'ելլէին թագաւորին բերնէն, ևս և անիրաւք՝ պարտէին կատարուիլ: Այսպէս Տիրան, թոռն Տրդատայ, մին ի տկարագոյն թագաւորաց մերոց, տուաւ սպանանել զձերունին Դանիէլ, և ոչ իսկ իբրև բարեխօսութիւն յարգելով աւագանւոյն խրատն: «Իբրև զայս (զլանդիմանութիւն Դանիէլի) լուաւ (Տիրան), ասէ Բուզանդ, բորբոքեալ ի բռնաւորութիւն դաւնութեան ամբարշտութեան ցասման իւրոյ՝ տալը հրաման անդէն խեղդամահ առնել զնա: Բայց մեծամեծ նախարարացն աւագանին շատ եղին ի մտի արքային զի մի կատարեցոյէ զչարութիւն կամաց իւրոց. այլ նա ոչինչ անսաց նոցա. սպասաւորքն կատարեցին զգործ հրամանին վաղվաղակի. ճոպան ի փողս եղեալ խեղդամահ արարին զնա» (Բուզ. Գ. թԳ.): Միով բանիւ, թագաւորն էր կենաց և մահու տէր իւր բոլոր հպատակներուն՝ առանց խտրութեան մերձաւորութեան և աստիճանի: Արշակ հրաման կուտայ Վարդանայ Մամիկոնենի, եղբոր սպարապետին իւրոյ Վասակայ, սպանանել զԳնէլ, որ էր եղբորորդի Արշակայ (Բուզ. Գ. թԱ.). Վասակայ կը սպտուիրէ սպանանել զՎարդան զիւրուրոյն եղբայր (Բուզ. Գ. թԸ). Պսպ կը հրամայէ սպարապետին իւրում Մուշեղայ սպանանել զմարդպետն Հայր (Բուզ. Ե. Գ.), և հրամանքն կը կատարուին անդէն: Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն՝ Արշակ զնոյն ինքն զհայր իւր զՏիրան տուաւ առնել հեղձամահ սենեկապետաց նորա (թէպէտ զաղտ). «հեղձամահ եղև (Տիրան) լիւրոց սենեկապետաց ի հրամանէ արքայի ի զաղտնիս» (Խոր. Գ. ԻԲ.): Տիրանայ բացարձակ հրամանն կատարուեցաւ նոյնպէս ի վերայ Յուսկան. ոչ ինամութիւն նորա, քանզի փեսայ էր Յուսիկ Տիրանայ, և ոչ կաթողիկոսութիւնն, որ

առաջին պատիւն էր զինի թագաւորութեան, որպէս լետ այնորիկ, նոյնպէս լառաջ՝ կարացին ազատել զմանուկ հայրսպետն բացարձակ հրամանէն Տիրանայ. Յուսիկ եղաւ բրածեծ և մեռաւ. «բրածեծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն Աստուծոյ, երանելի մանուկն Յուսիկ, կիսամահ կոշկոճեալ ընկեցեալ լինէր, զոր բարձեալ պաշտօնէիցն բերին ի գաւառն Գարանաղեաց ի գիւղն Թորգան, և անդ ոչինչ լետ բազում աւուրց հանգեալ» (Բուզ. Գ. ԺԲ.): Ազգեցութեան տէր նախարարի ուրուք անձնական համարձակութիւնն միայն էր երբեմն թագաւորին բռնութենէն ազատող: Այսպէս, ըստ Բուզանդայ (Գ. ԺԸ.), Արտաւազգ և Վասակ Մամիկոնեանք գիպելով առ Տիրանայ՝ կորզեցին բռնի գերկոսին տղայ մանկուհն, որ մնացած էին ողջ Ռշաունեաց և Արծրունեաց կոտորածէն. «Յայնմ ժամանակի գտանէին ի դայեակս մանկուհն փախստեալս, զճաճատ որդի Մեհնգակայ Ռշաունուոյ և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաչէի Արծրունուոյ, տղայք ստնգիւրք, զորս անին առաջի թագաւորին: Իբրև տեսնէր (Տիրան)՝ տալր հրաման հանել փողոտել զմանկուհնն, զի նոքա և եթ ճեաք մնացեալ էին չազգացն: Եւ անդ գիպեալ Արտաւազգ և Վասակ, արք ի Մամիկոնեան տոհմէն, որք էին զօրավարք ամենայն զօրացն Հալոց՝ յարուցեալք անկան ի վերայ մանկանցն տղայոց, մէն մի լանթի հարեալք՝ ի դուրս գնացին. զէն ի վեր առեալք, կռուոյ պատրաստէին՝ ի վերայ այնց մանկանց մեռաներ»: Երբ Արշակ լանդիմանեալ ի Խազայ, ըստ Խորենացոյն, հրամայեց քարշել և քարկոճել զնա՝ «տայգերք դստեր նորա, ասէ Խորենացին, ի մեծ նախարարութեանցն, ի կորովի և ի քաջ ազգէն Ապահանեաց, սուսերս հանեալ՝ կիսախողտող զքարշողսն առնէին, և յափշտակեալ զԽազ ի ձեռաց նոցա, լիւրեանցն գնացին գաւառս» (Խոր. Գ. ԼԲ.):

Ոչ անհատներու միայն, այլ և ամբողջ ցեղերու ջնջումն կատարեալ էր, լիրաւի կամ լանիրաւի, թագաւորին բացարձակ հրամանէն: Այսպէս հրամանաւ կամ թոյլտուութեամբ Տրդատայ բարձաւ ապստամբ ցեղն Սղկունեաց (Խոր. Բ. ԶԳ.). հրամանաւ Խոսրովայ նորին որդուոյ և յաջորդի՝ բարձան երկուքին անսաստ ցեղքն, Մանաւազեանն և Որդունին, նոյնպէս Բղնունեացն և Աղձնեաց (Բուզ. Գ. Գ, Խոր. Գ. Բ, Բուզ. Գ. Ը.). ցեղքն Ռշաունեաց և Արծրունեաց հրամանաւ Տիրանայ եղեն գրեթէ բնաջինջ (Բուզ. Գ. ԺԸ.), և Կամսարականացն՝ հրամանաւ Արշակայ (Բուզ. Գ. ԺԹ, Խոր. Գ. ԼԱ.):

Ինչպէս կենաց՝ նոյնպէս ընչից և ստացուածոց բացարձակ տէր էին Արշակունի թագաւորք: Պարգևք կ'ելլէին անմիջապէս թագաւորէն: ՁԱրտաշիսէ ասէ Խորենացին, թէ Սմբատայ սպարապետին իւրում, լ'տ պատերազմին Կասպից, տուաւ կալուածս ի պար-

զև. «Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան... վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգևէ նմա Արտաշէս զմասն արքունի որ ի շէնս Գողթան և զՈւղտու ակունս, և առ այսօքիւք և զաւարն ամենայն նմա թողու» (Խոր. Բ. ԾԳ.): Նոյնպէս Տիրան Ա., ըստ նմին Խորենացուոյ, կուտայ երևելի կալուածներ Գրուասպայ ումեմն Պարսկի, որ էր օգնական Երախնաւու, խնամակալուին տէրութեանն. «Ձոր (զԵրախնաւու) սիրեալ արքայի՝ տալ նմա զգահն երկրորդական, և զհոգս արևելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ՝ առ նմա թողու զԳրուասպ ամն պարսիկ, զմտերիմ իւր, որ խնամացեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատոնս հանդերձ ազարակօքն, և զայգին մեծ յոր մտանէր առուն՝ զետ հանեալ ի ծովէն Գալլատուայ» (Խոր. Բ. ԿԲ.): Ըստ Բուզանդայ, Խոսրով, իբրև բացարձակ տէր երկրին՝ լետ պատերազմին Մազքթաց, կուտայ զօրավարաց իւրոց, մանաւանդ Վաչէի որ սպարապետն էր՝ երկիրներ. «Ապա ետ հրաման թագաւորն Հալոց Խոսրով տալ պարգևս արանցն քաջաց, որ վաստակեցին նմա և փոխանակեցին զանձինս իւրեանց փոխանակ աշխարհին Հալոց մեծաց լամենայն մարտս ճակատուցն պատերազմաց: Եւ ետ Վաչէի զօրավարի զականս Ջանջանակին և զՋրաբաշխիս և զՅլու գլուխ ամենայն զաւառակօքն հանդերձ. նոյնպէս և այլոց նախարարացն մեծամեծ պարգևս» (Բուզ. Գ. Ը.): Եւ զՊապայ ասէ նոյն Բուզանդ, թէ լետ ճակատուց որ եղան ընդ Պարսս, յորոց մին էր Զիրաւին, զոր կը պատմէ նաև Խորենացին՝ շատ պարգևներ և գիւղեր տուաւ Մուշեղի. «Յայնմ ժամանակի բազում պարգևս և պատիւս և բազում գիւղեան զօրավարին Մուշեղի Պապն շնորհէր» (Բուզ. Ե. Գ.): Ոչ պարգև և կալուած միայն, այլև նախարարաց ամբողջ երկիրն, մանաւանդ լանցաւորներուն, ուրիշ նախարարի տալու իշխանութիւն ունէին թագաւորք մեր: Տրդատայ համար կը պատմուի, թէ Սղկունեաց երկիրն ի Տարօն տուաւ Մամգունայ, Մամիկոնեանց նախնուոյն ի ժառանգութիւն (Խոր. Բ. ԶԳ.), և որդի նորա Խոսրով գերկիր ապստամբ բզեշխին Բակրոյ տուաւ Վաղինակայ Սիւնուոյ (Բուզ. Գ. Թ.): Չէր անսովոր թագաւորաց մերոց յարքունիս գրաւել երկիրներ: Այսպէս Խոսրով գառն Գատաբենայ գրաւեց յարքունիս. «Եւ գառն նորա կալան յարքունիս» (Բուզ. Գ. Ը.), և Արշակ գրաւեց Արշարունեաց երկիրներն. «Ձատճմս Կամսարականացն որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ և Արշարունեաց, ազգատ առնէր (Արշակ), և զգաւառուն ունէր յոստան» (Բուզ. Գ. ԺԹ.): Ահա արևելեան բացարձակ միապետութեան կատարեալ պատկեր: Ե՞ր հնար այլ ազգ սպասել թագաւորէ, որ չէր ընդհատ լիւրմէ գրացուոյն, գոռոզ պարթե-

ւականէն, հանդերձիւ և ձեռով անգամ, ինչպէս կը ցուցնեն առաջին ժամանակին Արշակունեաց դահեկանք արևելեան խուրիւ, որ հագիւ կը տարբերի լայնմանէ, զոր կը կրէին թագաւորք պարթևք, ինչպէս կը տեսնուի ի դահեկանս այս վերջնոց:

Չկարէր լինել տարբեր պարթևականէն նաև վարչական գրութիւնն իւր բոլոր ճիւղերով: Կատարեալ վարչական լեռնութեամբ ինչպէս առ մեօք, բաժանեալ պաշտօնարաններու, գլխաւորներուն անգամ, ինչպէս ելեմտից, դատաստանի, ստիկանութեան, զինուորութեան՝ չէ հաւանակա՛ թէ եղաւ երբէք ի Հայս: Գործակալք կը լիշուին արդարև, ինչպէս պիտի տեսնենք լետոյ, իբրև պաշտօնեալք, բայց ոչ այժմու մտօք, իբրև գլխաւորք իւրաքանչիւր մէն միոյ մասին վարչութեան: Կար աւագութիւն և կրտսերութիւն ի գործակալութեան, բայց ոչ կանոնաւոր ստորակարգութիւն: Այնպէս ծառայ էին թագաւորին բղեշխք և աւագ նախարարք, ինչպէս ստորին սպասաւորք, զորս «ոտնկայս գործակալութեան» կը կոչէ Բուզանդ: Բուզանդ չխորեր կոչել ծառայս թագաւորին ճոխ իշխաններ, որպիսի էին բղեշխն Աղձնեաց, և Կորդուաց, Ծոփաց, Սիւնեաց, Հաշտենից իշխաններն. «Ձայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ճառագայտ նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բղեշխն, որ էր մի ի չորից, գահերէց բարձերէց տաճարին արքունի:... Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր ճառագայտ իւր, զիշխանն Կորդուաց զՁոնն, և զիշխանն մեծի Ծոփաց զՄար, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Հաշտենից զՊատ հանդերձ բազում զօրօք» (Բուզ. Գ. Թ.): Այժմու պաշտօնեալք ևս կը կոչեն իւրեանց տէր զթագաւորն, բայց նշանակութեամբ գլխոյ և ոչ տեսնն, և են պատասխանատու, բայց ազատ վարիչք այլևայլ մասանց միւսնոյն քաղաքական մարմնոյ: Քաղաքական կամ վարչական լեռնութեանոյ այս բմբռնումն բոլորովին օտար էր չորսոյ արևելեան բացարձակ միապետութեան: Միով բանիւ, արևելեան քաղաքակրթութիւնն, ոչ միայն պարսկականն և պարթևական թանձր և նիւթական, այլ և ոչ հելլենականն վերացեալ և փիլիսոփայական՝ ունեցաւ վարչական գործերու բաժանման գաղափարը: Ինչպէս բուն օրէնսդրութեան, նոյնպէս բուն վարչութեան լրացումն է հռոմէական քաղաքակրթութեան ծնունդ, զոր արդի եւրոպականն հասոյց ի կատարելութիւն:

4. Ելեմտական գրութիւնն առ Արշակունեօք չկարէր լինել տարբեր լայնմանէ որ էր առ Պարսիկս: Տէրութեան կամ մանաւանդ թագաւորին, (քանզի չկար բառին բուն նշանակութեամբ տէրութիւն. տէրութիւն, ըստ բանից գազզիացի խրոխտ միապետին, «Տէ-

րութիւն ես եմ» էր անձն թագաւորին), եկամուտն էր կալուածական, յարդեանց մշակութեան և հովուութեան: Գաւառներէն շատք էին կալուած արքունի, որ կը կոչուէին տուն թագաւորին, ընդ տեսչութեամբ մարդպետաց (տես Բուզ. Ե. Ը. և այլուր). թերևս կ'առնուէր մասն նաև այն գաւառներէն, որ էին կալուած նախարարաց: Նաև եկամուտք եկեղեցւոյ առ քրիստոնէութեամբ էին կալուածներէ, զորս շնորհեցին առաջին քրիստոնեայ թագաւորք, մանաւանդ նախածանօթն Տրդատ, որ հին հեթանոսական մեհենից կալուածներն, և այլ ևս բազում, սեպհականեց ի ժառանգութիւն եկեղեցւոյ, որպէս պատմէ Ագաթանգեղոս: «Եւ զգաստակերտն (Անահտական մեհենին) հանդերձ գետնովքն և սահմանօք նուիրեցին եկեղեցւոյ ի սպասաւորութիւն» (Ագաթ. ձԸ.): «Եւ գաւանն (մեհենին լԱնի) ամբաւն հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցւոյ նուիրէին» (ձԹ.): ԶՏրդատայ ասէ առանձինն. «Եւ թագաւորն յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ գրեաց չորս չորս հօղս յամենայն ազարակ տեղիս. իսկ յաւանսն՝ եւթն եւթն երգոյ հօղ, ի ծառայութիւն սպասաւորութեան եկեղեցւոյ նուէր պաղոց Տեսուն մատուցանէր» (ձԹԹ.): Նոյնպէս Խոսրով, որդի Տրդատայ, Մանաւազեանց և Որդունոց բուն քաղաքներն հանդերձ սահմանօք նուիրեց եկեղեցւոյ. «Եւ ետ (Խոսրով) գաւանն և զբուն գահոյից զիւղն նահապետին Մանաւազենից զՄանաւազակերտ ամենայն սահմանօքն և գաւառական հանդերձ, և զբուն զիւղն Որդունոց որոյ անուն էր Որդորու՝ ամենայն սահմանօքն՝ լեկեղեցի» (Բուզ. Գ. Գ.): Գրիգոր ունէր ինքեան և իւր տոհմին համար առանձին կալուած, որպէս ասէ Բուզանդ՝ զԹորգան և զԹիլ, առաջինն՝ ի Գարանաղիս, և երկրորդն՝ լեկեղեաց. «Իսկ սոցա (Գրիգորի և Արիստակեայ) պատրաստեցան տեղիք բնակութեան և շիրիմք հանգստեան, մեծին Գրիգորի՝ ի Գարանաղեաց գաւառին, ի զիւղն որ անուանեալ կոչի Թորգան, և սրբոյն Արիստակեայ որդւոյ նորա՝ լեկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ» (Բուզ. Գ. Բ.): Բուզանդ այլուր մինչև հնգետասան կը հանէ զգաւառս տան Լուսաւորչին առ Ներսիսիւ. «Ձայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնսն, զի հնգետասան գաւառ ունէին իբրև սեպհական ի բնմէ, լԱյրարատ, ի Գարանաղէ, լեկեղեաց, ի Տարօն, ի Բղնունիս, ի Ծոփս, և որ ընդ մէջ նոցա և շուրջ գնոքօք»: Կերևի թէ եկեղեցւոյ կալուածներուն լաճախութիւնը տուած էր տեղի գանդատանաց, մինչև մարդպետին Արշակայ մեղադրել, կամ որպէս ասէ Բուզանդ՝ «թշնամանս զնել Տրդատայ... ազգի, տակի և տոհմի Արշակունեաց, թէ զիսրդ զայնպիսի տեղիս կանանցահանդերձ մարդ-

կան տուեալ է» (Բուզ. Գ. ԺԿ.): Պապ նուազեցուց կալուածներն նոր իմն կարգադրութեամբ. գրաւեց եկեղեցւոյ հողերուն հինգ եօթներորդը՝ թողլով միայն երկուս, և առ իւրաքանչիւր հող մէն մի երէց և սարկաւազ, մնացեալներն աւելով ի ծառայութիւն տէրութեան: «Հաս յարքունիս Պապ թագաւորն զհող եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր թագաւորին Տրդատայ առ մեծաւն Գրիգորիւ քահանայապետիւ ի սպաս պաշտաման եկեղեցւոյն ընդ ամենայն երկիրն Հայոց. զի լեւթն հողոյն զհինգն հատանէր յարքունիս, և թողոյր միայն երկուս հողս, և ըստ հողոյն թողոյր երկուս երկուս առ գեւղ մի, երէց և սարկաւազ, և զայլն ի սպասու կացուցանէր իւր ի ծառայութիւն զեղբարս և զորդիս երիցանցն և սարկաւազացն» (Բուզ. Ե. 1Ա.): Զայս կը լիշէ Բուզանդ իրրև ի հեծուկս 'Ներսիսի զործուած, բարդելով, ինչպէս պիտի տեսնենք իւրում տեղւոջ՝ անթիւ զրպարտութիւններ մանուկ թագաւորին վրայ, որ կատարեց՝ ինչ որ 1,500 ամօք լետոյ հազիւ իշխեց կատարել բարեկարգիչ կայսր մը (Յովսէփ Բ.) ի կարծումն գատարկապորտներու բազմութեան, որոց եկեղեցական եկամտից առատութիւնը պատճառ եղած էր տալոյ զանձինս եկեղեցական և վանական լուլթեան: Յարգեանց մշակութենէ էր ոչ միայն եկամուտ թագաւորին և եկեղեցւոյ, այլև շատ անգամ օտար տէրութեանց տրուած հարկն, որոյ տեսակներն էին հաս, մուտ, սակ, բաժ: Այսպիսի էր մեծ մասն հարկին զոր կուտային Հայք Սասանեանց լետ անկման թագաւորութեանն ըստ Եղիշէի, որ լետ զանգատելոյ, թէ «ճանրացուցին զհարկ աշխարհին, քանզի ուստի արժանն էր առնուլ հարիւր գահեկանաւ չափ, կրկին առնուին»՝ կը յաւելու. «Նա բնաւ ո՛վ իսկ կարէ պատմել վասն ճանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից լերանց և դաշտաց և մայրեաց» (Եղիշ. էջ 40), և այլուր (էջ 76), «իսկ զմտից և զսակից և որ այլ ևս էին հարկ աշխարհին՝ բազմազոյն քան առ հարբն նորա երթալը յարքունիս»: Նաև պարզեք որ կ'ելլէին ի թագաւորաց՝ էին մանաւանդ կալուածք, քան սակույ և արծաթոյ մեծամեծ գումարներ: Պարզեք զորս Արտաշէս, Տրդատ, Խոսրով, Պապ ետուն զօրավարաց և այլոց, ինչպէս տեսանք ի վերոյ՝ էին կալուածք: Բուզանդ ի լիշէն Յոհան անուն եպիսկոպոսի ուրուք խեղկատակութիւնն, որով կը կորզէր նա պարզե ի թագաւորաց՝ չլիշէր սակույ և արծաթոյ գումար, այլ կնքուած մուրհակներ զիւղից և ագարակաց: «Յոհան եպիսկոպոս որդի Փառինայ, յորժամ երթալը առ թագաւորան Հայոց, խաղակատակ լինէր նոցա:... Ի չորք անկեալ լուս և ի ձեռս՝ սողէր առաջի թագաւորացն և զուղտու զձայն ածէր կառաչելով, և ընդ կառաչելն սպա մի մի

բան խառնէր ասելով. Ուղտ եմ, ուղտ եմ, և զարքալի զմեզս բանամ. դիք ի վերայ իմ զմեզս արքայի, թող բառնամ: Իսկ թագաւորքն զմուրհակս զիւղաց կամ զագարակաց գրեալ և կնքեալ զնէին ի վերայ ողինն Յոհանու փոխանակ ընդ մեզոց իւրեանց. և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր գեւղս և ագարակս լուղան լինելոյ և զմեզն բառնալոյ» (Բուզ. Զ. Ժ): Այսպէս ունելն կալուածական հարստութեան գտեղի դրամականին՝ կը ցուցնէ, թէ երկիրն էր տակաւին մեծաւ մասամբ այն շինական հեշտ պարզութեան մէջ, յորում գտաւ զնա Քսենոփոն Արշակունեաց թագաւորութեան սկիզբէն իբր 200 ամօք յառաջ: Դրամի այս նուազութեան գլխաւոր պատճառ կրնայ համարուիլ թերևս չունենալն Արշակունեաց սովորութիւն, կամ մանաւանդ արտօնութիւն, հատանելոյ առանձին դահեկան, բաց առաջնոյ ժամանակին, այն է Արտաքսիասայ ցեղին թագաւորներէն, որոց դահեկաններէն հասած են մինչև առ մեզ. հարկատուութեան ժամանակ հաւանական է թէ կորոյս երկիրն այս իրաւունքը՝ շատանալով գործածել պարսիկ և հռոմայեցի դահեկաններ: Զէ պարտ կարծել սակայն, թէ այս պատճառաւ Հայն էր լայնժամ հէք և զծուծ: Եթէ ճշմարիտ է սկանատեսին Քսենոփոնի նկարագիրն զոր բերաք այլուր՝ Հայն ունէր իւր ստորերկրեալ տուներուն մէջ ոչ միայն կերակուր և ըմպելի առատ, այլ և անուշահոտ օծանելիս: Դրամը ջէր կարևոր որչափ զարդիս նոյնչափ ի հնումն, մինչ կը փրէին գեռ փոխանակութիւնն և բռնի աշխատութիւն: Վաճառականութիւնն Տիւրոսի ըստ Եգեկիելի (գլ. Խ.), գէթ մեծաւ մասամբ, էր փոխանակութիւն: Մարգարէն, լետ լիշելոյ այլևայլ երկիրներէ բերուած նիւթեր ի վաճառ, Կարքեդոնէ, ի Յունաց, ի տանէ Թորգոմայ, ի կղզեաց Միջերկրականին, ի Հրէաստանէ, Ասորոց երկրէն, լճրաբիոյ, լեգիպոսոսէ, ի Մարաց—արծաթ, սակի, պղինձ, անաղ, կապար, պղնձի անօթներ, ձի, ջորի, փղոսկր, երփն երփն նարօսից, խունկ, մեղր, իւղ, գինի, ուղտ, խոյ, որոջ, անուշահոտ իւղեր, պատուական քարեր, բեհեզ, այլովքն հանգերձ—կը յաւելու. «Եւ երթեկեացն տայիր զվաճառս քո բազմացեալս յողխամպիսէ քումմէ»: «Եգիպոսս առնոյր սակի, փղոսկր և գերիս լեթով պիալ, խունկս լճրաբիայ, գինիս՝ ի Յունաց և ի Փիւնիկեցոց, աղ՝ ի Սահարայ, և ինքն տայր ընդ այնր ցորեան և այլ ևս նոյնպիսիս, և մանաւանդ Արարիս կերակրէր միշտ ցորենով նորա» (Պարթ. Տիւր. պրամ. հա. Ա. 59): Եգիպոսոսի և Ասորեստանի հրաշակերաք, յորոց ոմանք կանգուն են, այլոց մնացորդք միայն կան՝ չկանգնեցան արծաթով: Յուրանք կամ բրգունք Եգիպոսոսի շինուեցան հացիւ և խստորով: Խոսրով Բ. անկելու համար իւր կրկին

անտառներն՝ հրաման կու տայ սպարապետին իւրում Վաչէի, «հանել խաշար (հասարակ զինուոր) յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կազին մայրեաց և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին» (Բուզ. Գ. Բ.):

5. Գալով դատաստանական վարչութեան՝ չէ հաւանական թէ կային յայնժամ ի Հայս արգի ոճով օրինագիրք և ատեանք: Յայտնի է օպիայն, թէ չէին և չկարէին անձանօթ լինել Հայոց ընկերական կարգաց գէթ էականներն, որպէս կենաց և սեպհականութեան իրաւունք, ամուսնութիւն, տուրևառ, այլովքն հանդերձ: Լեզուն ազգերու մտաւոր և բարոյական զարգացման պատկերն է, և գաղափարք որոց նշաններն են բառք՝ չեն կրնար առնուլ ծնունդ, եթէ իրք նշանակեալք նօքօք՝ չէին կանխաւ ընտանեցած և իրր թէ տաւաւորուած ժողովրդեան բարուց և սովորութեանց մէջ: Արդ՝ հայերէն լեզուն ի վաղուց անտի ունի կենաց այլևայլ յարաբերութիւններն նշանակող ամէն բառ, սկսեալ ընտանեկանէն մինչև քաղաքականն: Հայերէնն ունի ազգականութեան բոլոր աստիճաններուն անուններն, ոչ միայն հարազատներուն, այլև խորթներուն. հօր և մօր և որդու հետ՝ դիտէ նաև յօրալ, մօրու և որջու. նաև խնամութեան անուններ մանր մասամբ: Կը խորէ կենաց այլևայլ վիճակներ, ինչպէս ամուսնութիւն, այրութիւն և ամուրութիւն. գիտէ նաև տէր և ծառայ: Թէպէտ չկար Հայոց մէջ հին ազգերէն սմանց այն ժողովրդական բաժանումը, զոր Եւրոպացիք օովոր են կոչել *ֆերմիէր*՝ կար սակայն ազատ և շինական, այսինքն՝ հողատէր և մշակ, որ կը թուի պատասխանել «էրֆէ կամ վարձակալ (fermier) կոչուած աստիճանին: Սեպուհ անունը, որմէ կ'ելլէ սեպհականութիւն բառը՝ կը արուէր ազատաց, այսինքն նախարարական տոհմին, և կը նշանակէր՝ Այն որ ունի իրաւունս սեպհականութեան, այսինքն ստանալոյ երկիր: Սեպուհ բառին ուրիշ ձևն է «պայ», որ կը նշանակէր զինուոր, մանաւանդ ձիաւոր: Այսպէս կը տեսնուի, թէ հողատէր և զինուոր էր ի բնէ ժողովրդեան ազատ մասն, ինչպէս շինականն էր երկատէր կամ աշխատող (industriel) մասն, այսինքն՝ մշակ, ձեռագէտ և թանգար (commerçant): Ահա փառաւոր ազնուականութիւն մի առընթեր պատուաւոր քաղաքացութեան:

Չէ հնար թէ չկային այս յարաբերութիւններն կարգադրող և ի հաւասարակշռութեան բռնող եթէ ոչ օրէնք, գէթ պայմանք: Խորենացին ուրեք կը թուի հաստատել, թէ կային այսպիսի գրաւոր պայմանք: Մեր զգօն պատմիչն լեա մեղադրելոյ հին Հայոց անփութութիւնն ի թողուլ պատմական լիշտակներ՝ կը յաւելու. «Այլ ասիցէ ոք արգեօք, վասն ոչ լինելոյ դիր և զայրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէսպէս պատերազմացն որ կու գմիմեանց զկնի

անհետ ի վերայ գային: Այլ ոչ արգարև այսօրիկ կարծեցեալ լինի, քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որով այժմ գիւղից և գաւառաց (այսինքն՝ անշարժ ստացուածոց), և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց (այսինքն՝ ընտանեկան յարաբերութեանց, ինչպէս ամուսնութեան, ժառանգութեան և այլն) և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց (այսինքն՝ պարտուց, փոխոց և ուրիշ առևտրական պայմաններու) այժմ առմեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեանն պայագատութիւն» (այսինքն նախարարական տոհմերու անհատներուն յաջորդութեան և ուրիշ իրաւանց, թերևս նաև այն տոհմերուն յարաբերութեան և պայմաններուն շինական մասին հետ) (Խոր. Ա. Գ.): Թէ ընկերական կարգաց և պատշաճից վրայ կար ճշգրիտ գաղափար ի Հայս՝ առ այս ունինք նաև պատմական ապացոյց: Նշանաւոր է զոր ինչ ասէ Խորենացին, և աւելի մանր՝ Բուզանդ, Արշակաւանի պատմութեան առթիւ: Բուզանդինը բերենք նախ ի մէջ, թէպէտ այլուր կոչած ենք. «Ձայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն (Արշակ) դաստակերտ մի ի Կոզ գաւառի: Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ, և հրամայեաց կարգալ քարոզ ընդ ամենայն տեղիս աշխարհացն, և զամենայն կողմանս գաւառաց իւրոց լի առնէր հրամանաւ արքունի, զի եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի, եթէ ոք ումեք ուստեք ինչ վնասեալ իցէ՝ ամենեքեան եկեսցեն ի դաստակերտն զոր շինեաց: Եթէ արիւնական ոք իցէ, կամ վնաս ումեք արարեալ իցէ, կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, կամ ոք զուրուք կարասի ունիցի, և կամ ոք յումեքէ երկիւղած ինչ իցէ և եկեսցէ յայն տեղի՝ դատ և իրաւունք մի լիցին: Իսկ եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի, և որում պարտիցին գայցէ յայն տեղին՝ առանց դատի և իրաւանց կայցին զնա և ի դուրս տարցին: Իբրև ել հրամանն յարքայէն՝ ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն գողք և աւազակք, գանձահատք, զրկողք, լափշտակողք, արիւնականք և սպանողք: Բազում կանայք զարս թողեալ, բազում արք զիւրեանց կանայս թողեալ և գայլոց զարս կանայս առեալ, բազում ծառայք զիւրեանց տերանց զգանձս ըմբռնեալ, բազում աւանդաւորք գաւանդս և զպահեստս բարձեալ՝ փախուցեալք անդր անկանէին: Զի թէպէտև կարի յոյժ բազմացաւ ազգական՝ դատ չկայր, և իրաւունք ումեք յարբունուտ ոչ ելանէին. վասն այսորիկ ամենայն մարդ հառաչելով վայէին թէ իրաւունք մեռան» (Բուզ. Գ. ԺԲ.): Զնոյն ասէ և Խորենացին թէպէտ համառօտիւ. «Ի թիկանց կուսէ լերին Մասեաց շինեաց (Արշակ) ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց, և ետ հրաման, որ ոք

անկեալ անդր բնակեցեց, մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն, քանզի աւանդաւորք և պարտականք և ծառայք և վնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ կայր նոցա այց և խընդիք» (Խոր. Գ. ԻԷ.): Զէ ամենեւին հաւանական, թէ Արշակ այնպիսի հրաման հանեց իւր տէրութեան մէջ հրապարակաւ և լայտնի: Զայս ևս պարտ է դասել ի համարի այն զրօպարտութեանց, զորս կղերամոյ պատմիչք մեր սովոր են բարդել ազատամիտ թագաւորաց և իշխանաց վրայ: Սա չափ միայն կրնայ ընդունուիլ իբրև պատմական՝ թէ թերևս կար ներողութիւն իմն կամ ազատութիւն ծառայից և այլոց, որ լանցաւոր կամ վնասակար գանուելով նախարարաց հակառակորդաց Արշակայ՝ կը գիմէին յԱրշակաւանն, ինչպէս կայ արդի տէրութեանց ոմանց մէջ ազատութիւն, նա՛ պաշտպանութիւն իսկ քաղաքական լանցաւորաց զիմելոց առ նոսա: Զիարդ և իցէ՛ պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ ընկերական յարաբերութեանց եղծմունք համարուած էին լանցուած և ոճիր, և ասելն, «Նստ և իրաւունք մի լիցին»՝ կը ցուցնէ, թէ այնպիսի եղծմանց համար կային դատաստանք և պատիժք, ուստի և դատաւորք և դատաստանարանք ի պաշտօնէ և ընդ իրաւասութեամբ վերին իշխանութեան իրիք: Զայս կ'ակնարկէ բառն «արքունուստ», զոր կը լաւելու Բուզանդ. «Եւ իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին»: Ապա հաւանական է, թէ օրէնսգիր և դատաւոր ընդարձակ մտօք էր թագաւորն, թերևս նաև իւրաքանչիւր նախարար իւր երկրին մէջ: Զէ պարտ թողուլ առանց լիշտակութեան Եզնիկայ սա նշանաւոր հատուածը. «Ընդէր օրէնք ի թագաւորաց զնիցին, և ստաք լիշխանաց, և պատիժք ի դատաւորաց. ոչ ապաքէն վասն կարճելոյ չարեացն: Եթէ բնութեամբ իցեն չարիքն՝ ոչ պարտի օրէնսգիրն օրէնս դնել, և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին ածել:... Տեսանեմք թէ թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ. և դատաւորն զգողն և զաւագակն պրկէ և քերէ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ. և հայր զորդի գժնեալ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ, և այլքն ամենեքեան զիւրաքանչիւր զանցնիւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ, կամ իշխանօք» (Եզն. Ա. ԺԵ):

Եզնիկ կը խօսի Հայոց, և կը խօսի իբրև արդէն սովորական և ծանօթ նոցա, թէ կար դատական և պատժական իշխանութիւն, կը ցուցնէ նաև թէ պատիժք էին, ըստ սղույ ժամանակին՝ խիստ և մարմնաւոր: Զայս կը ցուցնեն նաև մահապարտաց սահմանեալ

բանտեր, որ կը լիշուին ի պատմութեան: Զարագործաց համար ստակալի բանտ էր վերապն Արտաշատու, զոր ահեղ իմն կը նկարագրէ հեղինակն Ագաթանգեղոսի. «Հրաման տայր (Տրդատ) կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռօք և կապեալ պարանոցաւ խաղացուցանել զնա (գՐիգոր) յԱյրարատ գաւառ, և տալ զնա ի գղեակ բերդին Արտաշատ քաղաքին, և իջուցանել ի վերապն ներքին» (Ագաթ. ԺԱ.): Եթէ պարտ է հաւատալ Ագաթանգեղոսի՝ վերապն ոչ միայն էր «անհնարին խորութեամբ», այլ և էր բնակութիւն ահագին օձերու: Երբ Խոսրովիգուխտ, ըստ Ագաթանգեղոսի, կը պատմէ զիւր տեսիլն, որ կը հրամայէր հանել գՐիգոր ի վերապէն՝ «մարգիկն, ասէ, որ լուան»—կամի ասել պալատականք—«սկսան ծիծաղել զբանիւն, և ասեն. Եւ դու ուրեմն մոլեգնեցար, զև՞ ուրեմն հարաւ ի քեզ. այս հնգետասան ամ է, զի ընկեցին զնա լանհնարին խոր վերապն, և դու ասես եթէ կենդանի է. արդ և սկերտին իսկ ուր իցէ, զի նոյն օրին իբրև իջուցին զնա անդր՝ յօձիցն իսկ տեսնէն նոյն ժամայն ստտակեալ իցէ» (Ագաթ. Ի.): Ագաթանգեղոս նոյն իսկ Գրիգորի կուտալ լիշել զահաւորութիւն այն օձաբնակ տեղուցն, ուր որպէս թէ հրաշիւք պահուցեալ նա կենդանի. «Սկ վասն իմ դու իսկ գիտես, զի հնգետասան ամ կալի ես ի խաւարչուտ ի խոր լանհնարին վերապն. ի մէջ օձիցն էր բնակութիւն իմ» (Ագաթ. ԻԱ.). և այլուր (անդ)—«Կեցցէ արդեօք միօրեալ մարդ լանհնարին ի խոր վերապի անդ յայնմիկ, յորում թագեալն կալի ես ի մէջ օձիցն իբրև ի շեղջի, և եռային զմարմնովք իմովք, պատեալ կալին շուրջ զինև, և կայտալին զանգամովք իմովք»: Յայտնի է թէ վիպասանութիւնը մեծ մասն ունի այս նկարագրին մէջ, սրոյ գիտումն է ստուարացունել այն կարծեցեալ հնգետասանամեալ բնակութեան ահաւորութիւնը, որպէս զի Գրիգորի պահանջութիւնն այնպիսի տեղ և այնչափ ժամանակ՝ ընծայուի ամենախնամ զօրութեան միջամտութեան: Իբրև պատմական ստույգ է սակայն, թէ բերդն Արտաշատու էր բանտ մահապարտաց, թերևս ունէր նաև ներքին ստորերկրեալ մասն մեծեղեռն լանցաւորաց համար: Նոյն Ագաթանգեղոս կը լիշէ այլուր զահճապետ և մասնաւոր տեղի կառափման. «Ելեալ զահճապետն պարծելով չարամահ առնել, ետ հանել զնոսա (գՐայիտնէ և զընկերս նորա) շղթայիւք ի քաղաքէն ընդ դուռն հարաւոյ, ընդ կողմն պողոտային, որ հանէր ի Մեծամօրի կամուրջն, ի տեղին լայն, ուր սովոր էին սպանանել զամենայն մահապարտս» (Ագաթ. ԺԲ.): Նաև Բուզանդ կը լիշէ «զահճապետ» և «տեղի կառափելոյ» մօտ ի Շահապիվան, բանակատեղին թագաւորաց, թերևս լանցաւոր զինուորաց համար: Անդ գլխատուեցաւ Գնէլ: «Բուռն հարեալք ընկենուին



պաշտութեան և ի վրէժ Տօր իւրոյ Վասակայ, զոր Շապուհ սպանած էր մօրթագերծ մահուամբ. «Իսկ Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեաց շրջէր ընդ երկիրն և աւերէր գատրուշանս մազգեգանցն, իսկ զմազգեգունան որ մի անգամ ի բուռն անկան՝ զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով խորովել, և զբազում պատուաւոր տեարս որ պատուականք էին առաջի թագաւորին Պարսից՝ ունէր ձերբակալս, և տայր մօրթել և լնուլ խոտով և կանգնել ի վերայ պարսպացն»: «Ընդ բազում տեղիս, կը լաւելու Բուզանդ, զայս առնէր (Մուշեղ) ի վրէժս Տօրն իւրոյ Վասակայ» (Բուզ. Ե. Ա.): Անսովոր, միանգամայն անագորոյն պատժոյ օրինակ ունինք ի սպանման Երուսաղայ քրմապետի, եղբօր Երուանդայ, զոր սպան Սմբատ, սպարապետ Արտաշիսի, կապելով երկանաքար ընդ պարանոցն և ընկենլով ի գրգանս Ախուրեան գետոյ. «Ջկնի այսորիկ հրաման տայ (Արտաշէս) Սմբատայ երթալ լամուրն Բագարան, որ հուսլ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուսաղ եղբայր Երուանդայ. զոր կալեալ Սմբատայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կապել, և ընկենուլ ի պտուտ մի գետոյն» (Նոր. Բ. ԽԸ.): Քան զայս անագորոյն էր օրինակ սպանման Հայր մարգարէտին, որ չարաչար թշնամանած էր զՓառանձեմ տիկին, զմայրն Պապայ ի բերդին Արտագերից. «Ապա պատմեցաւ թագաւորին Պապայ յաղագս օրերացն զոր եղ Հայր մարգարէտն տիկնոջն Փառանձեմայ, մօր թագաւորին Պապայ, թշնամանս ձազանաց ի բերդարգել պաշարմանն. զի իբրև զբող մի՝ այնպէս թշնամանեաց զնա ի ժամանակի իբրև եմուտ անդր զաղտուկ, և եղ անարգանս տիկնոջն, և եկն ել անտի և փախեաւ. ետուն զայս ամենայն զրոյց թագաւորին: Ապա մինչգեռ մարգարէտն Հայր զիւրով իշխանութեամբ շրջէր յերկիրն Տարօնոյ, և Մուշեղ սպարապետն Հայոց էր ի նմին գաւառի լիւրում բերդին որում Ողական կոչեն, որ կայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ՝ եկն եհաս մի գեսպան յարքայէն Պապայ առ զօրավարն Հայոց Մուշեղ. և ունէր առ նա հրովարտակ, և գրեալ էր ի հրովարտակի անդր հրաման առ նա, զի չարամահ սատակեսցէ զՀայր մարգարէտն: Եւ նա զայս հրամանս ընկալեալ ի ձեռն առնուր. յղէր առ մարգարէտն Հայր գաւով, և մեծարանաց պատճառանաւ առ ինքն կոչէր յՈղականն. և էին աւուրք ձմերայնոյ, և սաստկացեալ կցեալ էր գետն Եփրատ: Ապա կոչեալ եղև առ նա Հայր մարգարէտն իբրև ի պատիւ մեծարանաց. եկն եմուտ ի բերդն յՈղական: Ետ հրաման զօրավարն Մուշեղ զօրականացն՝ ունել զնա, և մերկանալ իբրև ի մօրէ, և կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա, և իջուցանել զնա ի գետն, և զնել ի վերայ սառինն կցելոյ գետոյն. և սատակեցաւ ան-

դէն: Եւ եղև ի վաղիւ անդր չոգան տեսին, զի ուղիղ զլիսոյն իցրտոյն վալրեալ ի բաց իջեալ թափեալ էր ընդ քիթս նորա» (Բուզ. Ե. Գ.): Որպէս ասացաք սակայն՝ այսպիսի օրինակք անօտր են ի պատմութեան մերում:

6. Այսչափ միայն գիտենք դատական վարչութեան վրայ առհասարակ: Չէ պարտ մոռանալ սակայն, թէ լեա դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, երբ քրիստոնէականն սկսաւ փոխանակել հեթանոսականը՝ եկեղեցին, յոյր ձեռն կը կատարուէր այս փոփոխութիւնն՝ ունեցաւ հօր ազգեցութիւն վարչութեան մանաւանդ այս ճիւղին մէջ: Պիրքը և ժողովոց կանոնք եղան ոչ միայն հիմն երկիրն օրէնսդրութեան, այլ և նոյն իսկ օրէնսդրութիւնն: Այս է պատճառ որ չունինք ի նախնեաց մնացած դատաստանագիրք: Այս անուամբ գրուած մի ժի. դարէն յանուն Մխիթարայ Գոշի՝ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մեծաւ մասամբ քաղուած սահմանադրութեանց Գրոյն, առաքելական կանոնաց և եկեղեցական ժողովոց, և չարժեր իսկ դատաստանագիր (code) անուան: Առ քրիստոնէութեամբ, երկիրն օրէնքն էր, ինչպէս երբեմն լեւրոպա՝ կանոնական իրաւունք (droit canon), և կանոնագիրքն էր դատաստանագիրք: Շատ հաւանական է, թէ տունք երկիցանց էին դատարանք, և գերագոյն ատեան՝ եպիսկոպոսարանք: Չէ ստուգիւ լայտ, հաւանական կը թուի սակայն, թէ եկեղեցին, գէթ անուղղակի, ունէր նաև պատժական իշխանութիւն, այսինքն՝ թելադրութեամբ նորա կը տրուէին պատիժք: Կոստանդնուպոլսոյ հայ պատրիարքաց դատարանական իշխանութիւնն, ոչ քաղաքայինն միայն այլև պատժականն, որ տրուած էր նոցա իբրև առանձնաշնորհութիւն Սամանեան կալսերաց կողմանէ՝ համարելի է ոչ այնչափ նորարտօնութիւն, որչափ ի վաղուց վայելեալ իրաւանց ճանաչումն: Ամուսնութեան և եկեղեցական կարգաց պահպանութեան խնդիրներ ոչ միայն դատել, այլև անոնց եղծումը զսպել խիստ միջոցներով՝ էր թոյլ տրուած, մանաւանդ թէ ճանչցուած կառավարութենէ: Անրով (չափով) պատրիարքարան տարուիլ, նաև զան ըմպել կամ բանտարկուիլ ստահակելոց և հետեւոց ընդգէմ պատուիրանաց եկեղեցւոյ, ինչպէս պահոց՝ չէր անսովոր իբր կէս դար կամ աւելի լառաջ: Քատուիլ եկեղեցական օրինօք և քրիստոնեայ դատաւորէ՝ էր առ նախնիս մեր իբրև հաւատոյ մասն, մինչև սմին հակառակ որ և իցէ կարգադրութեան համարուիլ «աղաւաղումն փառաց եկեղեցւոյ»: Այսպէս, ըստ Եղիշէի, Սասանեանց գէմ լառաջ բերուած գանգատանաց պատճառներէն մին և գլխաւորը (գանգատներ, որ առիթ տուին աղետալի պատերազմին Վարդանանց) էր առաքումն ի Հայս պարսիկ դատաւորի, որ պիտի դատէր հարկաւ պարսիկ և ոչ քրիստոնէական

3005



օրինօք. «Եւս չարագոյն հինգերորդն (այսինքն՝ հինգերորդ պատճառ գանգատանաց), քանզի որ հազարապետն էր աշխարհին՝ իբրև զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականացն և քրիստոնէիցն. գրգռեաց յարոյց (Վասակ) զամբաստանութիւն ի վերայ նորա, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն, և միւս ևս մոգպետ (օրէնսգէտ պարսիկ) դատաւոր աշխարհին, զի զեկեղեցույ զփառան ազաւաղեացեն» (Եղիշ. էջ 39, 40):

7. Արովհետև լիշեցինք հոս հազարապետը, որ էր գլխաւոր «գործակալը», այսինքն պաշտօնեալ, — քանզի այս մտօք կ'առնուի առ նախնիս մեր «գործակալը» բառն, իբրև յանուն թագաւորին գործող — ի դէպ է խօսել զպաշտօնէութենէ, այսինքն թէ ինչ պաշտօններ կային, որ կը կատարուէին առ Արշակունեօք յանուն թագաւորին՝ մասնաւոր գործակալաց ձեռօք: Բուզանդ ունի պաշտօնէութեան վրայ մասնաւոր գլուխ մի, որոյ բովանդակութիւնն այս է: Ըստ Բուզանդայ երկու էին գլխաւոր պաշտօնէութիւնք, զորս կը կոչէ «սկիզբն գործակալութեան», այսինքն իբրև գլուխ գրեթէ այլոցն ամենեցուն. առաջին՝ հազարապետութիւնն յազգին Գնունեաց, և երկրորդ ստրատելատութիւնն, այն է սպարապետութիւնն՝ յազգին Մամիկոնենից. «Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին (ի սկզբան թագաւորութեանն Արշակայ) որպէս և զառաջինսն. մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու, և գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու. և սկիզբն գործակալութեանն (էր) հազարապետութիւնն յազգին Գնունեաց, և ստրատելատութիւնն, (այն է) սպարապետութեան գորավարութիւնն... ի բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան ազգին»: Ըստ Բուզանդայ քան զսոսա խոնարհագոյն կային ուրիշ գործակալներ. «Յայսմ ազգաց և ի խոնարհ (էին) որ (կրէին) գործակալն անուն»: Բայց թէ ինչ էր պաշտօն սոցա՝ չլիշեր Բուզանդ: Նա մանաւանդ, ըստ նմին Բուզանդայ, մեծամեծ նահապետք և տանուտեարք (ցեղերու գլխաւորք) ևս էին գործակալք, բայց գործակալք առանց մասնաւոր պաշտաման. «Թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտեարս, որ գործակալք Քայն էին»: Ասանց ամենուն թիւը կը հանէ Բուզանդ մինչև իննհարիւր. «Ընն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեան բազմակալացն կարգելոց». կամի ասել՝ ունէին արտօնութիւն բազմելոյ ի սեղան թագաւորին: (Տաճար, ըստ լեզուի նախնեաց, կը նշանակէ նաև սեղան, ինչպէս Աւրախութիւն ունի երբեմն խրախութեան, կոչնոյ նշանակութիւն): Այս ամենայն գործակալք կամ պաշտօնեալք ունէին նաև զսպասաւորս իրեանց, ուստի կը յաւելու Բուզանդ, «թող զտանկայս գործակալութեանն սպասու» (Բուզ.

Գ. Բ.): Այս շքեղ նկարագիր, զոր կու տայ մեզ Բուզանդ՝ է արգարև ճշգրիտ պատկեր արևելեան արքունեաց, զորոց խօսած են հին յոյն պատմիչներէն ոմանք:

Բուզանդ, ինչպէս տեսանք՝ կը լիշէ երկու գլխաւոր պաշտօն կամ գործակալութիւն յանուանէ, հազարապետութիւնն և սպարապետութիւն: Սպարապետութիւնն, ինչպէս յայտնի է՝ էր հրամանատարութիւն բովանդակ զօրուն, կամ, ինչպէս կը սահմանէ Բուզանդ՝ «իշխանութիւն բովանդակ ի վերայ ամենայն զօրաց բազմութեան Հայոց մեծաց»: Գալով հազարապետութեան՝ այս գործակալութեան պաշտօնն էր, ըստ նկարագրին Բուզանդայ, «աշխարհատես խնամակալութիւն», այսինքն՝ տեսչութիւն ներքին գործոց, և «աշխարհաշէն աշխարհատած դեհկանութիւն», այսինքն՝ երկրի մշակութեան վրայ հսկողութիւն, որ գլխաւոր պաշտօն էր առ Պարսիկս. քանզի Գեհկանութիւն պարսիկ լեզուաւ ունի հայերէն զեղականութեան կամ շինականութեան իմաստ, ուստի և Բուզանդ կ'անուանէ «շինականաշէն» զազգն Գնունեաց, որոց յանձն էր այս պաշտօն գէթ յայնժամ: Արգանանց ժամանակի հազարապետն, որ ըստ Խորենացույն կը թուի լեալ Վահան Ամատունի — «բայց յաղթեաց (ի թագման մարմնոյն Մեսրոպայ) քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ (իշխանութեամբ) մարմնաւորաւ, վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս» (Խոր. Գ. ԿԼ.): — գովութեամբ կը լիշուի նաև Նեղիշէէ, իբրև հայր և վերակացու աշխարհին, և որոյ անկումն ի պաշտօնէն էր ըստ նոյն Եղիշէի մին ի գլխաւոր պատճառաց գանգատանաց Հայոց ընդդէմ Պարսից, ինչպէս տեսանք վերագոյնն. «Եւս չարագոյն հինգերորդն (հինգերորդ պատճառ գանգատանաց), քանզի որ հազարապետն էր աշխարհին՝ իբրև զհայր վերակացու համարեալ էր աշխարհականացն և քրիստոնէիցն. գրգռեաց յարոյց (Վասակ) զամբաստանութիւն ի վերայ նորա, և հանեալ զնա ի գործոյն՝ փոխանակ նորա պարսիկ ած յաշխարհն» (Եղիշ. էջ. 39, 40):

Առ Ազաթանգեղոսի կը լիշուին ուրիշ երեք գործակալք իշխան անուամբ, «իշխանն մարդպետութեան իշխանութեանն», «իշխանն թագակապ ասպետութեանն իշխանութեան», և «իշխանն մաղխագութեան տանն», որոց յանձն էին մասնաւոր պաշտօններ, որ կը վերաբերէին թագաւորին անձին և տան: Մարդպետութիւնն էր, ինչպէս յայտնի է՝ ներքինապետութիւնն, որ նշանաւոր պաշտօն կամ պատիւ էր ոչ առ Պարսիկս միայն, այլ և առ Յունս, մանաւանդ առ Բուզանդեան կայսերօք: Մարդպետք, որ «հայրն անուանեալ

էին թագաւորին» (Բուզ. Ե. Զ.), և զորոց պաշտօնը կ'անուանէ ուրեք Բուզանդ «հայրութիւն» — «Եւ ի նորա տեղի հայրութեան մարդակետութեանն (կացուցանէր Պապ) զԿիզակ ոմն» (Բուզ. Ե. Գ.) — ունէին ազգեցութիւն մեծ առ թագաւորին, մինչև զանգատել զնացանէ Բուզանդայ բազմիցս, կոչելով զնուս «չարասիրտ, չարասրհուրդ, չարագործ» (Բուզ. Գ. ԺԸ.), «այլ չար և ժանտարարոյիւք անօրէն և անիրաւ» (Գ. ԺԿ.), կը վարէին արքունի կալուածոց վեկացութիւնը (տես էջ 7), և ունէին համարձակ մուտ ի կանանոցն (Բուզ. Ե. Գ.): Մարդակետութիւնն աւելց նաև լեա զարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն, որպէս ասացաք, ըստ զայթակղական օրինակի Բուզանդեան կայսերաց, Թէոդոսներու և Արկադներու անգամ: Փարպեցին կը լիշէ Միհրջապուհ անուն մարդակետ ի համարի ուխտապահ նախարարաց միաբանելոց ընդ Վարդանայ (Փարպ. 1. Թ.). այլ կը խզուէին արգեօք սոքա, թէ լոկ իբր սովորական անուն պաշտօնի կը պահէին մարդակետ անունը՝ չէ լայտ:

Ասպետութիւնն էր մասնաւոր իմն արտօնութիւն պսակելով զթագաւորն, ուստի և Ագաթանգեղոս ասպետ անուան վրայ, որ էր Բագրատունի իշխանաց բուն պատուանուն՝ կը լաւելու նաև «թագադիր» բառը — «Եւ զթագադիր ասպետն» (Ագաթ. ձեռ. 2.): Այս պաշտօնն, ի վեր քան զայլ պաշտամունս՝ կապուած էր Բագրատունի ցեղին կրկին տիրոջով, «ասպետ» և «թագադիր» կամ «թագակապ»: Թագաւորին մասնաւոր ցեղէ մը պսակուելու սովորութիւնը, զոր ունէին նաև Պարսիկք՝ կը թուի ունել հեթանոսական ինչ ծագումն (տես Ա. մասն, էջ 180), և ունէր ոչ կրօնական միայն, այլև քաղաքական նշանակութիւն, մինչև Խորենացուն Երուանդայ չպսակուելն թագադիր ասպետէ՝ համարել արատ. «Ի մեռագայ չպսակուելն թագադիր ասպետէ՝ համարել արատ. «Ի մեռանելն Սանատրիոյ՝ միաբանեալ (նախարարաց) թագաւորեցուցին զնա (զԵրուանդ) առանց արանց չազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր (Խոր. Բ. 1. է.): Նաև Բուզանդ զիտէ Բագրատունեաց այս պաշտօնը, և ի վաղուց կը համարի ունել նոցա այն արտօնութիւնը, լիշելով զնոսա ուրեք այն երկու, «թագադիր և ասպետ» տիրոջով, մանաւանդ վերջնովն. «ԶԲագարատ մեծ իշխանն ասպետութեան... կազմեցին արձակեցին» (Բուզ. Գ. Գ.) և այլուր (Ե. ԽԳ.) — «Տայր (Մանուէլ) նմա (Վաղարշակայ) զգուստր ասպետին Բագրատունույ ի Սպեր գաւառէ, որ թագադիրքն թագակապքն լեալ էին ի բնմէ ազգին թագաւորութեանն արշակունուոյ»: Յետ զարձին ի քրիստոնէութիւն կը թուի զազրած այս սովորութիւն: Վերջին պսակեալ գլուխ թագադիր ասպետէ եղաւ Աշխէն, կին Տրդատայ, «Եկեալ Տրդատայ լաշխարհս՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ, զհայր Բագարատայ,

ածել զկոյնն Աշխէն, զուստր Աշխագարայ, իւր ի կնութիւն... և հրամայէ գրել զնա Արշակունի, և զգեցուցանել ծիրանիս և թագ կապել զի հարսնացի արքայի» (Խոր. Բ. ԶԳ.): Այսպէս թագադիր տիրոջն լեա այնորիկ դուն ուրեք կը արուի Բագրատունեաց, իսկ ասպետ՝ միշտ, այնպէս որ առ Փարպեցուն զրեթէ չկայ լիշուած Բագրատունի իշխան առանց ասպետ անուան:

Տ. Որպէս աւագանին և ընթերակայք, որ էին զրեթէ միշտ մօտ, շուրջ բոլորեալ զթագաւորան, մանաւանդ ի ժամ ճաշու և ուրախութեան (Բուզ. Գ. Բ.)՝ նոյնպէս հանդերձանք թագաւորին և սպասաւորացն և ամենայն սպասք տան և սեղանոյ էին արդարև հոյակապ և վայելուչ ըստ արևելեան շքեղութեան: Ոսկի և արծաթ, ախանք պատուականք և մարգարիտ էին սովորական նիւթք զարդուց: Ծիրանի և թագ գլխաւոր զարդք էին թագաւորաց: Խորենացին, ինչպէս արգ իսկ լիշուեցաւ՝ ասէ զՏրդատայ, թէ լառնուլն կին զԱշխէն՝ հրամայեց սպարապետին իւրում Սմբատայ Բագրատունույ թագ կապել նմա և զգեցուցանել ծիրանիս ի նշան տիկնութեան: Բայց թագաւորական հանդերձի և զարդուց փառաւեր նկարագիրն ունինք զարձեալ առ Բուզանդայ: Յետ մերժելոյն Վարագատայ ի ձեռն Մանուէլի, Պարսից թագաւորն առ որ զիմած էին Հայք՝ թագաւորեցուց զերկուս որդիս Պապայ զԱրշակ և զՎաղարշակ, յղելով նոցա և մօր նոցա Զարմանդխտոյ, ինչպէս նաև սպարապետին Մանուէլի, յորոյ ձեռն եղած էր այն մերձաւորութիւն՝ թագաւորական պատմուճան և զարդ, զոր Բուզանդ կը նկարագրէ այսպէս. «Եւ ետ թագաւորն Պարսից տանել թագ և պատմուճան և զվառ թագաւորացն տիկնոջն՝ Զարմանդխտոյ, և թագս մանկանցն երկոցունց Արշակայ և Վաղարշակայ: Եւ սպարապետին Մանուէլի նոյնպէս ետ տանել զթագաւորական պատմուճանն, սամուր մի և զգլխոյ պատիւ զարգմանակ ոսկի արծաթ, և ի վերայ զագաթանն ի թիկանց արծուոյն հանգուց թագի, և լանջաց պատիւ ասիդակ, որպէս օրէնք են ունել թագաւորաց, և շիկակարմիր խորան, և ի վերայ խորանին արծուի նշան, և սրահակս մեծամեծս, և կապուտակ երկնագոյն հովանոցս, և ոսկի սպաս տաճարին (սեղանոյ) առաքէր սպարապետին Մանուէլի» (Բուզ. Ե. 1. է.): Սամուր, ինչպէս նաև կարմիր կօշիկ զգեճուլ թագաւորաց՝ լայտնի է նաև այլուստ: Երբ ներսէս մտաւ առ Արշակ միջնորդել Գնելոյ համար՝ թագաւորը ծածկեց գլուխը սամուրին, ասէ Բուզանդ, որպէս զի չլսէր ներսիս բարեխօսութիւնը. «Իսկ թագաւորն իբրև տեսանէր զմեծ քահանայապետն, զիտացեալ զբարեխօսութիւն համոզելոյն վասն առնն մահուանն զի մի մեռցի՝ զիւր սամուրսն զգլխովն

ածեալ, զիւր դէմս երեսացն ծածկէր, քնոյ պատճառ եղեալ, զի զնորա բանսն մի լուիցէ» (Բուզ. Գ. ԺԵ.): Սամուր կը թուի թէ էր լայնժամ մեծագին զարդ, զգենուլ զայն չէր ստիպն թագաւորաց միայն յատուկ. Վասակայ փառաւոր զարդարանաց հետ կը լիշուի նաև սամուր (Եղիշ. էջ 241): Բուզանդ զԶաւինայ ումեմնէ անարժան և պճնասէր եպիսկոպոսէ Մանագիւերտոյ կը պատմէ, թէ «աթիւնեալս և զտապակեալս, զժապաւինեալս նարոտօք ագանէր, զսամուրենիս և զկնգմենիս և զգալլենիս ագանէր, և աղուեսենիս զանձամբ արկեալ անխտիր ի բեմ ելեալ նստէր» (Բուզ. Զ. Բ.): Ինչպէս կարմիր կօշիկ՝ նոյնպէս սակի սպաս յատուկ էր թագաւորաց. այլք չունէին իշխանութիւն վարել այնպիսեօք, բայց եթէ առանձինն հրամանաւ թագաւորին իբրև նշան մեծ պատուոյ և աւագութեան: Այսպէս, ըստ Խորենացւոյն, Արգամայ նահապետին Մուրացանաց տրուեցաւ իշխանութիւն, իբրև երկրորդ թագաւորին՝ ագանել կօշիկ կամիր միոյ ստին, և ըմպել սակի բաժակէ. «Տայ (Արտաշէս) և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ՝ զգահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ և գինդ լերկոսին ականջսն, և կարմիր զգեստ միոյ ստինն, տարգալ ունել սակի և պատառաքաղ, և սկեղինօք ըմպել նուազօք» (Խոր. Բ. ԽԷ.): Պապ ունէր սակի բաժակ ի ձեռին, երբ հարին զնա ի բազմականին. «Եւ մինչդեռ Պապ ունէր զուրախութեան գինին ի մատունս իւր և նայէր ընդ պէսպէս ամբօխ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն յոր լեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր տաշտ սակի ի մատունս իւր՝ հրաման լինէր հարկանել զնա» (Բուզ. Ե. ԼԲ.): Ոչինչ ընդհատ շքեղ էին հանդերձք և զարդք պաշտօնէից և սպասաւորաց, մանաւանդ մինչ էին առ թագաւորին: Այսպէս Խորենացին ասէ զթագադիր ասպետէն, թէ ունէր իշխանութիւն «առանց սակուոյ և ականց զկրտսեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս ի տան թագաւորին շրջիցի» (Խոր. Բ. Է.): նկարագիր մութ. թերևս կամի ասել, թէ թագադիր ասպետն ունէր իշխանութիւն ածել ի գլուխ իւր ասարօշ երեք կարգ մարգարտէ: Մարգարիտն այնպէս առատ էր՝ մինչև ի հարսանիս թագաւորաց սփռել մարգարիտ ի տան հարսին, ինչպէս սակի դահեկան՝ ի տան թագաւորին: Խորենացին ի վկայութիւն այս սովորութեան կը բերէ Հայոց վիսպասանաց սա գեղեցիկ երգն զհարսանեաց Արտաշիսի. «Տեղ սակի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկան». «քանզի սովորութիւն իսկ էր, կը յաւելու Խորենացին, թագաւորացն մերոց փեսայութեամբ ի գուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել իբրև զհիւպատեանն Հռոմայեցւոց. սապէս և թագուհեացն յառա-

դաստին՝ մարգարիտ» (Խոր. Բ. Ծ.): ՉՆերսիսէ մեծէ, մինչդեռ սենեկապետ էր նա Արշակայ յառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն՝ ասէ Բուզանդ, թէ «կայր ի սպասու թագաւորին ի սնարս նորա, զարքունական սուսերն, զպողովատիկն զոսկեպատեանն հանդերձ ականակապ մարգարտագարդ կամարաւն ի սպասու նորա բարձեալ ունէր» (Բուզ. Գ. Գ.): Պատշաճ հանդերձիւ և զարգու երթալ ի խընջոյս կամ ի հարսանիս այնպէս սովորական էր, ինչպէս զարդիս, նոյնպէս ի հնումն, մինչև Տէրն մեր կը յանդիմանէ զայն որ առանց հանդերձի հարսանեաց եկած էր ի հարսանիս. «Ընկեր, զի՞որդ մտեր այսր, զի ոչ ունէիր հանդերձ հարսանեաց. և նա, ասէ, պապանձեցաւ»: Արգարև արգաք յանդիմանութիւն, բայց պատուհասն չեղաւ ըստ ոգւոյ Աւետարանին, քանզի կը յաւելու աւետարանիչն, «Յայնժամ ասէ թագաւորն ցապասաւորսն, կապեցէք զգորա զոտս և զձեռս, և հանէք զդա ի խաւարն արտաքին. անդ եղիցի լալ և կրճել ատամանց» (Մատթ. ԽԲ. 12, 13):

Արտաքին հանդերձք ժամանակին, մանաւանդ մեծամեծաց, էին դրատ, այսինքն պարեգօտ կարճ, յորոյ վերայ կու գային վարտիքն, և գօտի զմիջով, զորմէ կախէր նրանն, որ կը թուի լինիլ սուսեր կարճ, և մոյկ յոտս: Այսպէս կը նկարագրէ Բուզանդ զՊղակ մարդպետ. «Ի ժամ ընթրեացն հրաման ետ արքայն Պապ տանել պատմուճան ազուցանել մարդպետին Պղակայ, և ազուցին նմա դրատս և վարտիս և մոյկս: Եւ էած զգօտին ընդ մէջ իւր զորմէ թուրն կախէր, և սուսեր ընդ մէջ ածեալ, և խորշ ի գօտուոյ դրատիցն իջեալ զթուրն և զսուսերն ծածկէր» (Բուզ. Ե. Զ.): Նաև անտէրնչութեան ժամանակ, այն է զկնի բարձման թագաւորութեան, նախարարք ունէին իրենց պատուոյն իսկական և վայելուչ ձևը: Եղիշէ Վասակայ զարդը կը նկարագրէ այսպէս. «Ըստ օրինացն արքունի արկանէր զպատուական հանդերձն զոր ունէր ի թագաւորէն. կապէր և զպատիւ վարսին, և զխոյրն սկեղէն դնէր ի վերայ, և զկռանակուռ ձոյլ սակի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինդան յականջսն, և զգուամառակն ի պարանոցին, զսամուրսն զթիկամբն, և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ երթայր յարքունիս» (Եղ. էջ 241):

Նաև երկվարք կ'երևի թէ էին վառեալ զարգու, որոյ վառն ունի հայերէնն պարսկահայ բառն «ասպաղէն»: Բուզանդ գեղեցիկ կը նկարագրէ զՄանուէլ վառեալ զինու հանդերձ երկվարաւն. «Իբրև գաչս ի վեր ամբառնայր արքայն Վարազդատ, և տեսանէր զսպարապետն Մանուէլ, ի մեծութենէն հասակին և ի շքեղութենէ անձինն, և յամբակուռ լերկաթապատ յոտիցն մինչև ցգլուխն առհա-

սարակ լանվթար զինէն, ի հաստամետ լանձնէն և ի հաստատուն երկվարէն և լասպազէն վառելոյն լանշարթ սպառազինէն՝ համարեցաւ կշռեաց ի միաս իւր իբրև զլեառն մի բարձր զանմատոյց» (Բուզ. Ե. 11.):

9. Չիք գրեթէ ամենեւին լիշատակութիւն կառաց, զորս վարել արդարև գժուարին էր լանպիսուս անհարթ երկրի, լի խորածորովք, լեռամբք և լեռնակօք, անթիւ գետերով և գետակներով: Առ Բուզանդայ կը լիշուի միայն ժանու կամ ժանաւար, իբրև ազգ ինչ գետպակի, որ հաւանականապէս կը տարուէր ձիովք կամ ջորւովք, զլիսաւորապէս կանանց համար: Այսպէս զՓառանձեմայ ասէ Բուզանդ, թէ եկած էր ի բանակն ժանուաւ ընդ առն իւրում Գնելայ, զոր Արշակ բերել տուաւ դաւով. «Եւ մինչդեռ գայր նա (Գնել) ընդ բանակամէջն, և էր հեծեալ լեքիվարին իւրում... և կին նորա որ եկեալ էր ընդ նմա ժանուաւ՝ ի նմին վաշտու էր ընդ առն իւրում» (Բուզ. Գ. 16.): Եւ զՄուշեղէ ասէ նոյն Բուզանդ, թէ զկանայս Շապհոյ զորս բռնած էր գերի՝ արձակեց ժանաւարաւ. «Բայց զկանայս Շապհոյ թագաւորին Պարսից, (և գաիկնաց տիկինն զորս բռնեալ էր) ոչ ումեք ինչ թույլ տայր Մուշեղ զորովարն Հայոց անարգել ինչ, այլ ժանաւարս տայր նոցա կազմել ամենեցուն, և հանեալ արձակէր զամենեսեան զհետ առն նոցա Շապհոյ արքայի» (Բուզ. Ե. 8.):

10. Վարչութեան քան ուրիշ մասերն աւելի կանոնաւոր էր զինուորականն: Ոչ միայն Արշակունիք, այն է տիրող ցեղն ունէր զիւր առանձին զօրն, որ կը կոչուէր «արքունի զօրք», այլ և իւրաքանչիւր նախարար ունէր զիւր գունդ: Այսպէս մարթ է ասել, թէ բոլոր երկիրն էր մեծ իմն զինուորական սատրապութիւն, մանր մանր ցեղապետութեանց բաժնուած, որոց իւրաքանչիւրն թէպէտ ունէր զիւր առանձին գունդ՝ զլիսաւոր զօրութիւնն սակայն էր արքունական բանակին, զոր կու գային զօրացունել ի հարկին նախարարակոյտ զօրքն, այսինքն այլև այլ նախարարք իրենց գունդերով, որոց ամենուն ամբողջութիւնը կը կոչէ Բուզանդ «Գումարտակ», որ կը լանձնուէր ընդհանրապէս սպարապետին: Գէթ այսպէս կ'ընծալեցունէ Բուզանդ: «Աստահ էր, ասէ, (Խորով) ի ձերունին Վաչէ, իւրուն սպարապետն, ի զօրովարն Հայոց մեծաց, և ի քաջն Վահան Ամատունի: Գումարէր զզօրսն ամենայն տանցն աւազանուոյն ընդ զօրսն արքունի, և տայր զգումարտակն ամենայն ի ձեռս նոցա» (Բուզ. Գ. 1.): Եւ այլուր (Գ. 16.) — «Ապա ժողովէր սպարապետն, զօրովարն Հայոց մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակն նախարարակոյտ զօրքն, և ելանէր տայր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ»:

Գարձեալ (Գ. 1.) — «Ի ժամանակին յայնմիկ այնպէս զիպեցաւ, զի զօրովարքն չէին անդ, այլ սարտուցեալ էին, և այլ մեծամեծք նախարարացն և աւագ տանուտարք ազատանին, սոյնպէս և զօրքն արքունի լիւրաքանչիւր տունս, լիւրաքանչիւր կայեանս, լիւրաքանչիւր դադարս դադարեալ էին»: Բուզանդ՝ այլ ուրեք կը կոչէ բոլոր Հայոց զօրքն «Արարատեան գունդ». (Բուզ. Գ. 1.), ինչպէս թագաւորութիւնը կը կոչէ «Արարատեան տէրութիւն» (Գ. 16.). «Վարէր, զինէր, ժամակալ լինէր Վասակ, Ալրարատեան գնդուն ելանէր անկանէր ի վերայ բանակին (Յունաց)»:

Չենք գտներ սակայն արդի ոճով որոշ բաժանումներ ի զօրուն: Գունդ ստէպ կը գործածուի նշանակութեամբ բանակի կամ զօրաց իբրև այս ինչ ազգի: Այսպէս յաճախ. «Իբրև մերձեցան գունդքն երկուքեան, Յունացն և Պարսիցն»: «Հայաստան գնդին լինէր յաղթութիւնն»: «Ապա յառջ գայր և խնդրէր պարգև Ուռնայր ի Շապհոյ արքայէն Պարսից և ասէր, թէ Կամ լիցի քեզ, արանց քաջ, զի ինձ հրաման տացեա, զի Հայոց գնդին Պապայ արքային ես ինձէն ելից իմով գնդաւս նահատակ, զի Արեաց գնդին պատեհ է զիպան ելանել զօրացն Յունաց. իսկ ես իմով գնդաւս Հայոց իշխանացն ելից»: «Մուշեղ սպաս արարեալ զիպէր գնդին Աղուանից»: Գունդ կը կոչուի նաև մասնաւոր ցեղի կամ զօրովարի զօրք. «Թողոյր (Մեհրուժան) զբանակն Պարսից, և ինքն զիւր գունդն առեալ գայր հասանէր ի Կոզ գաւառ»: «Մինչդեռ նա (Ներսէս) զաղօթսն մատուցանէր՝ խաղայր ճակատեալ իբրև զհուր ամենայն զօրքն Հայոց ընդգէմ զօրացն Պարսից. իսկ գունդն Մուշեղեան յառաջեալ քան զայն գունդսն՝ յառաջամուխ տագնապեալ երթալին» (Բուզ. Ե. 9.): Վաշտ, որ գունդ ուրեք կը գործածուի՝ կը նշանակէր փոքր գունդ: Այսպէս Բուզանդ խօսելով զբազմութենէ զօրուն Մագթթաց՝ վաշտ կը դնէ զինի բառին գունդ իբրև փոքր քան զայն. «Լինէր հանդէս ի նշանաւոր տեղիս, գնդի գնդի, վաշտուց վաշտուց» (Բուզ. Ե. 6.): Նոյնպէս է առ Խորենացուն իբրև խումբ. «Շուրջ զգահոյ իւրն (զիսկան Արտաշիսի) նախ (երթալին) որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք (զինուորական պաշտօնեալք), նահապետքն և նախարարութեանց գունդք (բազմութիւն նախարարաց), և միանգամայն զօրականացն վաշտք» (խումբք զօրաց) (Խոր. Բ. 4.): Բայց վաշտ կը նշանակէ նաև որևիցէ փոքր խումբ կամ բազմութիւն: Այսպէս զբազմութիւնն Գնելայ, որ դաւով հրաւիրուելով լԱրշակայ եկաւ ի բանակն իբրև յայցելութիւն և ոչ իբրև ի պատերազմ՝ Բուզանդ կը կոչէ վաշտ. «Իբրև առաւօտն ծագեաց՝ հասանէր վաշտն Գնելոյ ի բանակն արքունի»:



աշխարհին, և դարձուցանէր զնոսա լընտանութիւնն, զի պատկա-  
տեալք և քակտեալք էին լընտանութենէն և յամենայն գործոց Հայ-  
ոց ի ժամանակս խօլութեանն Տիրանայ: Եւ կացոյց արքայն զՎար-  
դան զերէց եղբայրն ի նահապետութեան ազգին իւրեանց, և զՎա-  
սակ զմիջին եղբայրն զիւր դայեակն ի սպարապետութիւն զօրավա-  
րութեան, սոյնպէս և զկրտսերն ի պետս զօրացն կացուցանէր»  
(Բուզ. Գ. Բ.): Այսպէս սպարապետք ունէին մի կամ աւելի օգնա-  
կաններ մշտնջենաւոր կամ առժամանակեայ, զորս կու տար թագա-  
ւորն կամ ինքեանք կ'ընտրէին սպարապետքն. բայց որպէս սպա-  
րապետքն՝ նոյնպէս օգնականք նոցա պարտէին լինել երևելի իշ-  
խանք կամ սեպուհք նախարարական տոհմերէ: Այսպէս Բուզանդ  
ասէ զՎահանայ Ամատունու, թէ էր միշտ օգնական Վաչէի սպա-  
րապետին, զի ի նոսա յերկոսին էր մանաւանդ վտաս թագաւորն.  
«Բայց վտաս լինէր (Խոսրով) ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարա-  
պետն ի զօրավարն Հայոց մեծաց, և ի քաջն Վահան Ամատունի:  
Պումարէր զզօրսն ամենայն տանցն աւագանուցն ընդ զօրսն արքու-  
նի, և տայր զգումարտակն ամենայն ի ձեռս նոցա, և հանապազ  
կալին ի քաջութեան ի մարտ պատերազմի ի սահմանս Պարսից, և  
ոչ տալին անխաիր արշաւել աւերել զերկիրն Հայոց» (Բուզ. Գ. Բ.):  
Այսպէս նաև ի պատերազմին Մագքթայ «նիգակակից» էին Վաչէի  
սպարապետին «Բագարատ Բագրատունի, Մեհրնդակ և Քարեզին  
Ռշտունիք, Վահան նահապետն Ամատունեաց տոհմին և Վարազ  
Կամինական, որ հասանէին հարկանէին սատակէին զզօրսն Արանացն  
և Մագքթանցն և Հոնացն» (Բուզ. Գ. Բ.): ԶԲարեկանէ ումեմնէ  
Սիւնուոյ ասէ Բուզանդ, թէ «էր նիգակակից Մանուէլի սպարապետին  
զամենայն աւուրս կենաց նորա» (Բուզ. Ե. ԽԲ.), և Փարսեցին (ՀԵ.)  
զերկուց եղբարց Կամսարականաց, զՆերսեհէ և զՀրահատայ ասէ,  
թէ «ընդ նմա (ընդ Վահանայ) էին միշտ, և անքակ ի նմանէ և  
միտքան»: Բայց որպէս արդէն ստացաւ՝ ունէր իշխանութիւն թա-  
գաւորն այլոց յանձնել մասն մի ի զօրաց և զրկել ուրոյն ի պատե-  
զաւորն այլոց յանձնել մասն մի ի զօրաց և զրկել ուրոյն ի պատե-  
զանց նուաճել զապստամբութիւն բզեշխին Աղձնեաց. «Ապա առաքէր  
թագաւորն Հայոց (Խոսրով) զբարեկիր զճառայս իւր, զիշխանն Կոր-  
դուաց զՋոնն, և զիշխանն Մեծի Ծովաց զՄար, և զիշխանն Ծովաց  
Շահէի Ներսեհ, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Հաշ-  
տենից զԲատ, և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ, հանդերձ բազում զօ-  
րօք, որ չոգան յաղթեցին զօրացն Պարսից (որ օգնական էին բզեշ-  
խին), և սպանին զբզեշխն» (Բուզ. Գ. Թ.): Նոյն Խոսրով զՊա-  
տարէ ոմն իշխան Բզնունեաց զրկեց մեծ բազմութեամբ, իբր քա-

ուսուուն հազարաւ ընդդէմ Պարսից. «Եւ մինչդեռ նա (Խոսրով) յայնմ  
գործ զմայրեօքն տնկելովք էր՝ յանկարծակի գուշակ հասանէր առ  
Խոսրով ի Հէր և ի Զարաւանդ գաւառ(է), թէ պատրաստեալ են  
զօրքն Պարսից գալ հասանել ի գործ պատերազմի ի վերայ քո: Ապա  
հրաման ետ արքայ Խոսրով Պատարայ նահապետի Բզնունեաց՝ գու-  
զազ հանել յաշխարհէ աւելի քան զչափն և զհամար զօրսն մատե-  
նիկ զնդաւն ընդ առաջ նոցա խաղալ հասանել ի դիմի հարկանել,  
արգելուլ զթշնամինն» (Բուզ. Գ. Բ.): Առ Վարդանամբք Առանձար  
ոմն սեպուհ Սամատունի զրկուեցաւ զօրաբաժնիւ երթալ լրտեսել  
Պարսից բանակը ի Հէր և ի Զարաւանդ գաւառ, ուր և տրուեցաւ  
փոքր ճակատամարտ ընդ վերջապահ գնդին Պարսից. «Առաքէր երա-  
նելի սպարապետն Հայոց Վարդան, միաբանութեամբ աւագանուցն  
որ ընդ նմայն էին՝ սեպուհ մի յազգէն Ամատունեաց, որում անուն  
էր Առանձար, իբրև երեք հարիւր հեծելով, երթալ լրտեսել զբազ-  
մութիւն զօրացն Պարսից... և երթեալ Առանձար և գունդն որ ընդ  
նմա... և զհզօր վերջապահ թեով միով տնկեալ՝ զբազումս հա-  
նէին ընդ սուր և ինքեանք դառնային ողջանդամք» (Փարս. ԼԵ.):  
Երբեմն ևս, երբ այլևայլ թշնամի գունդերու հետ էր պատերազմը  
հեռաւոր տեղեր՝ զօրքը մաս մաս կը յանձնուէր այլևայլ զօրավար-  
ներու: Այսպէս անգամ մի Արշակ, ըստ Բուզանդայ «զիւր զօրսն  
բաժանեաց ընդ երիս, և տայր զմի գունդն Վասակայ սպարապե-  
տին, և զերկրորդ գունդն ի ձեռն Բագուի եղբօր նորին, որ ի գործ  
արութեան քաջ էր անհնարին, բայց ի գործ իմաստութեանն բա-  
խած էր, և զմիւս գունդն իսկ թագաւորն Արշակ առնուր» (Բուզ.  
Գ. ԽԲ.):

**11.** Պատերազմունք, ինչպէս զարգիս, նոյնպէս ի հնումն,  
թէպէտ տարբերք բազում մասամբ՝ չէին մղուեր խառնիխուռն,  
առանց իրիք արուեստագիտութեան: Այնպէս երևելի զօրավարներ էին  
Աղէքսանդր, Կեսար՝ ինչպէս Նարոլէոն և ուրիշ արդի զօրավար-  
ներէն շատք: Հալք ևս ունէին իրենց պատերազմական արուեստն  
ըստ հանգամանաց ժամանակին: Պատմութիւնը կ'ընծայեցունէ մեզ  
շար իմն զօրավարաց, մանաւանդ Բագրատունի և Մամիկոնեան ցե-  
ղէն, որ երբեմն կը զործէին գրեթէ սքանչելիս: Չէր դուրս ոք զօ-  
րավար Վահան, որ, եթէ չէ պատմութիւն Փարսեցուցն բոլորովին  
աւելարանութիւն՝ սակաւաձեռն զնդաւ իբր երեք տարի զդէմ կա-  
լաւ քան զիւրն տասնապատիկ աւելի մեծ զօրութեանց: Գլխաւոր  
քաջութիւնն էր սպարապետին կամ զօրավարին, որ կը հրամայէր  
բանակին՝ մանաւանդ ի յարգարել և ի կազմել ճակատ, և այս կազ-  
մութենէ կախեալ էր յաճախ յաղթութիւնն: Խորենացին կը պատմէ

թէ ի պատերազմի ուրեմն Արտաշիսի ընդդէմ Հռոմայեցւոց, մինչ որդիքն արքայի առ խակութեան մերձ էին ի վտանգիլ՝ Սմբատ սպարապետ հասնելով այնպէս իմն յարգարեց և մղեց ճակատը, որ յաղթութիւնը դարձաւ Հայոց, և Հռոմայեցիք վանեցան մինչև Աեսարեայ սահմաններն: «Այժմուկ շփոթից իմն լեալ յարեմուտս. ընդ որ վտահայեցեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ Հռոմայեցւոցն, ոչ տալով հարկս: Իսկ Գոմեթիանոսի կայսեր ցասուցեալ, զորս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ, որոց հասեալ ի կողմանս Աեսարու՝ զՏիրան և զգորսն արեմտեան առաջի եղեալ ածին տաղնապաւ մինչև ցքաջ ընդարձակ հովիտն Բասենոյ. յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ արեւելեալ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդւովքն արքայի, և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վտանգին: Յորոյ ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն, ընդ մէջ անցեալ սպրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պատերազմին արարեալ: Զի թէպէտև ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարգարեաց և մղեաց զճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զգորսն Հռոմայեցւոց մինչև ի սահմանս Աեսարու» (Խոր. Բ. ԾԿ.): ճակատ յարգարել էր՝ կարգաւ իմն և արուեստիւ շարել զգօրն ի դիպան վայրի ըստ գրից և զօրութեան թշնամւոյն, և այնպէս մղել յառաջ: Ընդհանրապէս կը բազկանար ճակատն երեք մասերէ որ կը կոչուէին Լեւ կամ առաջ, այն է յաջմէն, յահեկէն և ի միջոցէն. երբեմն նաև չորրորդ մասէ, որ էր իբրև նեցուկ կամ թիկունք օգնականութեան այն երեք բաժիններէն միում կամ միւսումն, մանաւանդ տկարագունին, և կամ այնմ, որոյ ախոյեանք թշնամւոյն կողման էին հզօրագոյն կամ վարժ: Գրեթէ յամենայն պատերազմունս Վարդանայ և Վահանայ Փարպեցիին կը լիշէ այս կարգը: «Եւ հասեալք ի ժամ մարտին՝ հայեցեալ տեսանէին ըստ օրինի կարգման զգունդան Պարսից: Կարգէր և զիւր գունդն երանելի զօրավարն Հայոց Վարդան ըստ բաւականի այրուծիոյն իւրոյ ընդդէմ նոցա: Յերիս առաջս բաժանեալ՝ տայր ի ձեռս իւրաքանչիւր զօրազլիս: Աջոյ կողմանն կացուցանէր զօրազլուս զիշխանն Արշարունեաց զԱրշաւիր Կամսարականն... և նիգակակից տայր նմա զՄուշ զաւագ սեպուհ յազգէն Գիմաքսենից. և զահեակ կողմն տայր ի ձեռն Խորենայ Խորխոռունուոյ, և զօրավիզն ընդ նմա կացուցանէր զձմայեակ Գիմաքսեանն, և ինքն սուրբ զօրավարն Հայոց Վարդան պատրաստէր զինքն միջոյ տեղւոյն յարձակման: Եւ այսպէս յօրինեալ զճակատն յարձակեցան ի վերայ թշնամեացն»: Նոյն յօրինուածը կը տեսնենք մեծ պատերազմին մէջ ուր նահատակեցաւ Վարդան և այլքն: «Սուրբն Վարդան բաժանեալ զիւր գունդն լերիս յառաջս,

միջոցի գնդին կարգէր գլխաւոր զտէրն Արծրունեաց և զմարդպետն Միհրշապուհ՝ հանդերձ իշխանաւն Արշարունեաց Արշաւրաւ և երանելի արամբն Արտակաւ իշխանաւն Մոկաց և այլ աւագ նախարարօքն. և կողմանն աջոյ կարգէր աւագ զերանելին Մաղխազ Խորէն՝ հանդերձ երանելեաւն Թաթլաւ տերամբ Վանանդայ և սուրբ արամբն Ներսէհիւ Քաջբերունուով և այլ աւագ նախարարօքն. և ընդ ահեկէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով գնդովն և իշխանաւն Առաւելեցնից Փափագաւ, և այլ իշխան նախարարօքն Հայոց. քանզի յայնմ կողմանէ առաւելապէս երևէր զակիշ գնդին սիւնի զօրուն և այլ զօրաւոր արանց նշանք դրօշիցն» (Փարս. ԼԹ.): «Առեալ թէ առ վաղիւն գունդն Պարսից գայ ի վերայ նոցա ի պատերազմ, ... կազմէին և նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, բաժանեալ զչորեք հարիւրսն ի չորս առաջս. միջին վայրին կարգէին զօրագլուխս ի ժամուն զիշխանն Սիւնեաց զԲարդույն Մաղխազ, և կողմանն աջոյ զԳնունիսն երկոսին, զիշխանն Գնունեաց Ատոմ և զնորուն զէղբայրն զԱռաստոմ, և ընդ մէջ երկոցունց մասանցն զքաջն և զընտիրն զիշխանն Շիրակայ գնդերսէն Կամսարական և զնորուն եղբայրն պատրաստական յօրինէին, զի որ կողմն տկարացի, ասեն, նոցա հասեալ փութով զօրացուցեալ օգնեցեն և յամենայն կողմանց ոյժ լինիցին» (Փարս. ԿԹ.): «Սկսանէր այնուհետև զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան յօրինել ըստ պատշաճի զիւրաքանչիւր կողմն ճակատուն: Զմիջոց կողմն բազում այրուծիովն տայր ի ձեռն լաւի առն Սահակայ մարգարանին ասպետի. և ի կողման աջոյ թեկին կարգէր զԲաշղ Վահեունի և զԲարգէնն Սիւնի և զԱտոմն Գնունի և զՓապակն Պալունի, իւրաքանչիւր այրուծիով և այլ ևս յաւելուածով, և յահեկէ կողմանէ հանդերձ ուխտասէր Կամսարականօքն Ներսէհիւ և Հրահատաւ, և իւր սիրելի եղբարբն Վասակաւ, և ընդ աջմէ իւրաքանչիւր այրուծիով գնդացն կազմէր զինքն» (Փարս. ՀԱ.): «Զգունդն զօրացն կազմէր Մամիկոնեանն Վահան ըստ օրինի ճակատուն պատրաստութեան, և տուեալ զկողմն աջոյ ի ձեռս Բարշղի Վահեունուոյ և Սատոնի Գարեղինի, և զկողմն ահեակ տայր Վախտանդայ արքային Վրաց, և ի միջոյ կողմանն կազմէր զինքն երկուսմբք արամբքն որդւովք երանելուոյ Արշաւրայ և երանելեաւ տերամբն Գնունեաց, և զերանելին ասպետն Սահակ և զՍիւնին Բարգէն ընդ մէջ իւր և Բարշղի կացուցանէր» (Փարս. ՀԿ.): ճակատ յարգարել կար յառաջագոյն իսկ քան զՎարդանեանս և զՎահանեանս: Խորենացիին կը լիշէ ծերունուոյն Սմբատայ սպարապետին Արտաշիսի ճակատ յարգարելն երիտասարդապէս. «Ի վերջս պատերազ-

մին (Արտաւագրայ ընդ Հռոմայեցիս) հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն, ընդ մէջ անցեալ սպրեցուցանէ զօրդիսն արքայի, յաղթուիլուն և գրաւ պատերազմին արարեալ. զի թէպէտև ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարգարեաց և մղեաց զճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զգօրսն Հռոմայեցւոց մինչև ի սահմանս Աեսաթու» (Խոր. Բ. ԾԳ.): Նոյնպէս բաժանուամն ճակատուն յաջ և յահեակ կը գտնենք վաղ իսկ առ Արտաշիսիւ ըստ Խորենացւոյն. «Իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առեալ զբազմութիւն հեռակացն ի կողմ ելանէր. և Սմբատ հրամայէր զփողոսն սղնձիս հնչեցուցանել, և յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրև զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին՝ ի նա խառնեալ միանային» (Խոր. Բ. ԽԶ.): Կայ նաև լիշուած «յառաջապահ» և «վերջապահ»: Այսպէս, ըստ Բուզանդայ, յառաջնում կուռին Պապայ որում օգնական էին Յոյնք՝ յառաջապահ էր գունդն Հայոց. «Ապա զօրավարն Հայոց Մուշեղ գունդ կազմեաց և յառաջեաց հանդերձ Հայոց գրնդաւն, առաջապահ անցանէր առաջի թագաւորին Պապայ և զօրացն Յունաց» (Բուզ. Ե. Ա.), և Վարդան, ըստ Փարպեցւոյն, թողուց զիւր եղբայրն զՀամագասպեան վերջապահ. «Եւ զՀամագասպեան զիւր եղբայրն թողուր վերջապահ, և պատուիրէր նմա մի գոք բռնագատել, այլ յորդորել միայն բանիւք» (Փարպ. ԼԹ.):

Ճակատ յօրինելու այս կերպը կը թուի լեալ սովորական: Առ Բուզանդայ ունինք սակայն այլ իմն ազգ ճակատ յարգարելոյ օրինակ, որ ունէր հռոմէական լեզէսնաց կամ մակեդոնական փաղանդին նմանութիւնը, և զոր թերևս ուսան Հայք ի Հռոմայեցւոց: Այս ճակատուն մէջ սպարակիրք կը շարուէին կարգաւ ամբակուռ վահանօք ի թիկանց նիզակաւորաց, այսինքն բուն պատերազմողաց, և ի վտանգիլ նոցա և լրնկրկել՝ բանալով զվահանս իւրեանց կ'ընդունէին զնոսա ի ներքս իբրև յամուր պարիսպ: Այսպէս սպարակիրք լինէին ապաւէն պատերազմող մասին, և այսպէս կը նկարագրէ զնոսա Բուզանդ ի պատմութեան մեծի կուռին, որ եղաւ ի սկզբան թագաւորութեանն Պապայ ի Զիրաւ ըստ Խորենացւոյն: «Լեզէսն զօրուն բազմութիւնն, ասէ Բուզանդ, այսինքն Յունաց զօրացն սպարակիրն, սոյնպէս և Հայոց սպարակիրն, զթիկուռս ունէր զօրացն, վահանօք փակելովք զինքեամբք, իբրև զամուր քաղաք ինչ ի թիկանց: Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից զգօրսն Յունաց և կամ զգունդ նիզակաւորացն Հայոց՝ (Յոյնք) ի լեզէսն վահանաւորացն Յունաց, և (Հայք) ի սպարակիրն Հայոց իբրև ի բերդ մտեալ հանդէսին: Իսկ յորժամ ոգի առեալ սակաւիկ մի և

անդուտ ելեալ յարձակէին, ... և յաղթահարէին ինչ զնոսա զօրքն Պարսից՝ նոքա իբրև ի բերդ ամուր դիմէին ի լեզէսնն (Յունաց) և կամ ի զօրսն վահանաւորս (Հայոց), և նոցա բացեալ զվահանս՝ զնոսա ի մէջ առեալ փակէին» (Բուզ. Ե. Ե.): Բուզանդ կու տայ նոյն իսկ Շապհու պատմել զայս աւագանուոյն իւրում զարմանօք. — «Շապուհ թագաւորն յորժամ յաշխարհ իշխանութեանն իւրոյ հասանէր՝ զարմացեալ ընդ քաջութիւն զնդին կուռոյն, որ դիպեցաւ նմա՝ ասէր. Զարմացեալ եմ ես զոր ինչ տեսի, զի իմ ի մանկութենէ իմմէ համակ ի ճակատու և ի կռիւ մտեալ եմ, և բազում ամք են զի հասի ի թագաւորութիւն, և առանց կուռոյ ամ չեմ լեալ. բայց իմ ջերմ կռիւ զայս է տեսեալ, որ այս անգամս դիպեցաւ ինձ: Զի յորժամ Հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին՝ այնպէս յարձակէին, որպէս զլեռուն մի բարձր և կամ որպէս աշտարակ մի հաստաբետ, հզօր և անշարժ. և յորժամ մեք զնոսա սակաւ մի շարժէաք՝ նոքա (ի վահանաւորսն) սպաստան լինէին. և նոցա զվահանափակսն բացեալ՝ զնոսա իբրև ի քաղաքօրմ պարսպաւոր ամբացեալ ընդունէին: Եւ անտի սակաւիկ մի ոգի առեալ՝ դարձեալ ելեալք մարտնչէին, մինչև անմի զգօրսն Արեաց առնէին» (Բուզ. Անդ.): Վահանաւորաց գործն էր նաև նշանաւոր գոք թշնամի վերաւորեալ՝ փակել վահանօք, որպէս զի չսպանուէր, երբ այնպէս կը հրամայուէր նոցա: Այսպէս ի պատերազմին Մանուէլի ընդ Վարագատայ՝ այս վերջնոյն կուսակիցներէն զԳարեգին Ռշտունի, որ անկեալ էր վիրաւոր՝ սպարակիրք Մանուէլեան զնդին կը պահէին վահանօք հրամանաւ աներոյ նորա Համագասպեանոյ Մամիկոնենի: Այս Գարեգին, նահապետ Ռշտունեաց, առած էր զՀամագասպուհի, քոյր Համագասպենոյ Մամիկոնենի, և ի յարձակել զօրաց Շապհու ի Հայս լեա ըմբռնման Արշակայ՝ Գարեգին թողլով զիւր կինն փախաւ, և Համագասպուհի անկանելով ի ձեռս Պարսից կախուեցաւ Վանայ բերդին աշտարակէն: Յետ գալստեան Պապայ ի Հայս, երբ Պարսիկք վանեցան Հայաստանէ՝ Գարեգին դարձաւ ի Հայս: Ի պատերազմին Մանուէլի ընդ Վարագատայ՝ էր նա Վարագատայ կողմէն, և վիրաւորեալ անկաւ ի ճակատուն: Մինչ Մանուէլեանք որ եղան յաղթող, կը հալածէին զՎարագատեանս՝ Համագասպեան հանդիպելով Գարեգնի՝ գլխաց ի նա և հրամայեց սպարակիրներուն ծածկել զնա վահանօք, որպէս զի չսպանուէր. բայց երբ սպարակրաց զնդապետն անցնելով ընդ այն իմացաւ, թէ Գարեգին Ռշտունի էր, զոր կը պահէին վահանաւորք հրամանաւ Համագասպենոյ՝ հեզնելով զՀամագասպեան՝ զարկաւ սպաննեց զԳարեգին: Բուզանդ կը պատմէ զայս իւր փափուկ ընտանի լեզուաւ, որ արժանի է ընթերց-

ման: «Մինչդեռ գունդն Մանուէլեան էին զկնի փախստէիցն՝ գայր հասանէր Համազասպեան, սեպուհ մ'ի Մամիկոնեան տոհմէն, անցանէր առ անկելովք զիակամբքն և առ խոց վիրաւորօքն պատեբազմին, և ընդ նոսին ընկեցեալ էր և զԳարեգին, տէր գաւառին Ռշտուկեաց, բայց ողջ կայր: Այս Գարեգին փետայ լեալ էր յառաջ նորին Համազասպէի, զքօյր նորին Համազասպուհի անուն ունէր կին: Եւ իբրև եկն թագաւորն Շապուհ յերկիրն Հայոց՝ սա եթող զկինն իւր և փախեաւ: Ապա տարան զՀամազասպուհի յերկիրն Տոսպայ, ի քաղաքն ի Վան, և հանեալ կախեցին զնա Պարսիկքն զբարձր աշտարակէն, որ կայր ի վերայ քարանձաւին, ի կախազանի սպանին զնա: Իսկ յայնմ առուր իբրև անկեալ կայր այն Գարեգին ի մէջ անկելոցն՝ եկն Համազասպեան աներ նորուն անցանել առ նոքօք. աղաղակեաց Գարեգինն և ասէ. Տէր Համազասպեան, և զիս տես. հրաման տուր նժուղ մատուցանել, թող հեծայց: Եւ ասէ ցնա Համազասպեան. Ո՛վ ես դու: Եւ ասէ. Ես եմ Գարեգին Ռըշտունի: Եւ ետ հրաման Համազասպեան վահանաւորացն որ ընդ նմա էին՝ ասէ. Իջէք և դէք զվահանագ ի վերայ նորա, և պահեցէք: Եւ ինքն էանց: Ապա իջին վահանաւորքն դնել զվահանսն ի վերայ, և կային պահէին ըստ հրամանին տուելոյ: Ապա լետ այսորիկ գայր Գանուկ ոմն գամապետ սպարակրաց զնդին Մանուէլեան զօրացն. ետես զի իջեալ էին վահանաւորք ի վերայ, և զԳարեգինն պահէին. եհարց ցնոսա, թէ Ո՛վ է այդ, և դուք հիմ իջեալ կայք յայդմ տեղուջ: Ասեն նոքա, թէ Սա Գարեգին Ռշտուկեաց տէր է, և մեզ հրաման ետ Համազասպեան իջանել պահել զսա: Եւ մեծաւ ցասմամբ գայրանալով՝ ի բարկութիւն մեծ բորբոքէր Գանուկն և ասէր. Արդ ուրեմն վերստին կամի Համազասպեան զսա իւր փետայ առնել, և Համազասպուհի զքօյր իւր տալ սմակնութեան. վասն այսորիկ անխալեաց ի դա և պահել հրամայէր: Եւ անդէն ոտն ածեալ էջ ի ձիայն, եհան զթուրն, մատուցեալ ի նա՝ պատառ պատառ կոտորեալ, անդէն ցրեալ սատակեաց զնա» (Բուզ. Ե. ԼԷ.):

12. Փող հարկանել սովորութիւն էր ի ճակատուն, մանաւանդ իբրև նշան յարձակման: ՉՍմբատայ ասէ Խորենացին, թէ ի ձայն փողոյ յառաջ մղեց զճակատն ընդդէմ զօրուն Երուանդայ. «Եւ Սմբատ հրամայէր զփողոն պղնձիս հնչեցուցանել, և յառաջեալ զճախարհ հրամայէր զփողոն պղնձիս յայնչեցանել, և յառաջեալ զճախարհ իւր իբրև զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանալը» (Խոր. Բ. ԽԶ.): Բուզանդ ի բանակին Արշակայ ի մէջ վառելոց ազգի ազգի զինու և զարդու՝ կը լիշէ փողարներ. «Քառասուն հազար, ասէ, կուզ զան զրօշներէն ծանեալ Պարսից զօրաց մէջ Սիւնեաց գունդը. — «Անդ

վիք... բազմաձայն փողարօքն» (Բուզ. Գ. Ժ.): Փողերու ձայնն կուտար արդարև ահաւորութիւն: Այսպէս Փարպեցին լետ պատմելոյ, թէ Վահան ի զալն առ Նիխոր պատգամաւոր Վաղարշու, «մերձեալ ի զիւզն ուր էր Նիխոր, հրամայէր զօրուն որ ընդ նմա էին՝ վառել ըստ օրինի պատրաստութեան պատերազմի»՝ ասէ. «Եւ տայր հրաման (Վահան) հնչեցուցանել զփողոն պատերազմականս, և ի սաստիկութենէ փողոցն ձայնից հնչեալ երկիրն թնդէր» (Փարպ. ՂԱ.): Փող հնչեցուցանել ի բանակին այնպէս մեծ էր առ Պարսիկս, որ սպարապետն միայն ունէր իշխանութիւն տալ հարկանել փող՝ երբ կը մտնէր ի բանակն. ուստի Նիխոր, ըստ Փարպեցուցն, մեղադրեց զՎահան, որ այնպէս փողով մտաւ ի բանակն Արեաց. — «Ոչ ըստ կարգի Արեաց առնես դու զայդ, ասէ. քանզի ի չուի փողով լԱրեաց բանակ սպարապետն միայն Արեաց իշխէ մտանել, և այլ ոք զայդ համարձակութիւն ի Պարսիկս ոչ իշխէ առնել» (Անդ):

13. Նաև մին ի կարևոր կարգաց պատերազմի, ինչպէս առ այլ ազգս, նոյնպէս առ Հայս՝ էր իւրաքանչիւր գնդի ունել առանձին դրօշ, որով մարթ էր ճանաչել գունդերն, ուստի և շատ անգամ կը կոչուի նշան: Բուզանդ զօրաց այլ և այլ ազգ սպառազինաց հետ կը լիշէ զրօշաւորներ. «Համակ հեծելագօրք (էին զօրք Արշակայ), զրահաւորք, պատենագէնք, սաղաւարտաւորք, զրօշաւորք, կազմ նշանաւորք» (Բուզ. Գ. Ի.): Մինչ Ներսիսի հետ կը նստէր Պապ Նպատ լերան գլուխը, զիտել Հայոց առաջին կուրն ընդ Պարսից՝ սկսաւ կասկածել զՄուշեղէ, թէ Պարսից կողմն անցաւ, երբ նշանք Մուշեղի սկսան չ'երևել. — «Մինչդեռ նա (Ներսէս) զաղօթսն մատուցանէր առ Աստուած՝ խաղացեալ ճակատեալ իբրև զհուր մեծնայն զօրքն Հայոց ընդդէմ զօրացն Պարսից. իսկ գունդն Մուշեղեան յառաջեալ քան զայլ գունդսն՝ յառաջամուխ տազնապեալ երթալին. մինչ զի նալէր թագաւորն և տեսանէր, զի ըստ ակն անկանէին, մինչ զի ոչ երևէին թագաւորին նշանքն Մուշեղի: Իսկ իբրև չ'երևել սկսան նշանքն՝ աղաղակել սկսաւ թագաւորն Պապ առ Ներսէս և ասէ. Գու խլեցեր այրեցեր զիս. զի ասացի ես, բամ, Մի լղեր զայրն ի գործ պատերազմիս. ահա ի զօրսն Պարսից անկաւ, և արդ մեծամեծ վնասս գործեսցէ» (Բուզ. Ե. Գ.): Գրօշը կը թուի թէ կերթար յառաջոյ գնդին. ուստի Մանուէլեան գնդին համար ասէ նոյն Բուզանդ, թէ զրօշիւք ելան գուրս աւանէն ընդդէմ գնդին Մերուժանայ. — «Եւ ինքեանք վառեալք, կարգեալք, կազմեալք ի պատերազմն, ի մի վայր գումարեալք, նշանս արձակեալք զրօշս փողփողեալս՝ ըստ Գեւորն աւան ի գուրս ելանէին» (Բուզ. Ե. ԽԳ.): Վարդան զրօշներէն ծանեալ Պարսից զօրաց մէջ Սիւնեաց գունդը. — «Անդ

ասէկէն կողմանէ պատրաստէր զինքն իւրով զնորովն և իշխանաւն Առաւելեանից Փափագաւ և այլ նախարարօքն Հայոց, զի յայն կողմանէ տուեցապէս երեւին... սիւնի գորուն և այլ գորաւոր արանց նշանք դրօշիցն» (Փարսլ. ԼԹ.): Կերևի թէ ոչ միայն իւրաքանչիւր գունդ, այլև երևելի անձինք, մանաւանդ սպարապետն՝ ունէին նշան ինչ իրենց սաղաւարտին վրայ, որով կը ծանօթանային: Մուշեղ, ըստ Բուզանդայ, իւր նշանը բերաւ Ներսիսի օրհնել. — «Մուշեղ զիւր նշանն և զգէնն մատուցանէր առ Ներսէս զի օրհնեցէ» (Բուզ. Ե. Գ.): Մերուժան, ըստ պատմելոյ նորին իսկ Բուզանդայ՝ իւր նշանին նման նշաններ տուած էր շատերուն, չչայտնուելու համար ճակատուն մէջ. — «Մերուժան զիւր զգէնն և զարգ և զնշան սաղաւարտին բազմաց եգեալ էր զնոյն օրինակ, և զբազումս լիւր կերպարանեալ էր ի մէջ իւրոյ զնորին, և ինքն զիւր նշան ոչ ունէր: Սակայն Մանուէլ իբրև տեսանէր զնորա գունդն՝ հանդերձ իւրով գընդաւն առիւծաբար վարագորէն յարձակեալ՝ ի նորա գունդի խառնեցաւ. ուշ եգեալ այնոցիկ որ զՄերուժանայ նշանն ունէին՝ համարէր եթէ զՄերուժանն սպանանիցէ, և զբազում ախոյենից հատանէին զգլուխս, որք զնոյն զնորին Մերուժանայ ունէին զնշանս, և տեսանէին զի չէր նա» (Բուզ. Ե. ԽԳ.):

**14.** Ընդհանրապէս գունդք թշնամեաց ի ճակատուն կը կենային դէմ յանդիման բացազոյն ի միմեանց, բայց կը պատահէր շատ անգամ խառնել ընդ միմեանս, և զայս կը նշանակէ բառն «խառնուրդ»: «Իսկ թագաւորն Պապ կարի ստիպէր զեպիսկոսոսապետն Ներսէս ասել, թէ Ստէպ կաց յաղօթս և աղաչեա զՏէր մինչդեռ խառնուրդքս են» (Բուզ. Ե. Գ.): «Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ գայր հասանէր ամենայն գորօքն իւրովք ի տեղի պատերազմին, և գտանէր զգորսն Յունացն և զգունդն Հայոց, զի կազմեալ պատրաստեալ էին ի գործ պատերազմին: Եւ լինէին խառնուրդք ճակատուն. ի պարտութիւն մատնեցան գորքն Պարսից» (Բուզ. Ե. Ե.): Կը գտնենք նաև ոչ սակաւ անգամ մենամարտել երկու գորավարաց երկուստեք, և շատ անգամ լելից մենամարտութեանն կախեալ էր յաղթութիւն կամ պարտութիւն բովանդակ գորուն: Այսպիսի մենամարտութիւն ի ճակատու երկիցս կը լիշէ Բուզանդ. մի՛ Մանուէլի ընդ Վարազդատայ. — «Թագաւորն Վարազդատ և սպարապետն Մանուէլ զնիզակս առեալ, միմեանց յարձակեալ ախոյեանք ելանէին: Իբրև գաչս ի վեր ամբառնայր արքայն Վարազդատ և նայեր ընդ գալն իւր և տեսանէր զսպարապետն Մանուէլ՝ ի մեծութենէն հասակին և ի շքեղութենէ անձինն և յամբակուռ լերկաթապատ յոտիցն մինչև ցգլուխն առհասարակ յանվթար զինէն, ի հաստամեստ

յանձնէն և ի հաստատուն երկվարէն և յասպագէն վառելոյն յանշարժ սպառազինէն համարեցաւ կշռեաց զնա ի միտս իւր իբրև զլեառն մի բարձր զանմատոյց: Սակայն ածեալ զմահ ընդ միտս՝ յարձակեցաւ, զի այնուհետև չունէր ակն անձինն ապրելոյ: Սակայն զի մանուկ մարդ էր արքայն Վարազդատ, իբրև ետես զնա այնպէս, զի չէր ինչ կռուոյ տեղեակ՝ էած զմտաւ թէ ի գրահսն ոչինչ կարիցէ նիզակ գործել, առ ձեռաց կորովութիւնն զնիզակն ընդ բերան արկանէր զօրավարին Մանուէլի: Իսկ Մանուէլ բուռն հարկանէր զնիզակէն. հանեալ ի նմանէ զնիզակատէգն՝ ընդ իւր թուրծն հանէր, և բազում զիւր թափէր գատամունան, զնիզակն լինքն հանէր յարքայէն: Եւ արքայն Վարազդատ ի փախուստ դառնայր լեբեսաց զօրավարին Մանուէլի, և անդէն Մանուէլ գտէզ նիզակին ի ձեռինն կալեալ, և նիզակաւն ի կառափն մատուցեալ ծեծէր զարքայն Վարազդատ. այնպէս տանէր իբրև սպարէզս չորս» (Ե. ԼԵ.): Միւս մենամարտութիւնն աւելի սաստիկ, Մանուէլի ընդ Մերուժանայ. — «Ապա զոչ միտ եղեալ երկոցունցն՝ տեսին զՄերուժանն զի յալլակերպս լեալ էր. սպա ձայն տուեալ յառաջ կոչեաց զՄերուժանն Մանուէլ և ասէ ցնա. Այ կախարդ, ցերբ խաբես ըզմեզ, և վասն քո և զայլս ևս տաս ջարդել. այլ մեք ծանեաք զքեզ զի աւագիկ կաս, և ապրել քեզ չիք հնար այսօր ի ձեռաց մերոց. զի այսօր էած կատարեաց զչարիս քո տէր Աստուած ի գլուխ քո, և մատնեաց զքեզ ի ձեռս մեր: Իսկ յորժամ զայն լսէր Մերուժանն՝ անդէն վաղվազակի նիզակ առեալ, յառաջ խաղացեալ, ախոյեան ելանէր Մանուէլի: Սակայն յորժամ հարկանէին նիզակօքն, քանզի երկոքեան արքն յաղթք էին՝ երկոքեան ի ձիոյն լերկիւր անկանէին: Եւ անդէն նիզակակիցն Մանուէլի Բաբիկ, տէր գաւառին Սիւնեաց հասանէր, նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր (զՄերուժան) ընդ գետինն, և ոչ կարէր լառնել: Իսկ զսպարապետն Մանուէլ իւր վարաւանդասպաքն լերկվարն հանէին, և զՄերուժանայ զգլուխն ի բաց հատանէին. և ամենայն զօրացն լինէր փախուստ, իբրև տեսին թէ Մերուժանն մեռաւ» (Բուզ. Ե. ԽԳ.):

**15.** Ճակատք, մանաւանդ մեծամեծք, հազարաւոր զօրաց սուրբուր, սուրհններու և այլ սպիտակ զինուց—մինչդեռ չգոյին հրազէնք—պղնձապատ զրահներու և վահաններու, ոսկեղէն և արծաթեղէն նշանաց և սաղաւարտից փայլմանէն՝ մանաւանդ երբ կը պատահէին հանդէպ արեգական՝ կ'ընծայէին սպաքէն շքեղ իմն և ասէղ տեսիլ: Խորենացին կը նկարագրէ Զիրաւի ճակատուն շքեղութիւնը, միանգամայն ահաւորութիւնն իւր հակիրճ և փայլուն ոճով, թէպէտ ոչ առանց հսկողական զարգու և պաճուճանաց, այսպէս.

«Զօրքն Յունաց վառեալ էին ի գէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, և երի-  
վարք նոցա նոյնպէս զարգու: Եւ էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ,  
յորոց յոյովք ի ջղեալ և ի կաշեալ պահպանակաց զգեստուն զկար-  
ծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և ի վերայ նոցա անխալամ  
գէսք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոց:  
Բայց զվիշապացն մանուածս ահագին բերանաբացութեամբ ուռու-  
ցեալ ի փշմանէ օդոյն՝ ոչինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ  
միայն իբրև զլեռան ինչ ազամանդեալ խոնարհել ի ծով, զբովան-  
գակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն: Քանզի և զնոսա էր  
տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ, ար-  
գարև զջրոյ գոյն զրահագեցտացն բերէր տեսութիւն:... Իսկ ի ծա-  
գել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի սղնձապատ վահանացն  
նշուլք զլերամբքն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ  
ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք, որպէս  
վալլատականց ճառագայթք. յորոց միայն ի տեսութենէն զանգի-  
տեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն, վասն ոչ կարել հա-  
լել ընդդէմ արեգականն ծագման» (Խոր. Գ. ԼԵ.): Նոյնչափ սեթե-  
ւեթեալ, բայց գեղեցիկ է Վարդանանց ճակատուն երկայն և ազ-  
գու նկարագիրն առ Նղիշէի. «Իբրև այսպէս պատրաստեցան՝ երկո-  
քեան կողմանքն լի սրամտութեամբ և մեծաւ բարկութեամբ զալ-  
րանալին, և զազանացեալ զօրութեամբ լիբեարս յարձակէին երկո-  
քեան. և ամբօխ աղաղակին երկոցունց կողմանց իբրև ի մէջ ամ-  
պոց շփոթելոց ճալթմունս գործէր, և հնչումն ձայնից զբարանձաւս  
լերանցն շարժէր: Ի բազմութենէ սաղաւարաիցն և ի փայլուն պա-  
տենազէն վառելոցն՝ իբրև նշուլք ճառագայթից արեգական հատա-  
նէին: Նաև ի բազում սուսերացն շողալ, և ի ճօճել բազմախուռն  
նիզակացն՝ իբրև լերկնուստ ահագին հրաձգութիւնք եռալին: Քանզի  
ով իսկ է բաւական ասել զմեծամեծ տագնապ ահաւոր ձայնիցն,  
որպէս կոփիւնք վահանաւորացն և ճալթմունք լարից աղեղանցն  
զլսելիս ամենեցուն առհասարակ խլացուցանէին: Անդ էր տեսանել  
շտապ մեծի տագնապին և զաղէտս ամբաւ տարակուսանացն երկո-  
ցունց կողմանցն, առ ի լանդուզն յարձակմանէն զմիմեանս բախե-  
լով. քանզի թանձրամիտքն լիմարէին և վատասիրտքն լբանէին,  
քաջքն խիզախէին և նահատակքն գոչէին: Եւ խումբ արարեալ ա-  
մենայն բազմութեանն՝ զգետն ի մէջ փակէին, և զանգիտեալ  
գունդն Պարսից ի գժուարութենէ գետոյն՝ զտեղեաւն զեռալ սկսան:  
Իսկ գունդն Հայոց հասեալ անցանէին, ձի ի վերայ առեալ յարձա-  
կէին մեծաւ զօրութեամբ: Սաստակապէս բախեալք ընդ միմեանս՝  
լերկոցունց կողմանց բազում վիրաւորք լերկիր անկեալ դիաթաւալ  
խաղալին:

Յայնմ մեծ տագնապի ի վեր հայեցաւ քաջն Վարդան, և տե-  
սանէր զընտիր-ընտիր քաջ նահատակաց Պարսից զօրուն, զի զձախա-  
կողմն շարժեցին զՀայոց գնդին. մեծաւ ուժով յարձակէր ի տեղին,  
և զաջ թևն Պարսից գնդին բեկեալ՝ արկանէր զգազանօքն, և շըր-  
ջան առեալ կոտորէր մինչև ի նոյն տեղի: Եւ այնպէս շտապ տագ-  
նապի ի վերայ հասուցանէր՝ մինչև գունդն Մատեան քակեալ բա-  
ժանեցան ի մեծամուր պատրաստութենէն, զեռ ևս քաջ քաջ ի փա-  
խուստ դառնալին: Ապա դէտ ակն ի վեր համբառնայր Մուշկան Նի-  
սալաւուրոն, քակեալ զոմանս տեսանէր ի գնդէն Հայոց և զկնի  
մնացեալ ի հովիտս լերանցն: Վասն որոյ զաղաղակ բարձեալ՝ քաջա-  
լերէր շուրջ զիւրեաւ զգօրս Արեաց, որք զտեղի առեալ կային ընդ-  
դէմ գնդին Վարդանայ: Եւ անդէն ի տեղուջն երկօքին կողմանքն  
զպարտութիւն խոստովանէին, և առ յով թանձր անկեալ դիա-  
կանց՝ իբրև զբարակոյտս զերբկաց երևէին: Չայն իբրև ետես Մուշ-  
կան Նիսալաւուրոն՝ մնայր զազանացն Արտաշրի, որ ի վերայ նոցա  
(զազանացն) նստէր ի բարձր դիտանոցին իբրև յամուր քաղաքի.  
և ի ձայն մեծ զալարափողոցն զիւր գունդան ստիպէր, և լաւաջա-  
մարտիկ զօրօքն գնա (զՎարդան) ի մէջ փակէր: Իսկ կորովին Վար-  
դան իւրովք քաջ նիզակակցօքն ոչ սակաւ նախճիրս ի տեղուջն  
գործեաց, յորում տեղուջ և ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ զկա-  
տարեալ նահատակութիւնն: Եւ լերկարեալ գործոյ պատերազմին՝  
օրն տարաժամէր, և մօտ առ երեկս կարճատէր. բազմաց օրահասք  
մահու հասանէին, մանաւանդ ի թանձրութենէ դիականց մօտ առ  
մօտ խտացեալ իբրև զփայտահարս մայրաւորաց: Անդ էր տեսանել  
զբեկումն նիզակացն և զխորտակումն աղեղանց, վասն այնորիկ և  
ոչ կարէին կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոյ երանելեացն, և  
սաստիկ խուճապ տագնապի էր կողմանցն երկոցունց անկելոց: Եւ  
որք մնացեալքն էին՝ վանեալք և ցրուեալք լինէին ի լեռնագաշաւս  
ամուր ձորոցն, և յորժամ պատահէին միմեանց՝ զարձեալ միւս ան-  
գամ զմիմեանս սատակէին, և մինչև ի մուտս արեգականն անդա-  
գար լինէր գործ դառնութեանն: Եւ քանզի գարնանային էր ժա-  
մանակն՝ ծաղկալից դաշտքն դառնալին յորդահասանս արեանց բազ-  
մաց: Մանաւանդ յորժամ տեսանէր որ զբազմակոյտ դիականցն ան-  
կելոց՝ սիրտն բեկանէր և աղիքն գալարէին, լսել զմնչիւն խոցելոցն  
և զմնչիւնս բեկելոցն, զթաւալզլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն,  
զփախուստ վատացն, զթաքուստ լքելոցն, զսրտաթափումն զանարի  
արանցն, զճչիւն կանացեացն, զողբս սիրելեաց, զաշխարումն մեր-  
ձաւորաց, զվայ և զաւաղ բարեկամացն: Քանզի ոչ եթէ կողմ էր  
որ յաղթեաց, և կողմ էր որ պարտեցաւ, այլ քաջք ընդ քաջս

ելեալ՝ երկօրքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան» (Եղիշ. էջ 205—209): Եղիշէ հաւանականապէս չէր ականատես այն ճակատուն, ուստի այս ահարկու նկարագիրն է լոկ ստեղծումն, չանցնիր սակայն ճշմարտութիւնը, նա մանաւանդ կը մնայ իսկ լեռ: Եթէ գրիչ մարդկային և ճարտարագոյնն, որպիսի էր մեր բանաստեղծ պատմչին Վարդանանց, տկարացաւ նկարագրել հինգերորդ դարու դուլն պատերազմ մը ըստ հետեւանացն, որչափ ևս աւելի պիտի տկարանայ այլ ճարտարագոյն գրիչ՝ նկարագրել իննևտասներորդ դարու պատերազմ մը, տասնապատիկ աւելի և՛ անագորունութեամբ և՛ աղէտիւք, զորս կը թողու գիւր կնի: Չմոռնանք սակայն, որ մեք հիմա քան զհինգերորդ դարու մարդիկ հազար չորեք հարիւր տարիներու երկայն փորձ մի աւելի ունինք մեր վրայ:

**16.** Երկրի մը ներքին վարչութեան կարևորագոյն պիտուից մին են հազորդակցութեան հնարք: Յայտնի է թէ արգի արագ և գիւրին հնարք, զորս կ'ընծայեն մեզ ելեկարականութիւնն և շոգին՝ չկարէին լինել յայնժամ. չէր սակայն երկիրն անմասն ի սովորական հնարից, որ էին հասարակաց ուղիք և սուրհանգակք: Հաւանական է, թէ գաւառք և քաղաքք, գէթ մեծամեծք՝ կապուած էին իրարու հետ արքունի ճանապարհօք և արահետիւք, և եթէ չկային ևս ձեռագործ ջրանցք, գնաց նաւուց և նաւակաց՝ կային սակայն կամուրջք: Ագաթանգեղոս կը լիշէ ճանապարհ ի Վաղարշապատէ Սարաշատ.— «Կնքն անցանէր հարուստ մի ի քաղաքէն... մօտ ի բուն պողոտայն, որ երթայր Սարաշատ քաղաք» (Ագաթ. ժէ.): Կը լիշուին նաև կիցք ճանապարհաց.— «Աճապարէին (զօրքն Հայոց) հասանել յառաջ մի ի խելս կամրջին Արտաշատու. ի կիրճս ճանապարհացն արգելին գնոս» (զԱնակ և գեղբայր նորա) (Ագաթ. Բ.): Բուզանդ կը լիշէ ճանապարհ ի Կոզ գաւառէ ի Բագրևանդ ընդ լերանցամէջս.— «Եին ի վայրսն, ընդ որ գալ էր գնդին (Մերուժանայ) ընդ ճանապարհն՝ լերինք ինչ, որում ի բնակչացն Եղջերք կոչեն: Եւ մինչդեռ գայր Մերուժանն ի ճանապարհի գնդուն իւրով՝ զիպեցան նմա ուղևորք, յորս հարցանէր Մերուժան և ասէր. ճանապարհս ի Բագրևանդ ընդ որ երթայ: Եւ ուղևորացն տուեալ պատասխանի ասեն. ճանապարհ ընդ Եղջերս է» (Ե. ԽԳ.): Ծովակներու և գետերու վրայ ճանապարհորդութիւն ևս կար, ըստ Խորենացուն, թէպէտ աստ ուրեմն առ Արտաշիսի մուծուած.— «Ոչ այսպիսի ինչ (այսինքն՝ մեծամեծ արուեստից և գիտութեանց, ինչպէս աստեղագիտութեան կամ տամարագիտութեան գիւտք) ճանաչիւր առ նոսա (առ հինսն մեր), և ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք:... Այս ամենայն յօ-

րինի յաւուրս Արտաշիսի» (Խոր. Բ. ԾԹ.): Բզնունեաց ծովուն վրայ նաւարկութիւն կայ լիշուած ի հին մատենագիրս մեր: Բուզանդ ի պատմութեան կոտորածի ցեղին Բզնունեաց ասէ զՎաչէէ սպարապետէն Խոսրովու Կոտակայ, թէ «Չազգ նորա (Գատարեանայ Բզնունու մատնչի) և զկին և զորդիս գտանէր յամրոցի անդ իշխանին Ռշտունեաց յանուանեալն լԱղթամար կղզւոյ. ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին՝ առհասարակ ոչ գէգ թողոյր և ոչ զարու» (Բուզ. Գ. Ը.):

Գալով սուրհանգակաց՝ եթէ չգոյին ևս կանոնաւոր սուրհանգակք, իբրև հասարակաց թղթաբերք՝ կարևոր լուրք սակայն առ թագաւորն և առ զօրավարս և ի սոցանէ առ այլս՝ կը հասնէին որչափ մարթ էր արագ օժընդակօք, զորս մերթ գուշակս կ'անուանէ Բուզանդ, և մերթ գուժկան: Այսպէս հաւանականաբար սուրհանգակաւ կամ օժընդակաւ հասաւ Պարսից յարձակման լուրն առ Խոսրով, մինչ նա զբաղեալ էր իւր կրկին անառնները տնկելով, «զԽոսրովակերտն» և «զՃաճար մայրին»: «Մինչդեռ նա յայնմ գործ գմայրեօքն տնկելովք էր՝ յանկարծակի գուշակ հասանէր ի Հեր և ի Չարևանդ գաւառէ, թէ պատրաստեալ են զօրքն Պարսից գալ հասանել ի գործ պատերազմի ի վերայ ք» (Բուզ. Գ. Ը.): Սոյն ճանապարհաւ եկաւ լուր առ Արշակ, մինչ էր նա լԱտրպատականի, թէ Պարսիկք յարձակած էին ի թիկանց կուսէ և կը քանդէին գերկիրն: «Մինչդեռ այս ամենայն լինէր՝ գուժկան հասանէր առ թագաւորն Արշակ, և ասեն նմա. Գու աւաղիկ առաջոյ սպասես թըշնամեացն, նստիս լԱտրպատականի. իսկ թշնամիքն զթիկամբք անկեալ կոտորեցին գաշխարհս, և արգ զիմեալ գան ի վերայ ք» (Բուզ. Գ. ԻԳ.): Հաւանականապէս սուրհանգակաւ հազորդեց Մուշեղի Մերուժան զՈւռնայրի պարծելն առ Շապուհ՝ երանել Խոսրեան Հայոց գնդին, և զՈւռնայրի գուշակութիւնն առ նոյն Մուշեղ զպատրաստութենէն Շապուհ՝ միւս անգամ յարձակելոյ յանկարծ ի Հայս: «Իբրև զօրահատոյց առնէր Շապուհ Պարսից թագաւորն զզօրս իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց և ի վերայ զօրացն Յունաց՝ Ուռնայր արքայ Աղուանից անդ էր առ թագաւորին Պարսից: Ապա յառաջ կայր և խնդրէր պարգևս Ուռնայր ի Շապուհոյ, և ասէր. Կամ լիցի քեզ արանց քաջ, զի ինձ պարգև հրաման տացես, զի Հայոց գնդին Պապայ արքային ես ինձէն ելից իմով գնդովս նահատակ:... Եւ Շապուհ թագաւորն հաճեցաւ և շնորհ կալաւ: Բայց Մերուժանայ Արծրունու պատասխանի տուեալ Ուռնայրի՝ ասաց. Աստ արկեր զգաղիւ գիրկս. բայց թէ ժողովել կարիցես՝ մեծ զարմանք իցեն: Եւ գաղտուկ խորհրդով զայս գուշակութիւն Մերուժանն ի ձեռն

հրեշտակի առ Մուշեղ զօրավարն Հայոց հասուցանէր, թէ Գիտեա  
 և պատրաստեաց, Մուշեղ, զի մեծաւ պարծանօք պարգև խնդրեալ է  
 զձեզ Ուռնայրի արքային Աղուանից. արդ զիտես զինչ գործիցես (Բուզ.  
 Ե. Գ.): «Ապա լինէր գուշակ Մուշեղի Ուռնայր արքայ Աղուանից,  
 յղէր առ նա հրեշտակ և տայր նմա տեղեկութիւն, ասէր. Մեծ  
 շնորհակալութիւն ունիմ, զի ոչ սպաներ դու զիս. և Աստուած  
 էած զիս ի ձեռս քո, և դու անխալտեցեր. զայս սէր քո ոչ մոռա-  
 ցայց մինչև իցեմ ես: Բայց գուշակեալ իմ քեզ, զի Շապուհ թա-  
 գաւորն Պարսից ամենայն զօրօք իւրովք կազմի գալ անկանել լան-  
 պատրաստից ի վերայ քո» (Բուզ. Ե. Ե.): Նոյնպէս նախարարք և  
 Գնէլ Անձևացի նոյն ճանապարհաւ կը թուի թէ իմացուցին Պա-  
 պայ՝ Դղակայ մարզպետի մատնութեան խորհուրդը, և Պապ առ  
 Դղակ՝ զալ առ նա վաղվաղակի. «Մարզպետն Դղակ, զոր թողեալ էր  
 սահմանապահ ի Գանձակ, որ էր սահման ընդ Պարսս և ընդ Հայս՝...  
 յղէր հրեշտակս խորհրդով առ Շապուհ, և խոստանայր մատնել ի  
 ձեռս նորա զթագաւորն Հայոց Պապ և զզօրավարն Յունաց զՏե-  
 րենան և զզօրավարն Հայոց զՄուշեղ, և առնոյր ի նմանէ գանձս  
 պարգևաց սաստիկ լույժ: Բայց այլ մեծամեծ նախարարք, որ էին  
 առ նմա, և Գնէլն, տէր գաւառին Անձևացեաց՝ զաղտ ազգ առ-  
 նէին թագաւորին Պապայ: Ապա թագաւորն Պապ յղեաց զեսպանս  
 առ մարզպետն Դղակ, թէ Զգորդ որ են ընդ ձեռամբ քով՝ գումա-  
 րեա զայդ, Գնէլոյ Անձևացւոյ լանձն արացես և վաղ եկեցես. զի  
 պիտոյ է ինձ յղել զքեզ առ թագաւորն Պարսից Շապուհ, զի ես  
 մտից նմա ի ծառայութիւն: Ապա իբրև լսէր մարզպետն Դղակ՝...  
 զուարճացեալ զեսպան ձիով վաղ հասուցանէր ի գաւառն Ալրարա-  
 տու... առ թագաւորն Հայոց Պապ» (Բուզ. Ե. Զ.):

17. Խնդիր կ'ելլէ հոս մեր առջև, թէ թագաւորութիւն մի  
 այսպէս բազմամասն, այնչափ և այնպիսի չհամազգի տարրերէ յօ-  
 ղեալ և զուգեալ, ունենալով մանաւանդ առ երի հզօր նախանձորդ  
 ոտիս մի, որպիսի էր սասանականն, ինչ զինուորական ամրութիւն-  
 ներով կը պահպանէր զիւր միութիւն: Իբրև զինուորական ամրու-  
 թիւն կրնան համարուիլ բերդք, որ մեծաւ մասամբ կը վերաբերէին  
 թագաւորին ընդ վերակացութեամբ մարզպետաց, և որ էին ար-  
 դարև երևելի կէտեր իրենց զրիւն և հաստաբետ շինուածով, սա-  
 կայն չէին բաւական ի պահել զերկիրն՝ դրացի ազգաց, մանաւանդ  
 Պարսից ստէպ արշաւանաց աւերումներէն, շատ անգամ ևս կ'առ-  
 նուէին պաշարմամբ կամ մատնութեամբ: Բուզանդ կը լիշէ լա-  
 նուանէ ութ երևելի բերդեան, տեղիք գանձուց և շիրմաց թագա-  
 ւորաց մերոց: 1. Բնաբեղ, լերկիրն Ծոփաց, զոր կը կոչէ «բերդ ար-

քունի, ուր գանձքն լեալ էին» թագաւորաց (Բուզ. Գ. ԺԲ, Ե. Է.):  
 2. Անգեղ բերդ լԱնգեղ տան, այն է ի Բարձր Հայս, «ամուր բերդ»  
 ըստ Բուզանդայ.— «Գալին պահ արկանէին (Պարսիկք) շուրջ զԱնգեղ  
 գամուր բերդաւն, որ է լԱնգեղ տանն գաւառին. զի անգ էին բա-  
 զում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արանցն Արշակու-  
 նեաց. բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց  
 ժամանակաց հետէ. չուան պահ արկին զբերդաւն. ապա իբրև ոչ  
 կարէին առնուլ վասն ամրութեան տեղուին՝ թողուին և զնային»  
 (Բուզ. Գ. ԽԳ.): 3. Անի, ի Գարանաղիս, նոյնպէս «ամուր բերդ»  
 ըստ Բուզանդայ.— «Մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուր բերդն Անի ի  
 Գարանաղեաց գաւառին... իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն, և  
 բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց, զարանց քա-  
 ջաց զԱրշակունւոյ» (Բուզ. Գ. ԽԳ.): 4. Արտաղերք կամ բերդ Ար-  
 տաղերից լԱրշարունիս, «կարի ամուր» ըստ նմին Բուզանդայ, ուր  
 ապաւինեցաւ Փառանձեմ կին Արշակայ լետ կապանաց և գերու-  
 թեան առն իւրոյ, և որ, ինչպէս կ'երևի՝ առնուեցաւ, վասն զի մահ  
 անկաւ ի բերդականսն, և ստիպուեցաւ տիկինն լինել անձնատուր  
 (Բուզ. Գ. ԽԳ.): 5. Գարիւնից բերդ լերկիրն Կովգայ, նոյնպէս «ա-  
 մուր» կոչուած ի Բուզանդայ.— «Թափեաց լինքն Մուշեղ գամուր ամուր  
 բերդիցն, զոր կալեալ էր Պարսկացն, և բերդն Գարեւնից, որ է լերկիրն  
 Կոգայ, ուր կային գանձք Արշակունեացն սաստիկ լույժ» (Բուզ. Գ. Է,  
 Ե. Ա.): 6. Ողական բերդ, որ էր ի ձեռս Մամիկոնեանց առ Արա-  
 ծանուով.— «Եւ Մուշեղ սպարապետն էր լերկիրն Տարօնոյ լիւրում  
 բերդին, որում Ողական կոչեն, որ կայ վերայ գետոյն Եփրատայ»  
 (Բուզ. Ե. Գ.): 7. Օշական, լԱլրարատ, լառապարի (այն է ապա-  
 աժուտ տեղ).— «Փախեան ելին լառապարն ի կողմն Օշական բեր-  
 դին» (Բուզ. Գ. Է.): 8. Գառնի, ի Գեղաքունի, «ամուր բերդ ար-  
 քունի» ըստ Բուզանդայ.— «Առեալ լամուր բերդէն արքունի, որում  
 կոչեն Գառնի» (Բուզ. Գ. Ը.): Բուզանդ ունի նաև «Վան բերդ»,  
 որով կը թուի իմանալ զանուանի՞ քարաբլուրն վիճափոր սենեակ-  
 ներով, «քարանձաւ» ըստ նմին Բուզանդայ, որ և զաշտարակ նորա  
 կը լիշէ.— «Իսկ գտիկինն Ռշտունեաց կախեցին ի միջնաբերդին Վան  
 բերդի» (Բուզ. Գ. ԾԹ.). և այլուր (Ե. ԼԵ.), «Տարան զՀամազաս-  
 պուհի լերկիրն Տոսպայ, ի քաղաքն ի Վան, և հանեալ կախեցին  
 գնա զբարձր աշտարակացն, որ կայր ի վերայ քարանձաւին»: Նաև  
 Խորենացին կը լիշէ զԱնի և զԱրտաղերս, ինչպէս նաև զԳառնի և  
 զՈղական, զչորեսին ևս «ամուր» կամ «ամրոց» անուամբ: Խորենա-  
 ցին կը լիշէ նաև Բայրբերդ ի Սպեր, իբրև լատուկ բերդ Բագրա-  
 տունեաց.— «Իսկ Սմբատ առեալ զերկուս գտերս իւր, զՍմբատանոյ

և զՍմբատուրհի՝ նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին» (Խոր. Բ. ԼԵ.): Եղիշէ կ'անուանէ «անմատուց ամուր» զՔառնի, զԱնի և զԱրտազերս, և զՈղական կը կոչէ «անկասկածելի», այսինքն անառիկ և ապահով.— «Առնուին զանմատուց ամուրսն զՔառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտազերս, ... զանկասկածելի Ողականն» (Եղիշ. էջ 117): Նոյն կը լիշէ բերդ Արմաւրի.— «Աւերեաց և զբերդն Արմաւրի» (Անդ, էջ 135): Փարպեցին կը լիշէ Բողբերդ ի Բասեն.— «Իսկ Շապուհու տարեալ զկանայս Կամսարականացն յամուր բերդն Բասենու, զոր Բողբերդն կոչեն՝ թողլը անդ» (Փարպ. Զ.): Փարպեցին կը լիշէ նաև Սազրայ բերդ, յանձանօթ գաւառին Ուրծայ.— «Եւ սեպուհ մի ուրծացի, որում անուն էր Վարազներսեհ, որդի Կողթեկայ իշխանին Ուրծայ, որ էր լերգմանն ընդ նախարարսն Հայոց՝ նենգեալ ուխտին սրբու... դիմեալ ամրանայր ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Սազրայ բերդ, որ էր բերդ ամուր իշխանութեանն իւրեանց» (Փարպ. ԿԵ.): Չէ պարտ մոռանալ և զամուրն Հնարակերտ, զոր երկիցս կը լիշէ Խորենացին իբրև կարևոր բերդ, հաւանականապէս ընդ ձեռամբ Հայոց, հիւսիսային սահմանին վրայ ի մէջ Վիր և Աղուան գաւառաց՝ հիւսիսային աղզաց դէմ իբրև պատուար: Խորենացին մինչև այս ամրոցը կու տայ ժառանգել Առանայ նահապետին Հայ Աղուանից, և Քուշարայ նահապետին Քուշարաց կամ Հայ Վրաց.— «Կարգէ (կողմնակալ) զԱռան... որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից... ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ»: «Իսկ Քուշարայ... ժառանգեաց զլեռն մի... մինչև ցամուրն Հնարակերտ» (Խոր. Բ. Լ.): Յայտնի է թէ կալին և այլ բազում բերդք, մանաւանդ յարևմտեան մասին: Բուզանդ, լեռ խօսելու զԲնաբեղ բերդէն, թէ չկարացին առնուլ Պարսիկք՝ կը յաւելու.— «Ի Ծոփս մեծ արշաւեցին, և անդ էին բերդք զոր առին, և էր զոր ոչ կարացին առնուլ», և ի ստորև. «Եւ զբազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն» (Բուզ. Գ. ԻԳ.): Նոյն և այլ բազում ուրեք կը լիշէ «բերդեան», այսինքն՝ բերդեր ի բազմաւորականն, առանց անուանց: Այսպէս զՊարսից ասէ, թէ «Եւ զբերդս ամենայն թագաւորին Հայոց կալան, և լցեալ բազում ամբարօք՝ բերդակալս թողուին» (Բուզ. Գ. ԾԵ.). և զՄուշեղէ ասէ, թէ «Թափեաց ինքն զամուր ամուր բերդիցն, զոր կալեալ էր Պարսկաց» (Բուզ. Ե. Ա.). և այլուր (Գ. ԾԹ.), «Եւ զկանայս փախուցելոցն զնախարարացն տալին ի բերդեանն, զի նեղեալն զնոսա դարձուցանել յօրէնս Մազդեզանց... Ապա իբրև ոչ մի ոք յանձն առուրանալ ի քրիստոնէութենէն՝ չարամահ սպանանէին զամենեսեան յամենայն ի բերդսն, յորս տուեալ էր զնոսա»: Իսկ պարսպ ունէին

ոչ մեծամեծ քաղաքներ միայն, որպիսի էր Արտաշատ, այլ և աւանք: ՉԱրտաշատէ յայտնապէս ասէ Բուզանդ, թէ էր պարսպաւոր, զոր քանդեցին Պարսիկք.— «Յեա այսորիկ եկին ի քաղաքն մեծ լԱրտաշատ և առին զնա, և կործանեցին զպարսպ նորս». և սակաւ մի լեռու, «Եւ զամենայն շինուած քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն, և զքարակերտն քանդեցին, և զպարսպն ըստ նմին օրինակի... ապականեցին» (Բուզ. Գ. ԾԵ.): Եղիշէ երկիցս կը շարէ կարգաւ յականէ յանուանէ քաղաքներ և աւաններ, որոց ամենքն էին ամրոց և բերդաքաղաք, «ձմերոց և կայանք» զօրաց.— «Յարձակեցան (Վարդանանք) ի վերայ բերդիցն և աւանաց, զոր ունէին Պարսիկքն ի տեղիս տեղիս, յամրոցս աշխարհին, տապալէին քանդէին: Առաջին՝ զմեծն Արտաշատ... և առնուին զանմատուց ամուրսն— զՔառնի քաղաքն, զԱնին, զԱրտազերս, զՆրկայնորդսն և զԱրհնին, զԲարձրաբուղն, զԽորանիստն, զԾխանիստն, զանկասկածելի Ողականն, զԱրփանեալն, զՎանն աւան, զՔուշալն և զԿապուտըն, զՈրոտն և զՎասակաշատն» (Եղիշ. էջ 117). և զՎասակայ ասէ, թէ «Աւերեաց զբազում (ամուր) տեղիս աշխարհին, մանաւանդ զձմերոցս արքունի, որ կայանք զօրացն էին. զՔառնին և զՆրամայիս և զԻրասխանակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՔառախոտն, զՍարգեանսն, զՅորակերտն աւան և զբերդն Արմաւրի, զԿուշան աւան, զԱրուճն, զԱշնակն և զամենայն ստն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին» (Եղիշ. էջ 135):

**18.** Թող այս ամրութիւններն՝ միւս ևս մեծ ամրութիւն կըրնային համարուիլ սահմանազուլիս իշխանութիւնք, որ ըստ Խորենացույն որպէս թէ դրուած էին ի վաղուց՝ ի պահել երկրին սահմաններն: Այսպիսի էին մանաւանդ չորեքին բղեշխութիւնք, որոց Ագաթանգեղոս կու տայ «սահմանակալ» անունը.— «Առնուր ընդ իւր (Տրդատ) ի զինուորական կողմանէն զչորեքին գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նորշիրական կողմանէն, և երկրորդ սահմանակալն լԱսորեստանեաց կողմանէն, և երրորդն՝ լԱրուեստական կողմանէն, չորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն» (Ագաթ. ձԻԶ.), իշխանութիւններ, զորոց հաստատութիւնն, մանաւանդ արևելեան և հարաւային կողմանն՝ Խորենացին կը հանէ մինչև ցԱրամ իւր, կամ մինչև ի Հայկ, և որոց, ըստ նոյն պատմագրին՝ Վաղարշակ տուաւ վերջին ձեւը: Այսպէս որպէս թէ Հայկ, լեռ պատերազմին իւրոյ ընդ Բելայ՝ «Կազմեալ թուին իւրում հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել զառաջնոյ իւրոյ տանն», իբրև արևելեան սահմանապահ, և «ինքն երթեալ յարևմուտս

կույս) դադարէ յանուանեալ տեղին Հարք» (Խոր. Ա. ժ. Բ.): Իսկ Արամ որպէս թէ «նուաճեալ զարեւելեացն և զհարաւայինն և ի ձեռն յանձնեալ երկուց ցեղից, Սիսակեանց՝ զարեւելս, և ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին (զհարաւայինն)՝ ոչինչ այնուհետեւ կասկած չբփոթից ունէր» (Խոր. Ա. ժ. Գ.): Սահմանագրուի իշխանութիւնք լինին որոշ և կատարեալ, ըստ Խորենացւոյն, առ Վաղարշակաւ, որ արեւելեան սահմանը կը յանձնէ Սիսակեանց և Կաղմեանց.— «Յարեւելից կողմանէ զեզերը հայկական խօսից (կարգէ) կողմնակալս զերկուց ցեղից նահապետութիւնսն, Սիսակեան և Կաղմեայն» (Խոր. Բ. Ը.): Հիւսիսային արեւելեան սահմանը կը յանձնէ Առանայ (Հայ Աղուանից).— «Ջարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն զԱռան, որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից» (Անդ): Հիւսիսային սահմանը կը յանձնէ Գուգարաց (Հայ Վրաց) նահապետին՝ բղեշիս անուամբ.— «Իսկ ընդդէմ լերինն Կովկասու կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն (Գուգարաց), և նահապետութեանն անուն կարգայ բղեշիս Գուգարացւոց» (Անդ): Արեւմտից սահմանը կը յանձնէ Անգեղ տան.— «Իսկ զայլ խոթոռագեղ և բարձր, կոպտարանձն և տափաքիթ, Տորք՝ հաստատէ կուսակալ արեւմտից, և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն» (Անդ): Հարաւային սահմանը կը յանձնէ Աղձնեաց.— «Ձեարաշտն ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բղեշիս մեծ և կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ լեզերս սահմանացն Ասորեստանի (կամ ի ասել՝ Ասորեոց)» (Անդ): Բայց ինչ որ յանուն Հայկայ, Արամայ, նաև Վաղարշակայ կը պատմուի առ Խորենացւոյն՝ չէ պատմական, կամ է գէթ երկրայելի: Բղեշիս Բուզանդ կը կոչէ զնոսա «գահերէց, բարձերէց» թագաւորին: Բուզանդ, իբրև սահմանագրուի իշխանութեան սկիզբը գտնելու համար՝ հարկ չէ երթալ այնչափ հեռաւոր և անստույգ ժամանակներ, որպիսի են Հայկայն, Արամայն և Վաղարշակայն: Բղեշիս բաւական է, թէ երբ Արտաքսիաս և Ջարիադրէս, կուսակալք Սելեւեանց, լինելով զառաջինն ինքնագրուի, մին՝ Արարատայ, և միւսն՝ Ծոփաց, սկսան ընդարձակել իրենց իշխանութիւնն, ինչպէս կը պատմէ Սարաբոն՝ հիւսիսային, արեւելեան և հարաւային զրացի երկիրներէ գաւառներ գրաւելով՝ այն գաւառաց իշխաններուն տուն հին հայերէն բղեշիս անունը (յունարէն բառով τόπαρχος, իշխան երկրի), ընելով զնոսա ինքնօրէնս և տալով պատիւ լինելոյ բարձակից թագաւորին: Ուստի բղեշիսութեան սկիզբը չերթար յառաջ քան զժամանակն Արտաքսիասայ, կամ յառաջ քան զերկրորդ հարստու-

թիւնն Հայոց, զԱրշակունիս: Բղեշիս, ինչպէս ուրիշ սահմանագրուի իշխանք, իբրև ի բնէ օտարք՝ էին մէտ յապտամբութիւն: Առ Խոսրովաւ որդւով Տրդատայ՝ Աղձնիք, առ Արշակաւ թոռամբ նորա գրեթէ բոլոր սահմանագրուի գաւառք, այն է՝ Նորշիրականն, Կորդուք, Մարք (մարական գաւառք), Արձախ, Աղուանք (Աղուան գաւառք), Կասպք, Վիրք (Վրական գաւառք), Աղձնիք, Ծոփք, Անգեղ տունն, Անձիտ՝ ապտամբեցան, թէպէտ, եթէ ստույգ է պատմութիւնն Բուզանդայ՝ նուաճեցան լետոյ առ Պասպաւ ի ձեռն Սուշեղի: Բուզանդայ Գ. դարութեան Ծ. գրուին կը պատմէ սահմանագրուի գաւառաց այս ընդհանուր ապտամբութիւնն, ինչպէս Ը-էն մինչև ժ. Գրուիք Ե. դարութեան կը պատմեն զնուաճել նոցա: Բուզանդ յայտնապէս ասէ զԽոսրովայ, թէ չէր վստահ ի բազումս ի նախարարաց իւրոց.— «Ունէր արքայ օրէնս, զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն, աշխարհակալքն, աշխարհատեարքն, որ էին բիւրաւորքն և հազարաւորքն՝ կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեցին, և մի ոք երթիցէ ի նոցանէ ընդ զօրս արքունի, զի երկնչէր նա յերկմտութենէ նոցա:... Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց մեծաց, և ի քաջն Վահան Ամատունի» (Բուզ. Գ. Ը.):

19. Այլա զլիաւոր զօրութիւն ի պաշտպանութիւն երկրին՝ չէին ոչ բերդքն և ոչ սահմանագրուի իշխանութիւնք: Չմիութիւն և զանկախութիւն երկրին պահող զօրութիւնն էր զօրքը: Խնդիր է սակայն, թէ որչափ էր ընդհանրապէս Հայոց զինուորական զօրութիւնն, և թէ կայր արդեօք զինուորագրութեան օրէնք: Չթուիր թէ կար կանոնաւոր զինուորագրութիւն և որոշ պայման և ժամանակ զինուորական ծառայութեան: Զինուորութիւնն էր ի բնէ իրաւունք և պարտք ժողովրդեան ազատ կոչուած մասին, այն է՝ նախարարական տոհմերուն, և զայս կը թուի նշանակել «եղաւհ անունն, որ կը տրուէր այն տոհմերուն արանց, որք և էին միշտ գէն ի ձեռին պատրաստ, ուստի և ունիմք ստէպ առ Բուզանդայ և առ այլս՝ «նախարարակոյտ զօրք», «ազատագունդ բանակ», այլովքն հանդերձ: Ի հարկին կայր սակայն զօրս ժողովել և վառել զինու և թոշակաւ մանաւանդ ժողովրդեան դատարկ և սինլքոր մասէն, որ չէին զբաղեալ շինականութեան գործով, այսինքն արուեստիւ իւրք և կամ մշակութեամբ: Այսպիսեաց կու տայ Բուզանդ «գուգագ» անունը.— «Այլ հրաման ետ արքայ Խոսրով Գառաբայ նահապետի Բզնունեաց՝ գուգագ հանել յաշխարհէ աւելի քան զչափն, և զհամար զօրսն (այն է՝ կանոնաւոր զօրքը) մատենի զնդաւն ընդ առաջ նոցա խաղալ» (Բուզ. Գ. Ը.): Ի սոցանէ էր սպասաւորող մասն բանակին,

գոր Բուզանդ կամի լայտ առնել «ուսմիւրայ, խառնաղանջ, խորանապահ, ուսմիկսպաս» բառերով.— «Եւ ոչ ոք էր, որ մնացեալ էր առ թագաւորին, և ոչ գունդ և այրեւծի, քայց միայն սակաւ սպասաւորօք հանդերձ... և ուսմիւրայ մարդկաւն, և խառնաղանջ խորանապահ զօրուն, և ուսմիկսպաս զօրօքն» (Բուզ. Գ. Ի.): Զօրաժողով ստէպ կը լիշուի առ Բուզանդայ, թէպէտ ոչ զինուորազրուծիւն ըստ օրինի: Այսպէս զՎասակայ ասի. «Ապա զօրաժողով լինէր Վասակ զօրավարն Հայոց, և որ հասին ի ժամանակի անդ ի ձեռնն նորա՝ տասն հազար հեծեալ ընտիր ընտիր և քաջ այրեւծի, կազմ զինու և բազում պատրաստութեամբ» (Բուզ. Գ. ԻԳ.): և ի ստորև, «Իբրև զգացին զօրավարքն զօրաց թագաւորին Պարսից, եթէ զօրաժողով է ի վերայ նոցա զօրավարն Հայոց Վասակ» ևն: Գարձեալ ասի նոյն Վասակայ համար (Գ. ԻԲ.): «Ապա հրաման տայր թագաւորն Պարսից զօրացն՝ ընդ երկու տեղիս խաղալ մտանել արշաւել յաշխարհն Հայոց: Ապա այս բանք վաղազոյն ազգ լինէին առ թագաւորն Հայոց Արշակ և առ զօրավարն նորին Վասակ. ապա և սոքա բազում զօր յաշխարհէ ժողովեցին»: Եւ զՄուշեղէ ասէ ի գալստեանն Պապայ ի Հայս. «Ապա Մուշեղ որդի Վասակայ, սպարապետն Հայոց մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս քառասուն հազար, և կազմեաց զնոսա ձիով և թոշակաւ և զինու» (Բուզ. Ե. Բ): Յալտ է, թէ թոշակաւ պարտ է իմանալ ուճիկ և պարէն, և ոչ արծաթոյ վարձս:

Գայով զինուորական զօրութեան Հայոց՝ կը թուի թէ թագաւորք մեր, մանաւանդ ի սկզբան, կը կանչէին զօրս յօգնականութիւն բարբարոս ազգերէ վարձկանութեամբ կամ յուսով աւարի: Այսպէս Խորենացին ասէ զԱրտաւազդայ Ա. ոյ, թէ «Ձայրացեալ հրաման տայր զօր յարուցանել զբերաւորս Ատրպատական նահանգին և զբնակիչս լերինն Կովկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք. խաղայ իջանէ ի Միջագետս, և հալածական առնէ զզօրս Հռոմայեցւոց» (Խոր. Բ. ԻԲ.): Ագաթանգեղոս ասէ զմեծէն Խոսրովայ. «Սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօրս բովանդակել, գումարել զզօրս Աղուանից և Վրաց, և բանալ զզրունս Ալանաց, հանել զզօրս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից:... Վաղվազակի ի թիկունս հասանէին մեծաւ բազմութեամբ ժիր և քաջ առն և ձիոյ և բուռն կազմութեամբ՝ Աղուանք, Լփինք և ձիզպք, Կասպք և այլ ևս որ ի սմին կողմանց» (Ագաթ. Ա.): Ի նմանէ առեալ Խորենացին— «Սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլ սիրելեօք յարեցելովք լինքն և հիւսիսային ազգօք՝ Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց» (Խոր. Բ. ԶԳ.):

Աստ ուրեմն և զՎասակայ սպարապետէն Արշակայ ասի, թէ «Անոյր զգունդն Հայոց, և զՀոնան հանդերձ Ալանօքն կոչէր յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն Հայոց ի վերայ Պարսից» (Բուզ. Գ. ԻԵ.):

Այլ զբուն զօրաց Հայոց զժուարին է ասել որոշ ինչ: Ի թուոյ զօրուն Վարդանանց, որ ըստ Եղիշէի էր վաթսուն և վեց հազար՝ յայտնի է թէ ամբողջ թիւ զօրուն Հայոց, գէթ յայնժամ, չկարէր լինել աւելի քան 120,000, քանզի գրեթէ կէս ազգին միայն էր ընդ Վարդանայ: Բայց նաև ուրիշ ժամանակներ, մինչդեռ կանգուն էր թագաւորութիւնն՝ քան զայս շատ աւելի եղած չերևիր թիւ բնիկ զօրուն Հայոց: Այս 120 հազարէն քառասուն հազարն միայն կը թուի թէ կը վերաբերէր Արշակունի ցեղին և կը կազմէր զբանակն արքունի: Բուզանդ, որ սովոր է ստուարացունել զօրաց թիւն, ուր զզօրաց թշնամույ են բանք, մինչև ի չորս կամ հինգ հարիւր հազար, երբեմն յևս իմն աւելի հանել զզօրս Պարսից եկեալս ի վերայ Հայոց՝ ի խօսելն զզօրաց Հայոց՝ ընդհանրապէս քան զքառասուն հազարն ի վեր չհաներ զօրաց թիւն յայլևայլ պատերազմունս: «Ապա գայր հասանէր Վահրիճ չորեքհարիւր բիւրու առաքեալ ի Շապհոյ արքայէն ի վերայ Հայաստան աշխարհին...: Քառասուն հազարաւ ելանէր Վասակ ընդգէմ նոցա, սպանանէր զՎահրիճն և կոտորէր զզօրսն Պարսից» (Բուզ. Գ. Լ.): Այսպէս և Մուշեղ, ըստ նոյն պատմագրի, քառասուն հազարաւ եհար Շապհոյ ամբողջ բանակն յԱտրպատականի.— «Ապա Մուշեղ որդի Վասակայ, ստրատելտան Հայոց մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս, միամիտս, ազատս, ազգայինս՝ քառասուն հազար, միաբանս, միակամս, և կազմեաց զնոսա ձիով և թոշակաւ և զինու, երթալ նստել ի սահմանս Ատրպատակացն և պահել զաշխարհն Հայոց: Ապա յայնմ ժամանակի կազմեաց պատրաստեաց Շապուհ արքայ Պարսից ամենայն կազմութեամբ զօրովք իւրովք, եկն եհաս լերկիրն Ատրպատականի:... Եւ հասանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մուշեղ, անկանէր ի վերայ բանակին (Պարսից) քառասուն հազարաւ» (Բուզ. Ե. Բ.): Քառասուն հազար կը թուի թէ էր զօրքն առ Գատարայ նահապետին Բզնունեաց, զոր Խոսրով Կատակ լղեց ի վերայ Պարսից: «Յանկարծակի գուշակ հասանէր առ Խոսրով ի Հէր և ի Զարաւանդ գաւառէ, թէ պատրաստեալ են զօրքն Պարսից գալ հասանել ի գործ պատերազմի ի վերայ քո: Ապա հրաման ետ արքայ Խոսրով Գատարայ նահապետի Բզնունեաց... ընդ առաջ նոցա խաղալ:... Իբրև բայ նահապետի Բզնունեաց... ընդ առաջ նոցա խաղալ:... Իբրև հասանէր Գատարէն՝ խորհուրդ միաբանութեան դնէր ընդ իշխանսն զօրացն Պարսից, կամեցաւ մտանել ի ձեռս նոցա զարքայն Հայոց

զաէրն իւր. դարան հրամայեաց գործել թշնամեացն ի վերայ իւրոց  
 զօրացն... լանկարծ լեղակարծուան քառասուն հազար զօրսն Հայոց  
 միանգամայն կոտորէին, ... և Ռատարէն չարագործ առնոյր զզօրսն  
 Պարսից և կամէր անկանել ի վերայ թագաւորին Հայոց» (Բուզ. Գ. Ը.):  
 Մի անգամ կը լիշէ Բուզանդ եօթանասուն հազար, հաւանականա-  
 պէս հանդերձ նախարարակոյտ զօրօք, ընդ ձեռամբ նորին Վասա-  
 կայ.— «Եւ զԳեհան նահապետ, որ տոհմիկ իսկ էր ազգաւ տոհմին  
 զօրավարացն Հայոց, այսինքն Մամիկոնենից՝ առաքէր թագաւորն  
 Պարսից Նապուհ լերկիրն Հայոց ի վերայ Արշակայ արքային Հայոց...  
 և զհայացիսն ոչինչ թուլացեալ ի քուն գտանէր... Եւ զօրավարն  
 Վասակ ելանէր ընդ առաջ նոցա եւթանասուն հազարաւ, հարկա-  
 նէր ստտակէր զզօրսն Պարսից, սպանանէր զիւր զազգային զԳեհ-  
 կան նահապետն, և զմնացեալսն առաջի իւր տանէր փախստական  
 ձիահալածք արարեալք» (Բուզ. Գ. ԼԲ.): Առ Պապաւ, մինչ Յոյնք  
 օգնական էին Հայոց՝ կը լիշուի իննսուն հազար.— «Ապա լետ այսո-  
 րիկ թագաւորն Պարսից զամենայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր  
 ի վերայ թագաւորին Պապայ ի պատերազմ... և զօրավարն Հայոց  
 Մուշեղ ժողովէր զամենայն զզօրսն Հայոց աւելի ևս քան զընտուն  
 հազար» (Բուզ. Ե. Գ.): Նոյնպէս լերկորդ կուռին. «Ապա սորատն  
 Յունաց կազմեաց զզօրս իւր... սոյնպէս և Մուշեղ սպարապետն  
 գումարեաց ի մի վայր զզօրսն ամենայն Հայոց, և էին կուռ վա-  
 րեալ իննսուն հազարք ընտիրք, նիզակ ի ձեռն, թող զսպարա-  
 կիրս» (Բուզ. Ե. Ե.): Այս օրինակներուն մէջ, ինչպէս լատնի է՝  
 համօրէն հալ զօրաց համար է խօսքը, և ոչ «բռնի» բանակին:

Թերևս Բուզանդ խորհրդով կը ստուարացունէ Պարսից զօրաց  
 թիւը և զՀայոցն կը փոքրկացունէ ի նշան քաջութեան այս վերջ-  
 մութեան: Հաւանական կը թուի սակայն, թէ բոլոր Հալ զօրաց  
 թիւն, ի միասին հաշուելով նաև զզօրսն նախարարաց, որպէս ասա-  
 ցին՝ ոչ աւելի քան զքառասուն հազար: Զայս կը թուի հաստա-  
 տելը Կիւրոս հարցուց Հայոց թագաւորին իւրում զաշնակցին, թէ  
 որչափ էր զօրութիւնն Հայոց՝ թագաւորը պատասխանեց. ութ հա-  
 զար հեծեալ և քառասուն հազար հեռեակ:— «Կիւրոս ասէ. Լեր  
 Ութ հազար հեծեալք են և հեռեակք չորք բիւրք» (Բուզ. Ե. Ե. Ե.):  
 Կը լիշուին ուրեք աւ Բուզանդայ նաև «վաթսուն  
 բիւրք», «չորեքհարիւր հազար».— «Ապա տայր հրաման թագաւորն

Արշակ (ի խաղալն ի վերայ Յունաց իբրև նիզակակից Նապհոյ) Վա-  
 սակայ իւրում սպարապետին՝ գունդ գումարել, զօրս պատրաստել:  
 Եւ նա վաղվազակի կատարէր զհրամանս թագաւորին. շրէշրէշր  
 հար զօր կուռ վառեալք, որ ընտիրք և պատերազմողք էին, լի  
 արութեամբ արուեստաց նահատակութեանն» (Բուզ. Գ. Ի.): Եւ  
 լետ զաշնակցն Յովհանու կայսեր ընդ Նապհոյ, իբրև ձեռնթափ  
 եղան Յոյնք ի Հայոց, և Նապուհ կը պատրաստուէր գալ նուաճել  
 խալաւ զՀալ՝ «Ապա արագ, ասէ Բուզանդ, ժողովեալ ի մի վայր՝  
 հանդէս առնէր Վասակ սպարապետն ամենայն զօրաց Հայոց, և  
 գտան հեծելազօր սպառազէնք կուռ վառեալք նիզակաւորք համակ  
 շրէշրէշր, միասիրտք, միաբան, միամիտք» (Բուզ. Գ. ԻԱ.): Յայս-  
 նի է սակայն, թէ այս թիւք չափազանց են. հաւանականագոյն այն  
 է, թէ Հալք միշտ սակաւուք պահեցին զերկիրն ի ձեռն քաջ սպա-  
 րապետաց իւրեանց, մանաւանդ քաջացն Մամիկոնենից: Բուզանդ  
 ասէ զՄուշեղէ այսպէս. «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց  
 լի էր քինիւ մեծաւ և բազում նախանձու զամենայն աւուրս  
 կենաց իւրոց, և միամտութեամբ և արգար վաստակով ջանայր հա-  
 նապազ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց աշխալ-  
 հին: Զտիւ և զգիշեր կայր յաշխատութեանն. ջանայր և ճգնէր կալ  
 ի ճակատու պատերազմին, և ոչ թողոյր բնաւ ամենեկին և ոչ քան  
 զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել. ի վե-  
 րայ աշխարհին կեալ և մեռանել, ի վերայ անուանն քաջութեան,  
 ի վերայ բնակ տերանց և ի վերայ բնակչաց աշխարհին, ի վերայ  
 քրիստոնէութեանն հաւատոյ, ի վերայ հաւատացեալ Սասուած և  
 ի Քրիստոս մկրտեալ ժողովրդոց, ի վերայ եկեղեցեաց և ի վերայ  
 նուիրեալ սպասուց, ի վերայ վիշարանացն Քրիստոսի, ի վերայ  
 ուխտի Սասուծոյ, ի վերայ քերց և եղբարց, ի վերայ մերձաւորաց  
 տոհմին, ի վերայ բարեկաց բարեկիր բարեկամաց. հանապազ կայր  
 զօրավարն Մուշեղ ի նահատակութեան պատերազմին, զանձն փո-  
 խանակ առնել աշխարհին, և յանձն իւր անխալէր ի մեռանել, զա-  
 մենայն աւուրս կենաց իւրոց առաջի իւրոց բնակ տերանցն Արշա-  
 կունուց վաստակէր» (Բուզ. Ե. Ի.):

**20.** Արգարև, նայելով ստէպ յարձակմանց, զորս կը կրէին  
 Հալք մանաւանդ ի Սասանեանց, — (սխերիմ թշնամեաց և՛ Արշակու-  
 նեաց, զօրս, իբրև պահլաւ հարստութիւն՝ կը համարէին նոքա իւ-  
 րեանց սոսիս, և՛ քրիստոնէութեան, որ հզօրագոյն կայն էր Հայոց  
 ընդ Յունաց) — դժուարին էր խաղացուցանել այնչափ զօրս յաճախ  
 այսր անգր այնպիսի երկրի մէջ, որ լի էր լերամբք, խորաձորովք  
 և գետովք մեծամեծօք և փոքումբք. բարեբախտութեամբ նոյն

դժուարութիւնն ունէին սակայն նաև թշնամիք: Ուստի Մուշեղ, թերևս խրատեալ ի Յունաց՝ խորհեցաւ այլ իմն հնարս յամբու- թիւն աշխարհին յերեսաց Պարսից և ունել զառաջս այն դժուարութեանց, այն է շինել զօրանիստ քաղաքներ մէն մի կամ երկուս լիւրաքանչիւր գաւառս, և զինուորել զազատս Հայոց արքունի թուշակաւ, որում թուի թէ կամէին նպաստել նաև Յոյնք: «Եւ սպարապետն Հայոց Մուշեղ, ասէ Բուզանդ, ... հոգայր հանապազ վասն թագաւորութեան աշխարհին Հայոց, թէ զիւրդ կամ որպէս շէն լինել մարթասցէ, և հանապազ երկս արկանէր բարեխորհուրդն, զի հաստատուն կալ կարասցէ թագաւորութիւնն: Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս, ամուր պարսպաւորս. զօրանիստս հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն, որ Պարսից կուսէ էր, Հայոց սահման էր. և զամենայն ազատսն Հայոց կայսերական թուշակօքն զինուորել, զի այսպէս ամենայն զգուշութիւն լիցի առ ի թշնամեաց իւրեանց, ի զօրացն Պարսից: Եւ թագաւորն Յունաց յանձին ունէր մեծաւ խնդութեամբ առնել զայս. զի այսու ամենայնիւ աշխարհն հաստատուն լիցի և անշարժ, զի մի կարասցէ թագաւորն Պարսից լիւր վտարել զաշխարհն Հայոց» (Բուզ. Ե. 117): Սակայն ամբաստանուեցաւ քաջ զօրավարն ի չարախօսաց, որպէս թէ կամէր կայսեր մատնել զերկիրն, և սպանուեցաւ չարաչար ի խնջոյս հրամանաւ մանկաբարոյ թագաւորին Վարազդատայ: Բուզանդ մանր և զեղեցիկ կը պատմէ զայս եղբերի պատահար: «Իբրև տեսանէին զթագաւորն Հայոց Վարազդատ մեծ նախարարքն Հայոց, թէ մանուկ բանսերթուկ է, զչար ի բարոյ որոշել չգիտէ՝ սկսան այնուհետև ըստ կամաց իւրեանց վարել զթագաւորն. որպէս և կամէին՝ բանիւք իւրեանց տանէին և բերէին զնա: Նա առաւել ունին զնէր մանկտուն, որ ի տիոց հասակակիցք էին նորա՝ առաւել քան զծերոցն իմաստնոց, որք կարող էին զօգտակար խրատն մատուցանել նմա: Այլ Բատ, որ նահապետն էր ազգին Սահուունեաց տոհմին, գայեակ սնուցիչ թագաւորին Վարազդատայ՝ կամեցաւ նա զգործ զօրավարութեան սպարապետութեանն Մուշեղայ ինքն լափշտակել ի նմանէ: Վասն այսորիկ սկը իւրում սանուն և ասել, թէ ի սկզբան ի նախնեացն հետէ զձեր Արշակունեաց տոհմին՝ Վամիկունէից է կորուսեալ, զի հակառակորդք ձեր գոթա լեալ էին ի բնէ անտի, և համակ զերկիրս Հայոց զոցա է կերեայ, մանաւանդ Մուշեղի, զի այլ չար է և նենգաւոր: Զի սի-

լելի է թշնամեաց ձերոց և ատելի սիրելեաց ձերոց, և համակ ընդ ձեզ նենգաւ է գնացեալ, երկմտութեամբ և դժխեմութեամբ: Ո՛չ այն Մուշեղ է, որ ի թագաւորութեան ժամանակ Պապայ ի պատերազմունսն Պարսից քանիցս անգամ ձեռնհաս եղև սպանանել զՆապուհ արքայն Պարսից, և ոչ եսպան, այլ արձակեաց զթշնամին, և երբեմն զկանայս Շապհոյ թագաւորին ի բուռն էարկ, և խնամոտ զթով ժանուարօք արձակեաց զնոսա զհետ Շապհոյ: Ո՛չ այդ այն Մուշեղն է, որ զուռնայր արքայ Աղուանից ի բուռն էարկ, և սպանանել ոչ կամեցաւ, այլ արձակեաց զթշնամին: Ո՛չ այդ այն Մուշեղն է, զի զարքայն Պապ հրամանաւ և դորին խորհրդով զօրավարքն Յունաց սպանին, զի դա սխալոց և զբռնեաց զարքայն Յունաց ի վերայ թագաւորին Պապայ՝ մինչև ետ սպանանել: Այլ արժան է մեռանել ի ձեռաց քոց, և չէ պարտ կեալ դմա: Այլ թէ ոչ աճապարեսցես, արքայ, այժմ զհայ երկիրս խորհի լնուլ քաղաքօք, և զօրանիստ առնէ աստ բնակութեան զօրացն Յունաց: Եւ այնուհետև կամ թագաւորն Յունաց հանէ ի քէն զթագաւորութիւնս Հայոց, կամ այս Մուշեղ սպանանէ (զքեզ) և ինքն թագաւորէ: Եւ այսպիսի բանիւք զազտնի հանապազ զթագաւորն զբրզուէին, մինչև հաւանեցաւ ըստ կամաց նոցա զսպարապետն զօրավարն Հայոց սպանանել: Ապա խորհուրդ արարին, թէ որպէս ըմբռնել կարացեն զնա, քանզի մեծապէս երկնչէին ի նմանէն: Թէ զգայ՝ ասեն, մեծ պատերազմ առնէ, և ոչ ոք կարէ զդէմ քաջութեան նորա ունել, բայց հնարիւք մեքենաւորութեամբ ինչ լինիցի հնար: Այսպէս սպասէին նմա: Եւ եղև լաուր միոջ հրաման ետ Վարազդատ արքայ Հայոց ընթրիս մեծ գործել և մեծ պատրաստութիւն առնել. և կոչել հրամայեաց լընթրիսն զամենայն աւագս պատուականս և զմեծամեծս, և զզօրավարն Մուշեղ: Պատրաստեաց Վարազդատ արքա ընտիրս հզօրս, զօրեղք, զի կազմ կայցեն գործոյն, հարկանել լանկարծօրէն լանպատրաստից լեզակարծումն ժամու ի վերայ Մուշեղի: Զնոսա քաջ ուրախ առնէր մեծապէս, և շատ զինի տայր ըմպել և բազում առնէր զբօսումն ուրախութեան: Արքայն Վարազդատ տայր նշանս լառաջագոյն այնոցիկ, զոր էր սպանողն պատրաստեալ, եթէ յորժամ զիտիցէք, թէ քաջ արբեալ իցէ և զմտօք զառանցեալ յարբեցուցենէ սպարապետն Մուշեղ՝ ես յարուցեալ իբրև ի ձեմիշն երթալոյ պատճառաւ, և դուք պատեսջիք զնովաւ: Եւ եղև իբրև անցին զառանցին ի գինուոյն՝ ըստ չափ անցանելով, և թագաւորն Վարազդատ պահէր զանձըն ի գինուոյն. իբրև զիտաց Վարազդատ, թէ արդ յարբեցուցենէ մտաց ինչ չզգան՝ ինքն յարուցեալ իբրև լապարահէ գանց առնե-

լոյ պատճառաւ, և աւաղանին ամենայն բազմակեանացն յոտն կացին առ հասարակ, իբրև նմա պատիւ ինչ առնել: Եւ լանկարծ արքն, որոց էր տուեալ հրաման՝ երկուտասան այր կից կից զուգ զկնի կողմանէ զնմանէ բուռն հարկանէին, վեց այր ի մի բազուկն Մուշեղի, և վեց այր ի միւս բազուկն: Եւ ընդ ոտն կալ թագաւորին՝ նայեցեալ ընդ նա, եթէ այս ընդէր է, և թագաւորին պատասխանի տուեալ ասէ. Երթ առ Պապ արքայ, հօրց և տես, թէ ընդէր է այդ, և թագաւորն ի դուրս կոյս գնացեալ ելանէր: Եւ ասէ Մուշեղ. Ի վերայ բազում իմոց վաստակոցն արեան և քրտան, և սրաքօքն զքիրտն ջնջելոյ, օյս հատուցումն եղև ինձ: Բայց իբրև եհաս ինձ մահս՝ թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր...: Զայս միայն բանս ժամանեաց ասել, և այլ ոչ ինչ ոչ: Եւ անդէն Բատ Սահառնի գնրանն, զոր լիւրում ազդերն ունէր՝ հանեալ, անցոյց ընդ փողս զօրավարին Մուշեղի, և անդէն ի բաց եհատ զգլուխ նորա» (Բուզ. Ե. 1, 6.): Այսպէս ի գերև ելաւ խորհուրդն ամբացուցանելոյ զերկիրն:

**21.** Այնչ ընդհատ քաջութեամբ պահեց զերկիրն նաև Մանուէլ եղբայր Մուշեղի: «Ամենայն երկիրն, ասէ Բուզանդ, ի խաղաղութեան էր ընդ հովանեաւն Մանուէլի զամենայն աւուրս կենաց նորա. ամենայն մարդիկ երկիրն Հայոց վայելէին յաւուրս իւրեանց, ուտէին և ըմպէին և ուրախ լինէին մինչև ի բաժանումն երկրին Հայոց և ի քահուումն թագաւորութեանն» (Բուզ. Ե. 10, 6.): Յետ մահուան Մանուէլի եղաւ այս քահուումն, այլ սկիզբն, եթէ միտ գնենք պատմութեան Բուզանդայ՝ անդստին Արշակայ ժամանակէն է ի պատճառս ստէսլ պատերազմաց, որ լուծին լքին զազգըն և եղան պատճառ անկման սահմանագլուխ գաւառաց: Ահա բանք Բուզանդայ. «Զերեսուն և զչորս ամս ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, և լետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկօքին կողմանքն: Եւ սկսան սորսորել զնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին. թողին զիւրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանիքն. նախ բզեաշխն Աղձնեաց և Նորշիրական բզեաշխն, և Մահեր տանն, և Նիհորականն և Գասսընտրէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, և զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, և չոգան կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապհոյ. և պարիսպ ածին ի Հայոց կուսէ որ Զորայն կոչեն. դրունս գնէին և գտուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց: Եւ լետ սորա Բուզարաց բզեաշխն, և լետ սորա Զորայ գաւառին տէրն, և Կողբայ գաւառին տէրն, և ընդ նոսա Գարգմա-

նաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին (այսինքն՝ այն գաւառաց որ էին աւատ), որ շուրջ էին գնոքօք՝ միահաղոյն ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց Արշակայ, և չոգան գնացին առաջի կացին թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապստամբեցին Սարշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա և տէր գաւառին Կորդուաց չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից: Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և չեան իշխանութեան (աւատային) տունն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպալական աշխարհաւն. լետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց, լետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կողբից. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց, և գնացին առ թագաւորն Յունաց: Միջնաշխարհն (և) մնացեալքն լերկուացան յարքայէն, և ոչ կամէին լսել թագաւորին իւրեանց, ոչ մի ինչ իրս զոր նա կամէր: Եւ գձձեցաւ թագաւորութիւնն մեծապէս» (Բուզ. Գ. Ծ.): Եւ թէպէտ լետ թագաւորելոյն Պապայ Մուշեղ սպարապետ հնազանդեցուց առ ժամանակ մի ապստամբ գաւառներն՝ նորոգումն այն կը թուի թէ չտեւեց ընդ երկար: Մօտ ի բաժանումն թագաւորութեանն, մինչ Արշակ վերջին ի բաժնին Յունաց, և Խոսրով վերջին ի բաժնին Պարսից կը թագաւորէին՝ երկիրն արդէն անկած և վատթարացած էր: Բուզանդ լետ պատմելոյ զբաժանումն զայն՝ կը չաւելու ի կատարած կոյս պատմութեան իւրոյ. «Եւ բազում գաւառք լերկուցունցն հատան. նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց լիւրմէ մեծութենէն յայնմ ժամանակն և յապայ» (Բուզ. Զ. Ա.):

**ԳԼՈՒԽ Բ.**

**ԲՈՅՍ ԲԱՐՈՒՅ ՅԱՅՈՅ ԻՐՐԵՒ ԱԶԳ:**

1. Ներքին եւ արտաքին թերութիւնք ազգին: 2. Սակաւութիւն եւ պակասութիւն ղպրութեան: 3. Յողողողութիւն ի ըարս: 4. Ապերախտութիւն. Մամիկոնեանք:

1. Յետ խօսելոյ այսչափ զվարչութենէ Արշակունի տէրութեան, զոր իբրև արևելեան արձակ միապետութիւն կ'ընծայեցուցանէ մեզ պատմութիւնն՝ զանք այժմ խօսել համառօտիւ զբուսոյ բարուց Հայոց՝ իբրև ազգ: Հայք էին արգարև, բառին բուն նշանակութեամբ՝ ազգ, վասն զի ունէին ազատ ազգի եւ ժողովրդեան հարկաւոր ամէն տարր: Թէպէտ հարկատու եւ ընդ ազգեցութեամբ երկու հզօր տէրութեանց զբացեաց՝ կը վայելէին ազատութիւն ընտրութեան, օրէնսդրութեան, պատերազմի եւ խաղաղութեան, զինուորութեան եւ դաշանց: Առանց լինելոյ բոլորովին զուրկ տեղական եւ քաղաքական կարևորութենէ, ի պատճառս աննման դրից երկրին, ի մէջ երկուց ծովուց, Պանտոսին եւ Կասպից, որովք բաց էր նոցա ճանապարհ տուրևառիկ, միովն՝ լեւրոպա, եւ միւսովն՝ ի Հնդկիս, եւ ի մէջ երկուց նշանաւոր գօտեաց, Կովկասուն եւ Կորգուաց, իբրև հզօր պատուարաց ընդդէմ հիւսիսոյ եւ հարաւոյ,—բաւական ընդարձակ սահման, որոյ անթիւ ազգերուն մէջ էր արգարև Հայն առաջին եւ գլխաւոր,—հանդերձ այսու լինելով եւ ի բուսոյ բարուց հանճարեզ, երկասէր եւ ժիր՝ չկրցաւ ձգել ինքն քաղաքակիրթ աշխարհի հայեցուածն եւ մնաց միշտ երկրորդական. ուստի եւ պատմութիւն նորա, մեծաւ մասամբ խառն ընդ Պարթևաց՝ հազիւ կը լիշուի ուրոյն յոյն եւ հռոմայեցի պատմիչներէ:

2. Այս լեռնութեան կամ մթութեան պատճառ էր ոչ սակաւութիւնն միայն—«Եմք ամու փոքր եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ» (Խոր. Ա. Գ.)—այլ եւ մանաւանդ, ըստ մեզ, զրի եւ դրպութեան պակասութիւնն, որով զրկեալ մնաց այս պատուական ցեղն մտաւոր զարգացման, որ էական տարրն է ի կեանս ազգաց՝ գլխաւոր պատճառէն, փխխոփայութենէ, առ որ, եթէ օրէն իցէ

դատել իւր փառաւոր լեզուէն՝ ունէր ի բնէ հանճար, եւ ստիպուեցաւ շատանալ դարերով իւր անգիր վիպասանութեամբ միայն: Հայ ազգին մտաւոր պատմութեան մէջ այս մեծ արատն, որչափ եւ ջանանք սրբել, ընծայելով զայն արտաքին ձախող պարագաներու՝ կը յաղթէ միշտ վճիռ Խորենացուոյն, թէ Հայն ի բնէ չէր սիրող իմաստութեան. «Ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն Հայաստանեաց լեալ անսիրելութիւն իմաստից» (Խոր. Անդ.): (Թող չվշտանան արգի Հայք ընդ այս վճիռ, եւ ոչ համարին զայն իբրև ցեղային ճակատագիր.—շատ տարբեր դարու մէջ եւ ընդ տարբեր պարագայիւք կ'ապրինք մենք այժմ):

Այսպէս նախնիք մեր, ինչպէս էին թուով՝ նոյնպէս մտաւոր մշակութեամբ մնացին միշտ տկար: Եթէ լիշենք եւս աւատալին դրութիւնն, յորում իւրաքանչիւր նախարարութիւն կը կապուէր ընդ զօրաւորագոյն տիրող ցեղին Արշակունեաց աւանդութեամբ կամ մանաւանդ ի հարկէ քան սրտիւ՝ ոչ այլ իմիք կարեմք նմանեցուցանել զՀայս, բայց այժմու քիւրտ ցեղերու, որ քան զիւրեանց անջատ եւ վայրագ ազատութիւնն՝ այլ ազատութիւն չեն ճանչնար: Այս այնչափ ճշմարիտ է՝ մինչև Տակիտոսի «անդէտս ազատութեան» (libertate ignota) կոչել զՀայս: Այսպիսի տարրներէ կազմեալ եւ այնպիսի պարագաներէ պաշարեալ՝ արգարև չմարթէր կալ Արշակունի թագաւորութիւնն, եթէ չէր երկիւղն Հռոմայեցուց, որոց քաղաքականութիւնն կը պահանջէր պահել այս թագաւորութիւնն իբրև պատուար ընդդէմ Պարթևաց եւ Պարսից:

3. Բայց Հայոց մեծագոյն թերութիւնն իւրեանց տկարութեան մէջ ոչ այնչափ ներքին ազգային միութեան պակասութիւնն էր, որչափ յողողութիւնն: Յայսմ եւս որչափ զիծեցուցիչ է մեզ՝ նոյնչափ ճշմարիտ վիպութիւնն Տակիտոսի: Զյողողող բարս Հայոց՝ կ'ընծայէ Տակիտոս ոչ դրից երկրին միայն, այլ եւ, որ աւելի խոկման արժանին է ըստ մեզ՝ բարուց մարդկանն: «Անդուստ ի վերուստ, ասէ, հաւատարմութիւն թագաւորութեանն եղև ընդ կարծեօք, եւ ի բուսոյ բարուց բնակչացն, եւ ի դրից երկրին» (Տակ. Բ. ԾԶ.). եւ այլուր (ԺԳ. ԼԿ.)—«Հայք անհաստատք ի հաւատս՝ կոչէին զերկոսին կողմանս (զՀռոմայեցիս եւ զՊարթևս) միանգամայն: Բայց եւ այնպէս եւ ի դրից երկրին եւ ի բուսոյ բարուց՝ էին յանկ ի Պարթևս, ամուսնութեամբ խառնեալ ընդ նոսա. անդէտ եւս ազատութեան՝ նախամեծար ընտրէին ի նոցանէ ընդունել տեարս»: Սակայն ճշգիւ խօսելով՝ եւ ոչ ընդ Պարթևս ճշգիւ յարեալ էր ազգն. «Ատե լութեամբ առ Հռոմայեցիս եւ նախանձու ընդ Պարթևս, որպէս ասէ նոյն պատմագիր՝ էին առ երկուսին եւս կասկածելիք»: Այս ճշմարիտ է

մանաւանդ առ հեթանոսութեամբ, լետ քրիստոնէութեան սակայն փոխեցաւ աղերսն, երբ զՊարթևս փոխանակեցին Սասանեանք, անհաշտ թշնամիք Հայոց, ոչ վասն տիրող ցեղին միայն, որ իբրև ազգակից էր Պարթևաց վերջին թագաւորին, այլև վասն քրիստոնէութեան, որ աւելի սերտիւ կապեց զՀայս ընդ արևմտեան զրացւոյն: Այնուհետև կը տեսնենք զՀայս միշտ զիմեալ առ Հռոմայեցիս, մինչև, ի գամ քան զգամ տկարանալ այս վերջիններուն զօրութեան յարևելս՝ Հայք թողան Սասանեանց սխերիմ զիտաւորութեանն: Առ քրիստոնէութեամբ, եթէ երբէք միտեցին Հայք ի Պարսիկս՝ ի հարկէ էր այն, երբ տեսան զանձինս թողեալ լքեալ հոռմէական ձեռնառութենէ: Ի Տրդատայ մինչև ամբողջ Հայաստանի տիրող Արշակունի թագաւորաց վերջինն Վարազդատ՝ ամենքին նստան Հռոմայեցոց օգնութեամբ: Յայնչափ ժամանակի միջոցին չեն մտներ ի Հայաստան հռոմայեցի զօրք՝ բայց միայն իբրև բարեկամ, մինչ պարսիկ զօրք կ'առաջադնէն մանաւանդ քան կուգան՝ համակ իբրև թշնամի և աւերիչ: Արդարև ոչ փոքր պատիւ է քրիստոնէայ Հայոց, որ այս եկամուտ զօրութեան գէմ, իւրեանց քան երկու դար: Քրիստոնէութիւնն ուսոյց արդարև Հայոց «ի վերայ աշխարհին կեալ և մեռաներ» (Բուզ. Ե. Ի.): Յիշատակաց արժանի է խրատն, զոր ըստ Բուզանդայ վերջին Մամիկոնեան սպարապետն Մանուէլ կու տայ որդւոյ իւրում Արտաշրի, խրատ՝ զոր քրիստոնէայ սպարապետ միմիայն կարող էր տալ: «Յետ այսորիկ դուրսեան մահու. և կոչեաց զորդի իւր զԱրտաշիր, և պատուիրեաց նմա հնազանդ հպատակ կալ արքային Արշակայ (վերջնայ), և լի ի վերայ աշխարհին մտադիւր մեռանել, զի, ասէ, առ Աստուած այն արդարութիւն մեծ է և ընդունելի, և ոչ Աստուած թողու ի ձեռաց՝ զարուսթիւն լերկինս ընծայեցուցանէք: Եւ ամենեկին ի մահուանէ մի ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհի համարձակութեամբ մեռարուք, և ուխտի նորա և ի վերայ բնակ տերանց աշխարհիս Արշակունւոյ» (Բուզ. Ե. ԽԿ.): Երանի էր եթէ ամենայն նախարարք ունենային այս ոգին: Քրիստոնէութիւնն տուաւ Հայոց քաջութիւն, այլ չկախբը չորեքհարիւր ամօք լուսաջ հանձարեղ պատմագիրն հռոմայեցի,

ինչպէս տեսանք: Տակիւսոսի դատաստանէն չէ հեռի Վահանայ զանգատն առ նախարարս Հայոց, որ կը հրաւիրէին զնա լինել գլուխ երկրորդ ասպետութեանն: Վահան լետ ջրելոյ զփստահութիւն նոցա ի Յոյնս և լայլ դրացի ազգս՝ կը լիչեցունէ նոցա զբուն անհաստատութիւն իւրեանց. «Միաբանել խորհրդոյդ և ասել ձեզ, թէ լաւ է իմաստդ և արարէք՝ ոչ կարեմ ասել և չիշխեմ. վասն զի զԱրեաց ոյժն և ստամբակութիւնն քաջ գիտեմ, և զՀռոմոց թուլութիւնն և զխարէութիւնն... և վասն Արաց արքայի և Հոնաց զորս ասէք՝ Աիրք առանձին՝ թեթև ինչ աշխարհ են և այրուծիով սակաւաւորք. բայց վասն Հոնաց՝ ո՞ զիտաց, հաւանին գալ թէ ոչ, որք չենն ի միջի և չերևին: Բայց քան զամենայն՝ ևս առաւել լանձանց երկերուք, վասն զի մարդիկ սուտք էք և անվստահք» (այսինքն՝ չփստահելք). (Փարպ. ԿԶ.): Գիտենք, թէ նախարարք երկիցս կամեցան մտանել զիւրեանց տէրութիւնն հեթանոս զրացւոյն, լերկրորդումն կատարեցին իսկ: Զառաջինն կը պատմէ Բուզանդ, զերկրորդն՝ Խորենացին: «Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց, և եկին առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց՝ Ներսէս, մեծամեծք, նախարարք, կուսակալք, կողմնակալք, գաւառատեարք, գործակալք և դասապետք շինականաց. ի մի վայր եկեալ ժողովեցան, խօսել սկսան ընդ Ներսիսի և ասեն. Գու, տէր, քեզէն զիտես, զի այս երեսուն ամ է... զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղև ի պատերազմէ, և համակ սրով և սուսերօք և ի սլաքս և ի աէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք: Եւ արդ ոչ կարեմք այսմ ժոյժ ունել, և ոչ կարեմք տալ ճակատս. զի լաւ է մեզ, թէ ծառայեսցուք մեք թագաւորին Պարսից, որպէս ընկերքն մեր արարին, զի թողին զնա (զԱրշակ) և զնացին առ թագաւորն Պարսից. և մեք սոյնպէս առնելոց եմք, զի ոչ այլ ևս կարեմք կուուել: Թէ պէտ իցէ թագաւորին Արշակայ կուուել ընդ Դաւիթոյ՝ Վասակաւ և Աղուկաւ աներաւ իւրով տացէ պատերազմ, այլ յայսմիկ Հայոց աշխարհէս և ոչ մի այր ոչ ոք է պատերազմ, այլ յայսմիկ Հայոց աշխարհէս և ոչ մի եթէ պէտ իցէ՝ երթալոց ի թիկունս օգնականութեան նորա: Նմա եթէ պէտ իցէ՝ տացէ պատերազմ, թէ պէտ՝ մի. մեր թողեալ զնա, մեզ չէ փոյթ: Իսկ սուրբն Ներսէս խօսէր ընդ նոսա որպէս օրէն էր, եթէ Տեսէք Իսկ սուրբն Ներսէս խօսէր ընդ նոսա որպէս օրէն էր, եթէ Տեսէք և քաջ զմտաւ ածէք, և լիչեցէք զբանն Տեսուն պատուիրանին և իարանութեամբ, որպէս պատուիրեացն՝ ծառայից հնազանդ կալ տերանց իւրեանց: Զի ամենքեան դուք աւագիկ կայք և վկայէք, մանաւանդ զի ամենքեան դուք կեցեալ էք յազգէդ Արշակունւոյ. ոմանք ի ձէնջ գաւառատեարք լեալք ի նոցանէն, և ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւագ աւագ աւանաց, գեղից և գանձուց տեարք

լեալ էք և պէսպէս դաստակերտացն: Զի թէպէտև առ արարելն Աստուած յանցաւոր իցեն ազգն Արշակունեաց՝ սակալն զձեզ կեցուցեալ զամենեսեան և լաղբոյ թօթափեալ է, զոմն գործով, զոմն պատուով, զոմն իշխանութեամբ, զոմն գործակալութեամբ: Կուք աւազիկ կամիք անկանել հեթանոսաց ի ծառայութիւն, և կորուսանել զկեանս ձեր յԱստուծոյ, և մերժել զբնակ տեարսն ձեր, զորս տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ, և օտար տերանց ծառայեալ և նոցին անաստուած կրօնիցն ցանկալ: Բայց լաւ լիցի ձեզ զնոյն սիրել և յանձն առնուլ և նմին հաւանել, և մերժել յանձանց ձերոց զարարչապաշտ թագաւորն: Զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ՝ սակալն աստուածապաշտ է, և եթէ մեղաւոր ևս իցէ՝ սակալն թագաւոր ձեր է: որպէս և դուքդ ասացէք առաջի իմ, զի այսչափ ամբ են, զի մարտեայք ևս ի վերայ անձանց ձերոց և հոգւոց, և ի վերայ աշխարհի, ի վերայ կանանց և որդւոց ձերոց, և որ մեծն է քան զամենայն՝ ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց, զոր ունիմք ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. և համակ Տէր ետ ձեզ յաղթութիւն անուան իւրոյ: Եւ արդ կամիք փոխանակ Քրիստոսի արարչին ձերոյ ծառայել ձեզ անաստուածն մոգութեան անօրինացն և նոցուն պաշտօնէիցն, ի թողուլ նախ զարարելն մեր և զնորուն պատուիրանս, զոր պատուիրեաց ձեզ՝ միամիտ կալ առ տեարսն մարմնաւորս, զորս նորալն արարեալ է: Գուցէ բարկացեալ Տէր Աստուած ձեր՝ և խլիցէ զձեզ արմատաքի, և մատնեսցէ զձեզ հեթանոսացն ի չար ծառայութիւն սարկութեանն մինչև յաւիտեան, և ոչ երբէք բարձցի լուծն ծառայութեան ի ձէնջ. և բողոքէք դուք առ Տէր՝ և նա ոչ լսիցէ ձեզ. վասն զի անձամբ անկանիք դուք ի ծառայութիւն հեթանոս տերանց և աստուածանգէտ մարդկան, ի ձեռս հեթանոս արանց, տերանց խտատարտաց, և բազում չարի զիպեալ ելանիցէ առաջի ձեր, և ոչ կարիցէք ճողոպրել յայնմանէ: Իսկ նոքա որ էին ի մի վայր ժողովեալ՝ զաղաղակ հարկանէին. քարոզ կարգացեալ՝ միմեանց ձայն առնէին, շփոթէին, ամբօխէին և ասէին. Հնապա, գնասցուք, ասեն, սփռեցարուք լիւրաքանչիւր տեղիս, զի այդմ բանից մեք ինչ ոչ կամիմք լսել: Սփռեցան լիւրաքանչիւր տունս իւրեանց» (Բուզ. Գ. ԾԱ.): Նոյն տեսարան կրկնուեցաւ առաջի Սահակայ լեա ոչ բազում ամաց. «Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշէր անհուն սկսաւ ողորմանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Արոց եկեալ առ մեծն Սահակ՝ զբողոք բարձին, հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից և ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց և սլարսիկ ածել ունող աշխարհիս:

Այլ նա ասէ. Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց, և բազում անգամ լանդիմանեալ՝ ուրացաւ: Եւ արդ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զերս իրացն խորհել մարթացուք կայսերբն Յունաց, և ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր և յայպանումն: Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանալին համախորհուրդ զնա իւրեանց առնել: Այլ նա ասէ. Ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, և ոչ պատել զբեքաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն՝ այլ զահալէթ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի՝ փութալի և ոչ յապաղէի, լուսալով զկանգնումն գլորելոյն. այլ հեթանոսաց լառաւել կործանումն՝ ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ, թէ Մի մատներ գազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի զբողմեալ է աւագանաւն, թէպէտև անառակ է. պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. զիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զիւրդ լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս: Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն, յապաղել զնոսա զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ՝ ասեն ամենեքեան. Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ չթագաւորել նմա՝ արդ և մեք կամեցուք և քեզ չքահանայանալ մեզ: Եւ միաբանեալ ամենեքին՝ անցին առ արքայն Պարսից Վուամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արծանցին առ արքայն Պարսից Վուամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արծանցին փառամոլ երիցու, չարախօսել զարքայէն զիւրեանց զԱրտաշէր, և զմեծէն Սահակայ՝ զՅունովք գլեալ խորհրդովն» (Խոր. Գ. ԿԳ.):

**Գ.** Ոչինչ ընդհատ ապերախտութեամբ, մանաւանդ թէ նենգութեամբ կը թուի թէ վարուած են նախարարք մեր ընդ վաստակաւոր ցեղին Մամիկոնեանից: ԶՄամիկոնեանից գովութեամբ կը խօսի միշտ Բուզանդ: ԶԱրտաւագդայ որդւոյ Վաչէի անկելոյ ի պատերազմի առ Խոսրովաւ՝ ասէ. «Արի որդի վաստակաւորի էր և ի վաստակաւոր ազգէ». և զհօրէն ասէ, թէ «Լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին (ի մահուան նորա), զի բազում անգամ էր Տեառն փրկութիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա» (Բուզ. Գ. ԺԱ.): Արշակ փրկութիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա» (Բուզ. Գ. ԺԱ.): Արշակ ի թագաւորելն՝ իսկ և իսկ ելանէ ի խնդիր Մամիկոնեանից, որ առ Տիրանաւ հարբ նորա հեռացած էին բանակէն. «Յայնմ ժամանակի ի խնդիր ելանէր արքայն Արշակ տոհմին գորավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնեանից... ասպա երթեալ գտանէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց, լիւրեանց աշխարհին, և դարձուցանէր զնոսա լընտանութիւնն, զի պառակտեալք և քակտեալք էին լընտանութեանէն և յամենայն գործոց Հայոց ի ժամանակի խօլութեանն Տիրանայ» (Բուզ. Գ. Բ.): Պասպ հիացմամբ կը խօսի զնոցանէ, խոստովանելով

զվաստակս նոցա ի նախնեաց անտի. «Մահասպարտ են, ասէ, այնքիկ, որ իշխեն խօսել չարութիւն զՄուշեղէ, զառնէ քաջէ և զպատուականէ: Նախնիք դորա եկեալք առ մեզ՝ ի նախնեացն մերոց ի վերայ կեցեալք և մեռեալք են, և հայր սորա ի վերայ հօրն իմոյ մեռաւ, և սա միամտութեամբ մինչև ի մահ վաստակեալ է. և բազում անգամ Աստուած ետ մեզ յաղթութիւն ի ձեռս դորա, և շնորհեցաւ բազում խաղաղութիւն» (Բուզ. Ե. Գ.): Ինքեանք իսկ Մամիկոնեանք կը լիշեն յաճախ զհաւատարմութիւն իւրեանց և զվաստակ: Այսպէս Մուշեղ ասէր ցՊատ. «Երդնոյր, ասէ Բուզանդ, և ասէր, թէ կեցից և մեռայց ի վերայ քո. որպէս նախնիք իմ ի վերայ նախնեացն քոց, որպէս և հայրն իմ ի վերայ հօրն քո Արշակայ՝ այնպէս և ես ի վերայ քո. բայց միայն չարախօսացն ունկն մի գնիցես» (Անդ.): Մանուէլ գրելով առ Վարազդատ՝ կը լիշեցունէ նմա զիւրեանց վաստակս և զփոխարէնն, զոր կրեցին նոյն իսկ Արշակունիներէն. «Յետ այսորիկ պատգամ յղէր սպարապետն Հայոց Մանուէլ առ թագաւորն Վարազդատ և ասէր, թէ Փոխանակ ամենակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ Արշակունիս վաստակեալ եմք, և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, կեցեալ և մեռեալ եմք, (զի) ամենայն նախնիքն մեր առաջինքն անկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր, Վասակ հայր Մուշեղի կորեաւ ի վերայ Արշակայ արքայի, և մեք հանապազ վաստակեալ և աշխատեալ եմք ի վերայ թագաւորութեան ազգիդ ձերոյ. և փոխանակ կեանս առնելոյ ընդ վաստակոցն՝ արդ որք ի թշնամեացն մեռան, որք մնացին՝ զայն դուք Արշակունիքդ կոտորեցէք: Արդ Մուշեղ, այլ քաջ, եղբայր իմ, որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ, վանեաց կոտորեաց զթշնամիս ձեր, և ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել՝ դու կալար ի բազմականի խեղդեցեր» (Բուզ. Ե. Լ. Ե.):

Փառաւոր գովեստ է Մամիկոնեանց Բուզանդայ Գ. զպրութեան գրեթէ ամբողջ Բ. գլուխն, ուր կը կոչէ գնոսա Բուզանդ «աներկեղ, քաջասիրտ, քաջանուն, բարենշան, բարեհամբաւ, բարեգործ, յաջողակ ի գործ պատերազմաց ի բուն ի նախնեաց, հանապազ յամենայն ժամ յաղթող, բարիանուն, իրաքաջ»: Թերևս աւելաբանութիւն համարէինք Բուզանդայ այս գովեստն՝ եթէ չունէաք նաև Փարպեցւոյն փառաւոր վկայութիւնը, թէ «Առանց առաջնորդութեան ազգին այնորիկ (Մամիկոնեանից) և ոչ մի ինչ իրք և գործք աշխարհիս Հայոց երթեալ են ի գլուխ» (Փարպ. Լ.): Յատկապէս թեման անդ Վարդանանց՝ յոյս բոլոր նախարարաց, նորին իսկ Վասակայ, որպէս պատմէ նոյն Փարպեցին՝ էր ի Մամիկոնեանս. «Առանց

նորա (այն է Վարդանայ), ասեն, մեր այս ամենայն կամք և խորհուրդք և ոչ մի ինչ վճարին»: Եւ պատգամաւորք, որ առաքեցան ի Հայոց զարձուցանել յետս զՎարդան, որ դէմ եղեալ էր երթալ ի Յոյնս հանդերձ ընտանեօք՝ ասեն. «Ոչ է հնար մեզ առանց ձեր (Մամիկոնեանից) և ոչ զաւակի մերում երբէք պատահել փրկութեան և կեալ» (Փարպ. անդ.):

Թուի սակայն, թէ նախարարաց նախանձուն և չարակամութեան փորձն ստէպ տեսած էին Մամիկոնեանք: Մեծն Վարդան կը լիշէ զայս իբրև ծանօթ ինչ և յալանի, համօրէն իսկ ազգը կոչելով վկայ: «Ոչ որ փախուցեալս եմք՝ յերկիւղէ ոք ինչ սրոյ կարծիցէ զայս զմէնջ, յորմէ ոչ ոք երբէք զանգիտեալ է յազգիս մերում և ոչ երբէք—ասէ Վարդան ցպատգամաւորսն.— և թէ որպէս ի վերայ ընկերին բարւոյ առաւել քան զանձին միշտ հոգալով զանձրն եղեալ է այսմ տոհմի (Մամիկոնեանից)՝ զայն և ամենայն դուք Հայք զիտէք ստուգութեամբ ի պատմութենէ գրոց և ի լսելոյ ձեր յաւագաց: Բայց ի նենգաւոր խաբէութենէ ձերմէ, զոր արարեալ է ձեր ընդ նախնիսն մեր հանապազ՝ զայն ամենայն լիշելով գնացեալ եմք ինել անձնապուրծք, որպէս ցանկ ձեր մղեալ է զմեզ ի նեղ, և զձեր անձինս ի բաց ունելով մեր միայն ազգս պատահեալ է վշտաց մեծաց և մահուց» (Փարպ. անդ.): Չնոյն զանգատ բերաւ յառաջ եղբորորդի Վարդանայ Վահան՝ ի հրաւիրել զնա նախարարաց յերկրորդ ապստամբութիւնն. «Ձեր ծանուցեալ է փորձիւ իմ, թէ որպէս հարանց մերոց ուխտեցին երգմամբ և ստեցին» (Փարպ. ԿԶ.):



### ԳԼՈՒԽ Գ.

#### ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ:

1. Աղբիւրք պատմութեան Արշակունեաց: 2. Յոյն եւ Հռոմայեցի պատմիչք: 3. Ներքին եւ ազգային պատմիչք. Բուզանդ: 4. Իրք Հայոց առ Արշակունեաց:

1. Յետ զնելոյ զայս համառօտ տեսութիւն զվարչութենէ թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ զանք պատմութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքական մասին: Նախ պիտի հարցուի մենէ, թէ ինչ աղբիւրներու վրայ կը հիմնենք մեր պատմութիւնը: Իւրաքանչիւր ազգի պատմութիւնն, որպէս այլուր ասացեալ է մեր (Ա. մասն)՝ կը ինդրուի նախ իւր լիշատակարաններէն եւ, ի պակասել սոցա՝ ի պատմութեան դրացի ազգաց, ընդ որս ունէր ազգն ընդ երկար եւ ի մօտս աղբիւր: Գծախտութեամբ՝ Արշակունեաց ժամանակի պատմութիւնն Հայոց, ինչպէս յայտնի է՝ չունի բնիկ աղբիւր, ուստի կը մնայ մեզ զիմել երկու մեծ դրացի ազգաց, Պարթևաց եւ Հռոմայեցաց: Հայ կամ իբր հայ աղբիւրք կ'սկսին մտիւ ազգին ի քրիստոնէութիւն, եւ այն մեծաւ մասամբ վկայարանութիւններէ, այն է հոգևոր վէպերէ հաւաքեալ: Բաց ի Բուզանդայ եւ ի Փարպեցւոյն չունիմք պատմագիր ազգային, որ իցէ այսմ անուան արժանի: Խորենացին տալ կու տայ մեզ Արշակունեաց պատմութիւն մի գրեթէ անընդհատ ի սկզբանէ մինչև ի կատարած. սակայն մեր պատմագրաց հօր համբաւեալ գործը, թող զի չէ ժամանակակից՝ ունի, ինչպէս պիտի տեսնենք իւրում տեղւոջ՝ այնպիսի թերութիւններ, որ կարեմք արկանել զնա ըստ տեղւոյն ի կիր, այլ ոչ վստահել նմա իբրև ստուգիւ վաւերական աղբիւր: Գալով լիշեալ երկու ազգաց դրացեաց՝ ի Պարթևաց չունիմք ամենևին ստույգ պատմական աղբիւր ազգային, ուր մարթ էր թերևս գտանել բազում ինչ վերաբերեալ մեզ. ինչպէս մերն, նոյնպէս նոցին իրք եւ գործք՝ Ապա կը մնայ մեզ զիմել այս վերջնոց:

2. Ի յոյն եւ ի հռոմայեցի պատմագրաց գէթ մեր պատմու-

թեան համար կարևորագոյնք եւ, իբրև ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից, արժանի հաւատարմութեան են Պոլիբիոս եւ Ստրաբոն՝ Արշակունեաց սկզբան եւ ծագման համար, եւ սպա կարգաւ՝ Տակիտոս, Գիոն Կասսիոս եւ Ամմիանոս, որ գրեթէ մինչև ի վերջ Արշակունի թագաւորութեան կուտան մեզ զարտաքին քաղաքական զիպաց Հայոց հատուածներ, յորս յարելով եւ ներքին զիպաց լիշատակութիւններ, որովք առատ են Բուզանդ եւ Խորենացին՝ կ'ունենանք բաւական ընդարձակ բովանդակութիւն այսր կարևորագոյն ժամանակի պատմութեան մերոյ: ԶՊոլիբիոսէ եւ զՍտրաբոնէ խօսեցանք յառաջնում մասին մեր այս Գննական պատմութեան (էջ 234, 235):

Կստենելիոս Տակիտոս, լատին պատմիչ, որ ծաղկեցաւ լեբկորդում կիսուն Ա. դարու, առ Փղաւեան կայսերօք եւ առ առաջին լաջորդօք նոցա Տրայիանոսիւ եւ Ադրիանոսիւ (64—134), կը կարծուի մեռեալ ութսնամեանի: Թող ուրիշ գործերը՝ Տակիտոս ունի Պատմութիւնք եւ Տարեգիրք անուն եշիւ կարևոր գրուած: Պատմութիւնք կը սկսին Վաղբայէ եւ կը հասնին մինչև Ներուատ (68—98): Տարեգիրք կը սկսին ի մահուանէն Օգոստեայ եւ կ'երթան մինչև ի մահն Ներոնի (14—64): Այս երկու պատմական գործոց մեծ մասն հասած է մեզ: Տակիտոս յարգի է յոյժ ոչ ոճին միայն, այլև գատատաններուն ողջմտութեան եւ պատմութեան ճշգրութեան համար: Գրեց՝ ինչ որ ինք տեսաւ անձամբ եւ կամ լսեց շատ հաւատարիմ ժամանակակից մարդկանէ: ՅՕգոստեայ մինչև Ներոն, կամ ըստ Խորենացւոյն լրտաւազգէ Ա.ոյ մինչև լրտաշէս Բ. Տակիտոս կը լիշէ Հայոց եւ նոցա դրացեաց վերաբերեալ բազում ինչ նոր եւ հետաքրքրական:

Գիոն Կասսիոս, յոյն պատմիչ, ծաղկեցաւ ի վախճանի Բ. դարուն եւ ի սկզբան Գ.ին: Վարեց բարձր պաշտօններ առ Կոմոզոսիւ, Պերտինաքսաւ եւ Սևերոսն Աղէքսանդրիւ (180—230): Եղաւ անգամ ծերակուտին, հիւստոս (229), կուսակալ Փոքուն Ասիոյ եւ Ափրիկէի: Թող զայլ գիրք՝ Կասսիոս ունի Հռոմէական պատմութիւն ի բարտանէն Ենեայ լրտալիա մինչև իւր հիւստոսութեան տարին: Այս գործէն 19 գիրք միայն ամբողջ հասած են մեզ, մնացեալներ Այս պատմութեան մէջ լիշուած է, լրտաւազգայ Բ.է մինչև Խոսրով մեծ՝ Հայոց վերաբերեալ բազում ինչ: Պատմութեան ճշգրութեան եւ կարևորութեան աղագաւ ինչ որ ասացաւ զՏակիտոսէ՝ զնոյն պարտ է իմանալ եւ զսմանէ:

Յետ այս երկու աւագ պատմագրաց կու գայ Ամմիանոս Սարկեղինոս լատին պատմիչ առ Յուլիանոսիւ (360), եւ էր ի բանակի նորա, երբ զնաց նա Պարսից դէմ: Ամմիանոս եւ ունի ի Ներուա-



ներ թէ տան գլխով տրուած էր տեղեկութիւնն, թէ տան գլխով առաջ: Երկրորդ, և մանաւանդ, դժուարին է ընդունել, թէ պատմազրին և տեղեկութեան մէջ լիջուած անձին անուան նոյն լինելն ըստ պատահման միայն է: Առտի ըստ մեզ չիք բաւական պատճառ պնդելոյ, թէ տեղեկութիւնն այն չէ կատարուածն խոստման մատենազրին. ապա Փաւստոս եպիսկոպոս և Փաւստոս պատմազիր են միեւնոյն անձն: Բայց չէ նոյնպէս բանաւոր սակ զնոյն՝ զՓաւստոսէ եպիսկոպոսէ, որ լիջուած է Բարսղի Կեսարացւոյ թուղթերուն մէջ, զի սորա կենաց ժամանակին հանգամանք չեն միաբան հանգամանաց կենաց և ժամանակին մերոյն Փաւստոսի, թէպէտ Չամչեան զայն Փաւստոս ևս կը համարի նոյն ընդ մերուսն: Տես Չամչ. Ա. 447:

Արդ չէ անհաւանական սակ, թէ Զ. զպրութեան Ե. և Զ. գլուխներն, որ են համառօտ նկարագիր անձին Փաւստոսի եպիսկոպոսի՝ կատարուածն են խոստման մատենազրին՝ տալոյ տեղեկութիւն զանձնէ ի վերջ կոյս պատմութեան իւրոյ: Արդարև ըստ խոստման մատենազրին (տես զվերջին հատուած գլխոց ցանկին Զ. զպրութեան) կը թուի, թէ պատմազիրն ի կատարածի գործոյն տան գլխով պիտի տար զայն տեղեկութիւն, միջոցն զայն տրուած կը գտնենք երկու գլխով միայն, և տան գլխով լուաջ քան զվախճան գործոյն: Բայց մթութիւն լեզուին տուած է այնպէս կարծել. հեղինակին միտքն այն չէ: Բառն «ստորոտ» գրուած է փոխանակ «վերջարանի»: Առտի Զ. զպրութեան ցանկին զայն վերջին մասն պարտ է ընթեռնուլ այսպէս. «Ստորոտ (վերջ) բովանդակ պատմութեանս: Յաղագս իմ տեղեկութիւն, որոց ընթեռնուն զմտտեանս՝ և այլ ևս գլուխք թուով տանն»: Եւ արդարև Բուզանդայ Զ. զպրութեան առաջին չորս գլուխներն են վախճան պատմութեան նորա, և ունին Ա. գլուխն՝ զպատմութիւն բաժանման թագաւորութեան Արշակունեաց (388)՝ Բ. Գ. և Գ. գլուխներն՝ զպատմութիւն երկն լաջորդացն Ներսիսի, այն է՝ Զաւենայ, Մահակայ և Ասպուրակեայ († 390), առ որով կը թուի վախճանեալ ծերունին Փաւստոս. իսկ Ե. և Զ. գլուխք ունին զխոստացեալ տեղեկութիւնն զՓաւստոսայ. լետոյ կու գան տան գլուխք այլևայլ եպիսկոպոսաց և վանականաց վրայ, որ էին նշանաւորք ի ժամանակին: Բայց եթէ զիցուք ևս, թէ այս մեկնութիւն բռնի է, և հեղինակն ճշդիւ չէ պահած գլուխներուն կարգը, փոխանակ զնելոյ ի վերջ գործոյն իւր անձին վրայ տեղեկութիւնը, գրած է լուաջ և երկու գլխով միայն և ոչ տանն՝ այս չեղծանք մեր պատճառին զօրութիւնը: Միշտ կը մնայ լայանի, թէ Փաւստոս եպիսկոպոս և Փաւստոս Բուզանդ պատմազիր՝ են

միեւնոյն անձն: Հին ձեռագիր մատեաններու մէջ մեր տպագրեալ զրոց կարգը և ճշդութիւնը պահանջել խիստ է:

Միւս ևս պատճառ նոյն համարելոյ մեր զՓաւստոս պատմազիր ընդ Փաւստոսի եպիսկոպոսի այն է, զի պատմութիւնն Բուզանդայ է արդարև գործ այնպիսւոյ, որ երկար ժամանակ կեցած է Հայոց մէջ, որպիսի էր Փաւստոս եպիսկոպոս, քաջ հմուտ ներքին գործոց և իրաց Հայոց: Սաստիկ յարուժը, զոր ունի պատմիչն առ Ներսէս մեծ՝ կը ցուցնէ, թէ մերձաւոր էր նա Ներսէսի, տեղեակ և խելամուտ գործոց և վարուց մեծի հայրապետին և միջամուխ գործոց Հայոց:

Երեք մեծ թերութիւն կը գտնեն առ Բուզանդայ, առաջին՝ թշնամութիւն առ ազգն, երկրորդ՝ աւելարանութիւն, և երրորդ՝ ազիտութիւն հայ լեզուի կամ խակութիւն. ուստի և կը հետեցունեն, թէ մատեանն է գրուած օտարէ հայերէն լեզուաւ և լուսարէն գրով. (քանզի ոմանք թելադրեալ ի բանից Խորենացւոյն—«Վիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ առ մեզ գտանին ամբաւ գրուցաց մատեանք» Խոր. Ա. Գ.—կարծեցին, թէ Հայք լուաջ քան զգիւտ մատեանք» Խոր. Ա. Գ.—կարծեցին, թէ Հայք լուաջ քան զգիւտ գրոյն կը վարէին լոյն և պարսիկ այբուբենիւ. մինչ «գիր» անդ և այլուր առ նախնիս կը նշանակէ զպրութիւն կամ լեզու, և ոչ լոկ նշանագիր): Բայց Բուզանդ, կատարեալ կղերական, եթէ ուրեք ուրեք կը պարտուէ կամ մանաւանդ կը մեղադրէ զՀայս, երբ կը գտնէ զնոսա հակառակ կղերին կամ նուագեալս ի բարեպաշտութենէ՝ բազնոսա եկեղեցւոյ և եկեղեցական կարգաց: Այսպէս Վրթանայ ժազնոսա եկեղեցւոյ և եկեղեցական կարգաց: Յաւուրս սորա (Խորովու) մանակին վրայ կը խօսի գովութեամբ. «Յաւուրս սորա (Խորովու) եկաց և եղև քահանայապետ լաթոնն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ՝ երէց որդին Վրթանէս: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն և մեծն աստուածապետն էր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն լամս լաւուրս սորա սէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն լամս լաւուրս սորա աճել բազմացաւ» (Բուզ. Գ. Գ.). և ի Գ. գլուխն Գ. զպրութեան, աճել բազմացաւ» (Բուզ. Գ. Գ.). և ի Գ. գլուխն Գ. զպրութեան, լետ բերանալիր գովելոյ զմեծն Ներսէս և նորա բարեկարգութիւններն՝ կը լաւելու. «Եւ եղև խաղաղութիւն և նորոգութիւն լաւուրս ներն՝ կը լաւելու. «Եւ եղև խաղաղութիւն և նորոգութիւն լաւուրս նորա ամենայն եկեղեցեաց, և լաճախէր շուք պատուի ամենայն եպիսկոպոսացն ընդ ամենայն տեղիս Հայոց մեծաց: Եւ լուսաւորութիւն կարգի եկեղեցւոյ ամենապայծառ ծաղկեաց ամենամեծ լիութեամբ. կարգեցան կարգք կաթողիկէ եկեղեցեաց ամենայն վայելթեամբ. կարգեցան կարգք սրբութեան պաշտամանցն և պաշտութեամբ, և բազմացան կարգք սրբութեան պաշտամանցն և պաշտութեան լաճախութիւն»: Ընդ հակառակն կը պարտուէ զՀայս իրբև



Թագաւորաց, որպէս զՏրդատայ և զորդուլ նորա զԽորովէ: ԶՏրդատ կ'անուանէ «քաջ և առաքինի».— «Յետ այսորիկ թագաւորեաց Խորով Առաակ, թոռն Խորովու, որդի քաջի և առաքինուոյն Տրդատայ արքայի» (Բուզ. Գ. Գ.), և ի գլուխն ժ.Պ. կոչէ զնա «լառաջընծայ Քրիստոսի».— «Սիրելի էր աշխարհին պատուել զլառաջընծայն Քրիստոսի զթագաւորն իւրեանց Տրդատ»: Զթագաւորութիւնն Խորովու նոյնպէս կը գովէ մեծապէս. — «Խորովութիւն և շինութիւն, մարգարտութիւն և առողջութիւն, պաշարերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածատէր պաշտօնն ի հաճուկատարն բարութիւն յամս յաւուրս սորա աճել բազմացաւ» (Բուզ. Գ. Գ.). և այլուր (Պ. ՃԱ.) կը կոչէ զնա «քաջ արանց, աշխարհաշէն».— «Ապա լեա այսորիկ փոխեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշէնն Խորով թագաւորն Հալոց մեծաց. և ժողովեալ աշխար եղեալ լացին զնա ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց բազում ուրեք գովութեամբ կը խօսի Բուզանգ, ինչպէս տեսանք վերագոյնն: Պատմիչ մը, որ այսպիսի և այսչափ զրուտտեօք կը խօսի ազգին հայրապետաց, թագաւորաց, զօրավորաց, նոյն իսկ երկրին կարգաց և յօրինուածութեան վրայ ըստ տեղւոյն՝ կրնայ թշնամի կոչուիլ, եթէ ուրեք ուրեք պատմէ ազգին թերութիւններն և մոլորութիւններն ևս անաչառապէս: Քան զգովեստս Բուզանգայ չեն նուազ իրաւացի պարսաւքն, մանաւանդ զժամանակէ խօլութեանն Տիրանայ, մինչ երկու հայրապետք, Յուսիկ և Վանիէլ, սպանուեցան չարաչար՝ հրամանաւ անխրատ թագաւորին: Մեծագոյն պարսաւ Բուզանգայ զՀալոց կը թուի սմանց այն, զոր ասէ, թէ Հալք ի սկզբանէ ուղղութեամբ չընկալան զքրիստոնէութիւնն, այլ մարդկօրէն պատճառներէ ստիպեալ. — «Ի վաղընջուց, այն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր, գիտութեամբ, լուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանդամանս գիտէին հեղին կամ ասորի զպլուրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այն խառնադանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց, նախարարացն և կամ շինականութեանն, եթէ զցայգ և զյորդահեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հասէին՝ ոչ որ ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ զոյգն լիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր Լ-

սէինն՝ և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի: Ասան զի միտք իւրեանց ընդ անպիտանս, ընդ անօգուտս և եթ զբօսեալ էին. զոր օրինակ մանկունք տղայք ընդ մանկութեանն և ընդ տղայութեանն խաղալիկ խանգարեալք, և զպիտոյիցն և զկարևորացն ոչ ինչ փոյթ արարեալ՝ սոյնպէս և (սոքա) զեղերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքնտաի մտացն, ի հնութիւն հեթանոսութեան սովորութեանց, բարբարոս խուժագուժ միտս ունելով» (Բուզ. Գ. ժ.Պ.): Զբարտութիւն համարէինք թերևս զայս զատաստան Բուզանգայ՝ եթէ քան զայն խտագոյնն չգտնէինք առ Խորենացւոյն, հանգերձ մարգարէութեամբ իմն, որ բաւական է քստմնեցուցանել ամէն հայ ընթերցող: «Սա—ասէ Խորենացին զՏրդատայ—լեա հաւատոյն որ ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ՝ ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան, սաստելով և հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարն, միանգամայն և զամենայն բազմութիւն ուսմիկն, լինել արդարև Քրիստոսի, որպէս զի վկայեցեն հաւատոյն՝ ամենեցուն և գործքն: Այլ, զխտասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւածութիւն ազգիս մերոյ ի սկզբանցն և այսր, որպէս անհամբոյր բարուոյ, և ճշմարտութեան անհարագատ, կամ թէ բնութիւն սնելով զբարձրայօնութիւն և զկամակօրութիւն՝ ընդգիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնիցն քրիստոնէականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց և հարճից: Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին՝ ընկեցեալ զերկրաւոր պոսակ՝ զհետ ընթանալը երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ: Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտասուաց արժանի սոցա գործս: Քանզի զհետ առաքեալ կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա, և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ ի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հինսն Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլեխինդն, և կամ թէ զմերն իսկ ասել՝ կատաղեալ Երբայեցիքն ըմպելի լեղեաւ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շիջուցին լինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածպաշտութեան: Ասան այսորիկ ի վերայ իմոցս ողբալով ասեմ՝ որպէս Պաւլոս զոս յաղագս իւրոցն և թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զՀոգւոյն սրբոյ. Ազգ թիւր և դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Ա՛րք Արամեանք, մինչև իբրք էք ծանրասիրտք, ընդէր սիրէք զանարութիւն և զանաստուածութիւն: Ո՛չ ծանեալք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբս իւր, և ոչ Տէր լուիցէ յաղագակել ձերում

առ նա: Բարկացեալ մեղանչեցէք, և լանկողինս ձեր ոչ զղջացարուք, քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան և զլուսացեալսն ի Տէր արհամարհեցէք: Վասն այսորիկ եկեցցէ ձեզ օրօգայթ, զոր ոչ ծանեալք, և որսն զոր օրսացէք՝ ըմբռնեցցէ զձեզ և նովին օրօգայթիւն անկջիք» (Խոր. Բ. ԳԲ.):

Երկրորդ թերութիւնն, այն է աւելաբանութիւն Բուզանդայ է, որպէս արդէն սասցաւ՝ ի թիւս, և այն մանաւանդ՝ երբ կը խօսի զթուոյ Պարսից զօրուն: Քայլով երրորդ կարծեցեալ թերութեան Բուզանդայ, այն է ազիտութիւն կամ խորթութիւն լեզուին՝ է բուրովին սխալ: Թէ Բուզանդ է թարգմանութիւն, և թարգմանութիւն միոյ ի թարգմանչաց՝ յայտնի է և առանց հակառակութեան: Առատ, փափուկ, նոր, անարուեստ կամ մանաւանդ անպաճոյճ լեզուն Բուզանդայ, կամ լաւ ևս ասել թարգմանչին նորա, նշան է ոչ եթէ հայերէնի ազիտութեան կամ խաղաղութեան մատենագրական ոճոյ, այլ ժամանակին ժողովրդեան լեզուին, զոր քան Եգնկայ, Ոսկերբանի և այլոց հարց գործերուն թարգմանութեան կիրթ ոճն աւելի ընտրած կը թուի թարգմանչին, և նպատակն էր անտարակոյս՝ առնել զգործն, իբրև տոհմային պատմութիւն՝ լանկադոյն ժողովրդեան ճաշակին, և այս կը բարձրացունէ մանաւանդ քան կը նուազեցունէ Բուզանդայ լեզուին յարգը: Ըստ մեզ միմիայն թերութիւն Բուզանդայ է ստէպ մուտ տալն սքանչելեաց, և այս ոչ այնչափ Բուզանդայ անձին, որչափ ժամանակին է ընծայելի: Մեծ առաւելութիւն Բուզանդայ է միաբանութիւնն ընդ ժամանակակից պատմութեան, մանաւանդ Ամմիանու, ընդ որում կ'երթայ գոյգ մինչ Խորենացին կամ աղբիւր նորա կը հեռանայ:

Բուզանդ իւր լուսաշարանին մէջ—«Խոստաբանութիւն նախագիտելի»—իւր գործին վրայ կը խօսի այսպէս. Այս երրորդ զպրութեան, ասէ, ընդ որում կից են ուրիշ երեք զպրութիւնք, ընդ ամենայն գիրք չորք՝ նիւթն է այս. Պատմութիւն Հայաստան աշխարհին օրգւոց Թորգոմայ, ուր պիտի խօսուի զվարուց քահանայապետաց սրբոց մինչև լելս նոցա յաշխարհէ, զգործոց Արշակունի թագաւորաց, զօրավարաց և քաջ նախարարաց, զերաց խաղաղութեան և պատերազմի, շինութեան և աւերածոյ, արգարութեան և անօրէնութեան, աստուածալաշտութեան և ամբարշտութեան. ի թագաւորութենէն Խոսրովու օրգւոյ Տրդատայ մինչև ի վերջին ժամանակն վաթմարելոյ թագաւորացն Հայոց, և ի քահանայապետութենէն Վրթանայ օրգւոյ Քրիզորի մինչև ի վերջինսն ի նորա տանէն, որք կացին եպիսկոպոսապետ Հայոց: Զայս ամենայնէ գրած եմ լայս չորեսին զպրութիւնս, զիւրաքանչիւր զպրութիւն բաժա-

նեալ ի գլուխս, ի սկիզբն իւրաքանչիւրին յարելով զլուխներուն ցանկը: Ահա բնագիրն. «Այս ինչ է ի զպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս. Ժամանակէր Կանոն մատենից (այսինքն՝ ցանկք գլխոց) և առ նմին զպրութիւնք, այսինքն՝ են սորա չորք մատեանք, և չորեքին միոյ իրաց լիշատակարանք են, լիշեցուցիչք պատմութեանց սոգացն Հայաստան աշխարհին օրգւոց Թորգոմայ: Այսինքն կարգ (շարունակութիւն) անցելոց իրաց, գործք և վարք մինչև ցիւրաքանչիւր ելս յաշխարհէս՝ քահանայապետաց սրբոց արանց Աստուծոյ, և թագաւորաց տերանց աշխարհաց Արշակունեաց, և զօրավարաց՝ արանց անուանեաց քաջ նախարարաց, և խաղաղութեան և պատերազմի, և շինութեան և աւերածոյ, և արգարութեան և անօրէնութեան, և աստուածալաշտութեան և ամբարշտութեան. ժամանակագիր արարեալ (այսինքն՝ սկսեալ) ի թագաւորութենէն Խոսրովու օրգւոյ Տրդատայ մինչև ի միւս վերջին ժամանակն վաթմարելոյ թագաւորացն Հայոց, և ի քահանայապետութենէն Վրթանայ օրգւոյ Քրիզորի առաջնոյ քահանայապետի՝ մինչև ցայնսոսիկ ի վերջինսն, որք կացին գլխաւորք եպիսկոպոսք Հայոց, մի ըստ միոջէ կարգօք թուօք և համարօք կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխովք: Եւ չորս խոստմունս (ցանկ) չորից չորեցունց զպրութեանցս իւրաքանչիւր իւր գլուխս պատուաստեցի մինչև ի կատարած սորին»:

Այս լուսաշարանէն կը տեսնուի, թէ Բուզանդ երբեք կ'անուանէ իւր առաջին զպրութիւնն, ուստի կը զնէ ուրիշ երկու զպրութիւն կամ զիրք լուսաշ քան զիւրն: Թէ ինչ էին այս երկու գրութիւնք՝ կ'իմացունէ Բուզանդ առաջին գլխոյն մէջ: Ըստ Բուզանդայ կային երկու պատմութիւնք, մին՝ Թագէտի տաքելոյն քարոզութենէն մինչև լակամայ դարձն տաքելոսսպան Սանատրկոյ և ի մահ տաքելոյն, երկրորդն՝ ի վարդապետութենէն Քրիզորի և ի մահ տաքելոյն, երկրորդն՝ ի վարդապետութենէն Քրիզորի մինչև ի կատարումն հանգստեան նորա և Տրդատայ: Այս անցեալ ժամանակաց պատմութիւնք, ասէ Բուզանդ, զրուեցան յայլոց, մեք հոս համառօտիւ կը լիշենք, կապելու համար մեր պատմութիւնն հոս համառօտին պատմութեանց հետ: Այսպէս ինչ որ առաջին և միերկու առաջին պատմութեանց հետ: Այսպէս ինչ որ ամեն իբրև հուն կամ ջին է և զրուեցաւ ի ձեռն այլոց՝ հոս կը մտնէ իբրև հուն կամ անցք ի վերջին պատմութիւնն, որ է մերն: Զայս պարտ է իմանալ Բուզանդայ Ա. գլխէն, որ այնպէս մուծ և կրճատ է, մինչև նալ Բուզանդայ Ա. գլխէն, որ այնպէս մուծ և կրճատ է, մինչև իրաւի համարել մեզ զայն աղուաղեալ: Ահա բանք Բուզանդայ. «Ի քարոզութենէն Թագէտի տաքելոյ և նորուն լելից և ի մարտիրոսութենէն մինչև ի կատարումն վարդապետութեանն Քրիզորի և իւրոյ հանգստեանն, և լուսաքելոսսպան Սանատրկոյ արքային

մինչև լակամայ հնագանդերն հաւատոցն, և է հարգա՝ ի կատարումն) հանգստեան արքային Տրգատայ, զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարս լուսոցն և որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց՝ այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցան: Բայց և մեք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ ի կարգի պատմութեան, ոչ զանց արարեալ թողաք վասն պատշաճ իրացն կարգին: Ասան զի է ինչ մեր պատմութիւն, որ առաջին է, և է ինչ, որ վերջին է. իսկ որ միջին ինչ եղև՝ այն ի ձեռն այլոց գրել գրեցաւ: Բայց զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երևեսցի հուն մի՝ նշանակեցաք. զոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան: Այս ինչ, որ ինչ լեա այսորիկ կարգի՝ աստ պատմի աստէն առ սմին»:

Զայս միջին գլուխ կամ լառաջարան Բուզանդայ, որ, որպէս ասացաք կամ թարգմանչէն գրուած է այսպէս շփոթ և կամ, որ աւելի հաւանական է՝ աղաւաղեալ է աղէտ գրիչներէ, որք խախտելով պատմութեան կարգը, միացուցած են իմաստը՝ պարա է ընթեռնուլ այսպէս. «Ի քարոզութենէն Թագէտսի առաքելոյ, և ի նորուն ելից և ի մարտիրոսութենէն մինչև առաքելասպան Սանատրիոյ արքային լակամայ հնագանդերն հաւատոցն, և ի վարդապետութենէն Գրիգորի և լիւրոյ հանգստենէն մինչև ի հանգիստն Տրգատայ, զանցեալ իրացն զառաջնոցն զվարս լուսոցն և որ զնոցուն հակառակ ընդդիմակաց՝ այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցան: Բայց և մեք (զնոսին) ի կարգի աստ պատմութեան մերոյ եղաք փոքր ի շատէ, ոչ զանց արարեալ թողաք վասն պատշաճ իրաց կարգին: Ապա է ինչ ի մերում պատմութեան, որ առաջին է, և է ինչ, որ միջին, որք ի ձեռն այլոց գրեցան. բայց զի մի ի միջի մերոյ պատմութեանս ընդհատ երևեսցի հուն մի՝ նշանակեցաք, զոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որմոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան: Իսկ որ ինչ վերջինն է, այսինքն՝ որ ինչ լեա այնոցիկ կարգի՝ աստ պատմի աստէն առ սմին»:

Այսպէս կարգել պատշաճ թուեցաւ մեզ՝ զԲուզանդ ըստ Բուզանդայ ուղղելով:

Բուզանդ Բ. զլիսոյն մէջ կը գնէ համառօտիւ Հայոց երկրորդ հարձին պատմութիւնն առ Տրգատաւ ի ձեռն Գրիգորի մինչև ի հանգիստ նորա, որպէս և լաջորդին նորա Արիստակեայ, նշանակելով զաեղի շիրմաց նոցա. «Ի թագաւորութեանն Տրգատայ որդւոյն Խոսրովու, լուսաւորութեամբ, հաճոյական սիրով և աստուածաշատութեամբն հաւատայ, ծանօթութեամբ ի ձեռն Գրիգորի որդւոյն Անակայ, մեծի քահանայի. և որոյ ընդ նմին կրսեր որդին Արիստակէս հօրն էր գործակից եպիսկոպոսակից լամենայն ընթացս վար-

դապետութեան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց մինչև յօրն քրիստոսակոչ հանգստեանն իւրոյ: Իսկ սոցա պատրաստեցան աեղիք բնակութեան և արժանի եղեալ շիրիմք հանգստեան. մեծին Գրիգորի՝ ի Գարանաղեաց գաւառին, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Թորգան, և սրբոյն Արիստակեայ որդւոյ նորա լեա խոստովանութեան մահուն իւրոյ, և տարան զնա ի Ծովաց գաւառէ, և եղին զնա լեկեղեաց գաւառի ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ»: Զայս գլուխ ևս, որ նայնպէս մութ է և կրճատ՝ պարա է ընթեռնուլ այսպէս. «Առաւարտութիւնն Հայոց եղև ի թագաւորութեանն Տրգատայ որդւոյն Խոսրովու, այն որ հաճոյական սիրով հնագանդեցաւ աստուածաշատութեան հաւատոց ծանօթութեամբ ի ձեռն Գրիգորի, Անակայ որդւոյն, մեծի քահանայապետի. լեա որոյ կրսուեր որդին Արիստակէս հօրն էր գործակից եպիսկոպոսակից լամենայն ընթացս վարդապետութեան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց մինչև յօրն քրիստոսակոչ հանգստեանն իւրոյ: Սոցա պատրաստեցան աեղիք բնակութեան և շիրիմք հանգստեան, մեծին Գրիգորի՝ ի Գարանաղեաց գաւառին, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Թորգան, և սրբոյն Արիստակեայ որդւոյ նորա՝ լեկեղեաց գաւառի, ի Թիլն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօրն իւրոյ, ուր և լեա խոստովանութեան մահուն իւրոյ՝ տարան զնա ի Ծովաց գաւառէ:

Յայտնի է ուրեմն, թէ առ Բուզանդաւ կային երկու գիրք գրեալք լառաջ քան զնա, անտարակալս յաւանդէն լեզուաւ: Առաջին պատմութիւնն էր թերևս վկայաբանութիւն ինչ կամ հոգևոր վէպ առաջնոյ հարձին Հայոց ի ձեռն Թագէտսի, նման Աբրուքնայի ումեմն ընծայեալ ասորական պատմութեան զգործէն Արգարու. իսկ երկրորդն էր վկայաբանութիւն Գրիգորի և Հովիթիմեանց, յորոց շինուած է Ագաթանդեղոսի վկայաբանական մասն հանդերձ պատմութեամբ Գրիգորի և Տրգատայ: Այս երկու պատմութեանց վերայ, (որ թուի թէ յարգի էին ի մէջ Հայոց առ Բուզանդաւ, իրրև պատմութիւնք քրիստոնէութեան ժամանակին Հայոց, քանզի հեթանոսութեան ժամանակէն չունէին փոյթ քրիստոնեայ նախնիք մեր) լուել Բուզանդ գիւրն՝ իրրև երրորդ, բաժանեալ ի չորս զբաւրութիւնս, զորս կոչեց ոչ Առաջին, երկրորդ, երրորդ, Չորրորդ, այլ իբր մասն առաջին երկուց՝ երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ, Վեցերորդ:

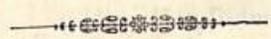
Այս աեաութեամբ կարեն, թուի մեզ, անհեանալ այն բունի մեկնութիւնք, թէ առաջին երկու զպրութիւնք ակնարկեալք ի Բուզանդայ՝ ունէին զպատմութիւն Հայոց հեթանոսութեան ժամանակին, յօրինեալ ի նմին իսկ Բուզանդայ. թէ բանք Խորենացւոյն, «Ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկալ և նմանեացն կակագէ»՝

կ'անարկեն այն պատմութիւնը, և թէ Բուզանդարանն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ Ռիոգորոսի Սիկիլիացւոյն մատենագարանին նման այլ և այլ ազգերու պատմութեան հաւաքածոյ, ուր կը գտնուէր նաև հնագոյն պատմութիւնն Հայոց:

Չմանատրկոյ և զԱնակայ, որոց մէն մի ունի զիւր զեր ի պատմութեան կրկին զարձին Հայոց՝ խօսուած է այլուր. հոս սաչափ միայն ասել բաւական է, թէ Բուզանդ այս տկնարկութիւններն առած է հաւանօրէն այն երկու վկայութեան տակ գրուածներէն, զորոց ասէ թէ կալին իբրև առաջին և երկրորդ զպրութիւն յառաջ քան զիւրն:

Ա. Երբ Հայոց առ Արշակունեօք կ'երթան այնպէս կից ընդ Հռոմայեցւոյն, զի առանց զիտելոյ զպատմութիւն այս վերջնոց՝ զիտել որպէս պարան է զՀայոցն՝ չէ հնար: Կայ միւս ևս մեծ սխալ, զոր ունէին նախնիք մեր և զոր ունիմք մեք ևս, այն է կարծել, թէ միջամտութիւնն Հռոմայեցւոց լիքս Հայոց եղև վնասակար այս վերջնոց: Եթէ քաջ միտ զնենք զիսպաց մեր պատմութեան՝ կը տեսնենք, թէ մին ի պատճառաց, և թերևս գլխաւորն, տակաւ նուազելոյ և ջնջելոյ հարստութեանն Արշակունեաց ի համարոյ ազգաց՝ եղև ոչ եթէ զօրանալն, այլ մանաւանդ տկարանալն ազգեցութեան Հռոմայեցւոց ի վերայ Հայոց: Այն ազգեցութիւն էր, որ պահեց այնչափ երկար զՀայս ինքնօրէն աղիկամիս և ունեցաւ Հայոց համար ամբաւ օգուտներ, յորոց մին է քրիստոնէութիւնն և արդիւնք նորա՝ հալերէն գիրն և զպրութիւն: Առանց նկատելոյ զայն ազգեցութիւն՝ անհնար է մեկնել, թէ ինչպէս հայ միջնորդի մէջ, իսկիւ և ի բնէ արևելեան, կրցաւ ոչ միայն ծագել, այլև ասել այնպիսի երևոյթ մի, որոյ բուն երկինքն էր, գէթ յայնժամ՝ արևմտեանն: Եթէ պարտիմք ընդունել իբրև պատմական և շատերէ ընդունուած, թէ քրիստոնէութիւնն գաւա ինքեան նպաստաւոր հին արևմտեան աշխարհի այն մասը միայն, որ կը գտնուէր եթէ ոչ ընդ իշխանութեամբ, գէթ ընդ ազգեցութեամբ հռոմէական պետութեան, մինչ անգիցք, որ արտաքոյ էին այն ազգեցութեան կամ հակառակորդ այնմ՝ մնացին զուրկ ի նբմանէ—պարտիմք ընդունել, թէ նաև Հայաստան կը հանդիպէր նոյն բախտին, եթէ չէր վաղուց մտած ընդ հռոմէական ազգեցութեամբ: Ո՛չ սպաքէն հռոմէական ազգեցութեան արդիւնք են, զի Տրդատ, երկար ժամանակաւ կրթեալ ի մէջ Հռոմայեցւոց (ըստ աւանդութեան ասեմք), «Յունական աշխարհական զպրութեանն յառաջագոյն տեղեակ» (Ազատ. ձևի, որ չէ անհաւանական), զաշնակից նոցա և ի ձեռն նոցա տիրեալ իւր հալերնի աշխարհին կամ հաստատեալ լինի առաջին քրիստոնէայ թագաւոր Հայոց, և այս գրեթէ

միևնոյն ժամանակ ընդ առաջին քրիստոնէայ կայսեր: Աերջին և կատարեալ յաջողութիւն հայ այրուբնին կը պատմուի լեալ ազգեցութեամբ և ըստ օրինակի յունականին: Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կրօնական և եկեղեցական լերբերուածն կ'ելլէ յունական եկեղեցւոյ ծոցէն իբրև ծնունդ նորա: Պատմագրութիւնն իսկ, յոյն-հռոմէական հանճարոյ զիւս՝ կ'սկսի Հայոց մէջ ի ձեռն այնպիսի անձանց, որ են «հալերնի արուեստիւ հռոմարէն և յունարէն ուսեալ զբարութիւն» (Ազատ. Յոջբ.), և կամ «ազգաւ Հռոմ»: Յոյն-հռոմէական ազգեցութեան ոչ զօգուտն միայն այլև զհարկը՝ զիտելը գտնէ Հայոց կղերական մասն, զորմէ լիբաւի է ասել՝ ինչ որ ասացաւ զմեծէն Սահակայ—«Զյունովք գլեալ խորհրդովն»: Զարուամն Հայոց յարևմուտս խոստովանեցաւ առաջի Պերոզի Պիւա կաթողիկոս, ամբաստանեալ իբրև մէտ ի Յոյնս. «Այլ որ ասենք, թէ երթևեկք նորա (են) ի Հռոմս՝ ոչ ըստ դորա կարծեաց և խօսից այդպէս են իրքն, այլ վասն զի զգարութիւն զիտութեանս մերոյ և զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հռոմոց ուսեալ եմ, և են իմ անդ ծանօթք բաղում և ուսումնակիցք. այլ և զկերպարան հանդերձիցս զոր ունիմքս մեք՝ անտի գնեմք» (Փարս. ԿԳ.): Այն անցեալ հռոմէական ազգեցութեան շնորհ է սպաքէն, զի այսօր Հայն, մինչև տկարագոյն անկեալ ցեղից՝ կը պարծի իբրև անդամ եւրոպական քրիստոնէայ մարմնոյն, և ունի զիր և զպրութիւն եւրոպական ոճով, մինչ համագրին նորա և զրացին, անկախ, այլ բարբարոս Պարսիկն՝ անմասն է լերկոցունց միանգամայն: Այս տեսութեամբ սկսինք զպատմութիւնն Արշակունեաց խառն ընդ հռոմէականին և ընդ պարթևականին: Պատճառ սորին յայտնի է. Հայոց այս երկրորդ հարստութիւնն, որ կը կոչուի Արշակունեաց, ինչպէս տեսանք՝ սկսաւ Հայոց հին Արշակունի, այն է թագաւորական ցեղիւ, և ինչպէս պիտի տեսնենք լետոյ՝ լեա ունելոյ զգահն առ ժամանակ մի՝ պատուաստեցաւ ուրիշ թագաւորական, այն է Պահլաւ ցեղիւ, որ ասեց մինչև ի վախճան այսր հարստութեան: Արովհետև առաջին ցեղն սկսաւ ի զօրանալ հռոմէական ազգեցութեան լՍսիա, և երկրորդն ի զօրանալ պահլաւական ազգեցութեան, իբրև սոսիս հռոմէականին, և Հայք ունեցան անդադար զործ ընդ այս երկուց՝ հարկ է խօսել նախ զսոցանէ երկոցունց, այնչափ միայն սակայն, որչափ հարկաւոր է ի զիտութիւն մերոյն, քանզի նպատակ մեր չէ տալ կատարեալ հռոմէական և կամ պարթևական պատմութիւն, այլ՝ որչափ մարթ է, կատարեալ հայ պատմութիւն:



**ԳԼՈՒԽ Դ.**

**ՀՌՈՍ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԱ ՀԱՄԱՌՕՏԻՒ:**

1. Հոռմ: 2. Պատմութիւն վեցհարիւրամեայ ժամանակի:

1. Հոռմ, ի սկզբան մայրաքաղաք քաղաքակիրթ աշխարհի, և տալ միջավայր քրիստոնէութեան, և այժմ թագաւորանիստ քաղաք Խաղիոյ, անուանի հոյակապ շինուածովք և անթիւ լիշատակօք պատմութեան և գեղեցիկ արուեստից՝ է ի միջին Խաղիա, ի գաւառին, որ կը կոչուէր Լատիոն, յորմէ Լատին տնունն, որ կը արուի Հոռմայեցոց, մանաւանդ լեզուին նոցա: Հոռմ շինեցաւ ըստ տւանգութեան 753 ամօք յառաջ քան զՔրիստոս, առ Տիրեր գետով, իբր 19 հազարամէդր յարեւելից հիւսիսոյ փոքու քաղաքին Ոստիայ, ուր Տիրերիս գետ կը թափի ի ծովն Տիւրքնական: Թողլով սկզբան պատմութիւնը, որ կիսով չափ տառապելական է՝ սանունք համառօտիւ յաջորդ վեցհարիւրամեայ ժամանակի պատմութիւն, որ լի է ներքին և արտաքին կռիւներով:

2. Պատմութիւն վեցհարիւրամեայ ժամանակի: Իշխանութիւն քաղաքին, որ էր ի սկզբան թագաւորութիւն՝ բարձաւ 509-ին արտաքսմամբ վերջին բռնաւոր թագաւորին Տարկուինեայ, Գոռոզն կոչեցելոյ, և վարչութիւնն անցաւ Տերակուտին, որ կար արգէն առ թագաւորութեամբ իբրև խորհուրդ կամ ժողով աւագանուոյ ի պատրկաց, այսինքն յազնուականաց, քանզի Հոռմի ժողովուրդն ի սկզբանէ անտի կը բաժնուէր երկու, ազնուական կամ պատրիկ և ուամիկ: Իսկ և իսկ ընդ տեսչութեամբ Տերակուտին հաստատուեցան երկու տարևոր իշխանք, որ կ'ընտրուէին ի միջոյ ազնուականաց՝ բզեշխ կամ հիւպատ անուամբ (ի սկզբան կոչուէին պրետորք): Բզեշխից հետ դրուեցան երկու հազարապետք, վերակացուք հասարակաց գանձուն՝ նոյնպէս ի միջոյ ազնուականաց: Այսպէս թագաւորութիւնն փոխուեցաւ յազնուապետութիւն: Իբր 500-ին հաստատուեցաւ զիկտատորութիւնն, որ էր բացարձակ իշխանութիւն, որ կը արուէր միւսն ումեք իբրև թագաւորի, և կը տւէր վեց ամիս (միայն դժուարին ժամանակներ):

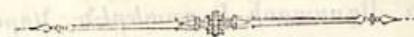
Ազնուականք, յորոց ձեռս էր ամէն իշխանութիւն՝ վաղ հարբտացան և կը բռնանային ուամիկն վրայ, ուստի ծագեցան ընդհուպ ներքին խռովութիւնք, և հաստատուեցան ուամիկապետք (տրիբունք) և շինուածապետք: Ռամիկապետաց պաշտօնն էր պաշտպան կենալ իրաւանց ուամիկն, իսկ շինուածապետացն՝ հսկել հասարակաց պարենին, մանաւանդ ցորենոյ առատութեան և դիւրագնութեան: Ռամիկն այսչափ զօրանալով՝ սկսաւ խնդրել արտօնութիւններ, որ ցալնժամ ազնուականաց միայն անկ էին: Շատ երկիրներ կամ արտեր, որ հասարակաց էին և արուած էին ազնուականաց իբրև ի վարձու, մշակել և տալ տասանորդ հասարակաց գանձուն՝ սկսած էին համարուիլ իբրև ստացուած նոցա: Ռամիկն սրոյ երկիրն փոքր էր՝ սկսաւ պահանջել ազարակային օրէնք, սրով տրուէր ուամիկն մասն այն երկիրներէն: Այս օրէնք, որ կոչուեցաւ Նասեան օրէնք—քանզի նախ Նասիոս հիւպատոս (485) արար այնպիսի բաժանումն—կրեց սաստիկ հակառակութիւն ազնուականներէն և մերժուեցաւ: Նաև գատաւորական իշխանութիւնը կը վարէին ազնուականք ըստ կամի և շատ անգամ մեծ անիրաւութեամբ, ուստի ուամիկն սկսաւ պահանջել նաև գրով օրէնք: Յետ ծանր խռովութեանց՝ ազնուականք հաճեցան այսմ, և ընտրուեցան պատրիկներէն տասն արք, որ գրեցին կամ խմբագրեցին զօրէնսն Երկոտասան տախտակաց (450), սակայն չվերցաւ բռնութիւնն, քանզի իշխանութիւնն էր միշտ ի ձեռս ազնուականաց: Ուստի ուամիկը կը պահանջէր (445), հանդերձ արտօնութեամբ խառն ամուսնութեան, այսինքն ուամիկաց ամուսնանալոյ ընդ ազնուականս՝ նաև պաշտօններու հաւասարութիւն: 445-ին վերցաւ հիւպատոսութիւնն և հաստատուեցան խառն ազնուականներէն և ուամիկն չորս զինուորական տրիբունք, որ ունէին հիւպատոսի պաշտօն, և պատրիկներէն երկու համարակարք, որոց գործն էր ցեղերուն ազգահամարը բռնել և ազնուականաց, Տերակուտի անգամներուն իսկ՝ վարուց և գործոց վրայ հսկել:

Այս ամենայն կարգք և օրէնք սչինչ օգնեցին. աղքատութիւն և բռնութիւն մնացին միշտ ծանրացեալ ուամիկն վրայ: Վերջապէս 376-ին Ղիկինիոսի տրիբունի թելադրութեամբ առաջարկուեցաւ նոր օրէնք: Ըստ այս օրինաց, որ կոչուեցաւ Ղիկինեան օրէնք—1. պիտի հաստատուէին դարձեալ հիւպատոսք երկու, մին միշտ ուամիկն: 2. Ազնուականաց թուլ պիտի չտրուէր հասարակաց երկիրներէն ունենալ ժառանգութիւն աւելի քան 500 արտավարի գետին, մնացեալն պիտի բաժնուէր ուամիկն: 3. Պարտուց գումարներէն պիտի հանուէին արգէն հատուցեալ տոկոսիքն: Օրէնքն ընդունուեցաւ մեծ դժուարութեամբ 366-ին, և ուամիկն առ սակաւ սակաւ եղաւ

մասնակից ամէն պատուոյ և իշխանութեան (366—333), զիկտատորութեան, համարակարութեան, հիւպատոսութեան, քրմապետութեան անգամ, և եղաւ կատարեալ հաւասարութիւն: Այսպէս ազնուապետութիւնն փոխուեցաւ լընկերհաշտութիւն (հանրապետութիւն): Թէպէտ ատելութիւնն և հակառակութիւն ի մէջ ազնուականաց և ռամկին չվերցաւ ի սպառ մինչև կայսրութիւնը՝ սակայն քաղաքային առաքինութիւն և գինուորական քաջութիւն սկսան անուհեակ: Ի միջոցի իբրև 220 ամաց (363—133) Հռոմ եղաւ աշխարհակալ տէրութիւն: Նուաճեցան Ստորին Իտալիա (342—200), Յունական գաղթականութիւնքն լիտալիա, ինչպէս Տարենտոն, Սիրակուսա և բովանդակ Սիկիլիա (280—272), Սիկիլիոյ պատճառաւ, որ կը վերաբերէր Կարթեգոնացւոց՝ ծագեցաւ Պունիկեան պատերազմն, առաջին, երկրորդ, երրորդ, որ վերջացաւ կործանմամբ Կարթեգոնի (263—146). Վերին Իտալիա, մինչև Ալպեան գօտին (226—220), Սպանիա (216—206), որ նոյնպէս էր Կարթեգոնացւոց, պարտութեամբն Անտիոքոսի մեծի (190) Փոքր Ասիա անկաւ ընդ ազդեցութեամբ Հռոմայեցւոց, Մակեդոնիա, Յունաստան, Լիւբիկէ նուաճեցան (148—130), Պերգամա տրուեցաւ նոցա կտակաւ (133):

Հռոմէական պետութեան այս մեծ իշխանութիւնն, ամբաւ հարստութիւնք, որ եկան նուաճեալ երկիրներէ՝ փոխանակ լաւացունելու Հռոմի ժողովրդեան վիճակը՝ վատթարացուցին մանաւանդ: Ոմանք միայն զիգելով ամբաւ մեծութիւն՝ առին ամէն իշխանութիւն ի ձեռս, և կը գործէին անհնարին բռնութիւն և անիրաւութիւն, ընդ որովք կը հեծէր ժողովուրդն: Ժողովրդեան բարեկամներէն ոմանք, ինչպէս Գրակիթեանք, ջանացին չափ զնել հարստութեան և բռնութեան այն ազնուականաց, բայց հալածուեցան չարաչար և սպանուեցան (121): Մարիոս՝ ռամկին, և Սուլղա՝ ազնուականաց կողմանէ՝ ելան սոսիս իրարու և թափեցին շատ անմեղ արիւն: Սակայն այս երկու կատաղի զօրավարք մեծ նպատամտուցած էին ի պատերազմունս Նումիտիոյ (118—106) (թագաւորութիւն լիւբիկէ լարևմտից Կարթեգոնի) և Պերմանաց (113—103), ի պատերազմին գաշնաւորաց (91—88), (խաւրացի ժողովուրդք, Սամնիացիք, Մարսք, զորս Հռոմայեցիք ընելով իւրեանց գաշնակից՝ խոստացած էին տալ նոցա հաւասարութիւն, և ապա զլացած): Կը մնար Հռոմայեցւոց մի միայն սխերիմ թշնամի, այն էր Միհրըգատ արքայ Պոնտացւոց, և Տիգրան մեծ արքայ Հայոց, որոց միացեալ զօրութիւնն կ'սպառնայր մեծ վտանգ Հռոմայեցւոց աշդեցութեանն լիւսիա: Այս վտանգին բնական արդիւնքն էր իբր քառասնամեալ պատերազմն ընդդէմ Միհրըգատայ և Տիգրանայ: Պարտու-

թեամբ այս երկուց վերջնոց և նուաճմամբ երկրին Ասորւոց մինչև լիւսիա՝ Հռոմ, որ էր եւրոպական պետութիւն՝ եղաւ միանգամայն ասիական, ունենալով ինքեան գրացի զՀայս, որ էին արդէն կիսով չափ ընդ Հռոմայեցւոյք, և զՊարթևս, որոց իշխանութիւնն կը հասնէր յայնժամ (64) մինչև ցեփրատ: Զայսու ժամանակաւ հռոմէական հանրապետութիւնն կը փոխուի յազնուապետութիւն, և իշխանութիւնը կը բաժնուի եռապետաց, այսինքն երեք իշխանաց: Առաջին եռապետք եղան Պոմպէոս, Կեսար և Կրասոս (59 նախ քան զՔր.), և ապա Հոկտաւիանոս, Անտոնիոս և Ալեպիզոս (42): Հռոմայեցիք, որ լետ մահուն Միհրըգատայ և սլաբութեանն Տիգրանայ չունէին լիւսիա այլ սոսիս բայց միայն զՊարթևս՝ խորհեցան զնոսա ևս խոնարհեցունել: Զայս փորձեց նախ Պոմպէոս, լետ առնելոյ գաշնակից զՏիգրան, երթալով Պարթևաց վրայ. բայց հասնելով մինչև Տիգրիս՝ արգելուեցաւ ներքին կռուոց պատճառաւ: Զնոյն փորձեցին աւելի յանդգնարար Կրասոս և Անտոնիոս, բայց չյաջողեցան, ինչպէս պիտի տեսնենք լետոյ: Եռապետութիւնն չաւեց ընդ երկար: Վերջին եռապետներէն Հոկտաւիանոս և Անտոնիոս — քանզի Ալեպիզոս մերժուած էր — առին պատերազմ ընդ միմեանս, մինչև պարտութեամբն և մահուամբ Անտոնիոսի ի ճակատուն Ալտիոնի (31)՝ վերցաւ եռապետութիւնն, և Հոկտաւիանոս եղաւ ինքնակալ կայսր՝ Օգոստոս Հոկտաւիանոս անուամբ: Այսպէս ազնուապետութիւնն ևս փոխեցաւ ի կայսրութիւն:



**ԳԼՈՒԽ Ե.**

**Հ Ո Ս Ս Ա Յ Ե Յ Ի Կ Ա Յ Ս Ե Ր Ք:**

1. Օգոստոս Հոկտաւիանոս: 2. Յաջորդը նորա:

1. Օգոստոս Հոկտաւիանոս (31 նախ քան զՔր.—14 լետ Քր.), էր եղբորորդի և որդեգիր Կեսարու: Առ սովաւ բոլոր Եւրոպա, բաց ի Հիւսիսային բարբարոս մասնէ, նոյնպէս Հիւսիսային Ափրիկէ և Եգիպտոս, բաց ի միջին և հարաւային անձանօթ վայրենիներէ՝ էին արդէն ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցոց: Գալով լԱսիա՝ ամբողջ Փոքրն Ասիա և լառաջակողմն Ասիոյ մինչև Եփրատ՝ էր նոյնպէս ընդ Հռոմայեցոյք: Հայաստան, մեծագորին Տրգրանայ իշխանութեան երկիրն, էր նոյնպէս ընդ ազդեցութեամբ նոցա: Եթէ կար ազգ ոտիս Հռոմայ՝ այն էր Պարթև ազգն, և այն ևս արդէն տկարացեալ և խոնարհեալ առաջի Հռոմայ, ինչպէս պիտի տեսնենք: Հիւսիսային բարբարոսներէն հռոմէական պետութեան եւրոպական մասին սահմանակից Գերմանք միայն կը խլրաէին, բայց նոքա ևս քնչ էին այն հզօր պետութեան առջև:

Օգոստոսի գերզաստանէն մեր պատմութեան համար լիջուելու արժանի անձինք են. 1. Տիբէր, ուրջու (խորթ որդի) Օգոստոսի, ի Լիւեայ կնոջէն նորա, առաջին ամուսնութենէ ալս վերջնայ. 2. Գէրմանիք, եղբորորդի Տիբերի, այսինքն՝ որդի եղբօր նորա Կրուտոսի, և 3. Գայս, թոռն Օգոստոսի ի գասերէն նորա Յուլիայ: Օգոստոս լետ մահուն Գայսի, զոր կը սիրէր՝ տալով Տիբերի որդեգրել (սահմանել ժառանգ) զԳերմանիկոս՝ ինքն ևս առնէ որդեգիր զՏիբեր (Կղաւզիոս Ներոն):

2. Յաջորդը Օգոստոսի:

1. Տիբեր (14—37):
2. Կաղիզուղա, որդի Գերմանիկոսի (37—41):
3. Կղաւզիոս, հօրեղբայր Կաղիզուղայ (41—54):
4. Ներոն, առաջին ամուսնութենէն Ազրիպայինայ, գասեր Գերմանիկոսի (54—68):

Յետ մահուն Ներոնի, մինչև լարեմուտս Վինգէքս, Գաղբա, Ոթոն և Վիտելլիոս իրարմէ կը լափշտակէին աթոռը (68—69)՝ լԱսորիս զօրքը կ'ընարէ:

5. զՎեսպասիանոս (69—79):
6. Տիտոս, որդին (79—81):
7. Գոմետիանոս, եղբայր նորա (81—96):
8. Ներուա (96—98):
9. Տրայիանոս (98—117):
10. Ադրիանոս (117—138):
11. Անտոնինոս Պիոս (138—161):
12. Մարկոս Աւրելիոս (161—181), որում բարձակից եղաւ ի սկզբան Ղուկիոս Վերոս (161—169):
13. Կոմոդոս, որդի Մարկոսի Աւրելեայ (180—192):

Յետ մահուն Կոմոդոսի ընտրուեցան (193) զօրականէն կայսր՝ Պերտինաքս և Յուլիանոս՝ ի Հռոմ, Նիգէր՝ լԱսորիս, Աղբինոս՝ ի Բրիտանիա, Սեպտիմոս Սեւերոս՝ ի Լիւրիկէ: Սկսաւ քաղաքային պատերազմն, և լաղթեց

14. Սեպտիմոս Սեւերոս (193—211):
15. Գետա և Կարակաղզա, որդիք Սեպտիմոսի: Կարակաղզա տալով սպանանել զեղբայրն՝ կը թագաւորէ (211—217):
16. Մակրինոս (217—218): Նոյն տարին
17. Հելիոգաբաղոս (217—222):
18. Աղէքսանդրոս Սեւերոս (222—235):
19. Մաքսիմինոս Թրակացի (236—238): Առ կենդանութեամբ նորա կ'ընտրուին Գորգիանոսք Ա. և Բ, հայր և որդի, բայց կը լաղթուին Մաքսիմինոսէ, և կ'ընտրուին՝ Պուպիենոս Մաքսիմոս և Կելիոս Բաղբինոս, բայց սոքա ևս կ'սպանուին, և կ'ընտրուի

20. Գորգիանոս Գ, թոռն Գորգիանոսի Ա. (238—244):
21. Փիլիպպոս Արաբացի (244—249):
22. Գեկոս (249—251):
23. Գաղոս Տրեբոնիանոս (251—253):
24. Վաղերիանոս (253—259):
25. Գաղիենոս, որդին (259—268): Առ սովաւ քայքայեցաւ տէրութիւնն. շատ նահանգներու կուսակալներ եղան ինքնազուլիս, որ կը կոչուին Երեսուն բռնաւորք:
26. Կղաւզիոս Բ. (268—270):
27. Աւրելիանոս (270—275):
28. Տակիտոս (275—276):
29. Փղորիանոս (276):

30. Պրորոս (276—282):

31. Աւբեղիոս Կարոս (282—283):

32. Կարինոս և Նումերիանոս, որդիք Կարոսի (283—284):

33. Գիոկղետիանոս (284—305): Սա ընտրեց ինքեան զահա-  
կից զՄաքսիմիանոս (286—305), և բաժնուեցաւ տէրութիւնն:  
Արևելք եղաւ Գիոկղետիանոսի, և արևմուտք՝ Մաքսիմիանոսի:

Երկուքին կայսերք տեսնելով զանձինս անզօր առ ի զդէմ ունել  
սահմանակից ազգաց, որ սկսած էին զօրանալ՝ ընտրեցին ինքեանց  
մէն մի օգնական Կէօք անուամբ, մինչ ինքեանք կոչուեցան Օգոս-  
տոս: Գիոկղետիանոս ընտրեց զՔաղերիոս, և Մաքսիմիանոս՝ զԿոս-  
տանդ Քլորոս, զհայրն մեծին Կոստանդիանոսի, Կղաւզեալ Բ-ի սոհ-  
մէն: Ապստամբեալ և գրեթէ բաժանեալ նահանգք նուաճեցան.  
Մաքսիմիանոս հնազանդեցուց զԱփրիկէ (292), Կոստանդ՝ զԲրիտա-  
նիա (296), Գիոկղետիանոս՝ զԵգիպտոս (296), Քաղերիոս լաղթելով  
Պարսից՝ ընդարձակեց հռոմէական Ասիոյ սահմանը մինչև ի Տիգ-  
րիս (297):

Յամին 305 Գիոկղետիանոս և Մաքսիմիանոս օգոստոսք կը  
հրաժարին, Քաղերիոս և Կոստանդ, կեսարք՝ լինին օգոստոս. և Մաք-  
սիմիանոս (Գալա) և Սևերոս կ'ընտրուին Կէօք:

Այս չորս իշխանաց բաժիններն էին — Կոստանդալ՝ արևմուտք,  
Սևերոսի՝ Իտալիա և Ափրիկէ, Մաքսիմիանոսի՝ Ասորիք, Պաղեստին և  
Եգիպտոս, Քաղերիոսի՝ Փոքր Ասիա, Լիւրիկէ և Թրակիա:

Յետ մահուն Կոստանդալ (306) կը լաջորդէ նմա որդին Կոս-  
տանդիանոս:

Յամին 306 Մաքսիմիանոս հրաժարեալն և որդին Մաքսեն-  
տիոս լինին հաղորդ իշխանութեանն, և թիւ իշխանացն լինի վեց  
— Քաղերիոս, Մաքսիմիանոս, Սևերոս, Կոստանդիանոս, Մաքսիմիա-  
նոս և Մաքսենտիոս: Թէպէտ լաջորդ տարին (307) Սևերոս կը  
սպանուի՝ փոխանակ նորա կ'ընտրուի Լիկինիոս (ըստ մեզ՝ Լիկիա-  
նէս): Այս իշխաններէն չորք հետզհետէ մեռան կամ սպանուե-  
ցան, և մնացին (313) երկուք միայն, Լիկինիոս և Կոստանդիանոս:  
Իբր ութ տարի յետոյ (322)՝ կը գրգռին երկու կայսերք իրարու  
դէմ ի պատերազմ: Լիկինիոս կը լաղթուի (323), և

34. Կոստանդիանոս մեծ՝ լինի միահեծան տէր և առաջին  
քրիստոնեայ կայսր հռոմէական պետութեան (324—337):

Յետ մահուն Կոստանդիանոսի մեծի կը բաժնուի տէրութիւնն  
յերիս որդիս նորա.

35. Կոստանդիանոս Բ. (337—340) կ'առնու զՔաղիա,

36. Կոստանդ (337—361) զարևելս, և

37. Կոստաս (337—350) զԻտալիա և զԼիւրիկէ:

Յետ մահուն Կոստանդիանոսի Բ. բոլոր արևմուտք կը միա-  
նան ընդ իշխանութեամբ Կոստասալ, և այսպէս հռոմէական պե-  
տութիւնն լինի երկու, *արեւմտեան* և *արեւելեան*:

Յետ մահուն Կոստասալ զարձեալ կը միանայ տէրութիւնն ընդ  
ձեռամբ Կոստանդալ, որում կը լաջորդէ

38. Յուլիանոս եղբորորդի մեծին Կոստանդիանոսի (361—363):

39. Յովիանոս (363—364):

40. Վաղենտիանոս (364—375)՝ յարևմուտս, և եղբայր նորա

41. Վաղէս (364—378)՝ յարևելս, և այսպէս զարձեալ կը  
բաժնուի տէրութիւնն:

Վաղենտիանոսի կը լաջորդէ յարևմուտս, որդին

42. Գրատիանոս (375—385):

Վաղեսի կը լաջորդէ յարևելս՝

43. Թէոդոս Ա. մեծ (379—395), որ և միացուց զարձեալ  
տէրութիւնը յետ մահուն Գրատիանոսի:

Թէոդոսի լաջորդեցին երկու որդիք նորա

44. Ոնորիոս (395—423) յարևմուտս, և

45. Արկադէոս (395—408) յարևելս, որում լաջորդեց յարևելս՝

46. Թէոդոս Բ. փոքր (408—450): Առ սովաւ վերջացաւ Հայ-  
ոց Արշակունեաց թագաւորութիւնն (428), ուստի և հոս զազրե-  
ցունելով մեր այս համառօտ տեսութիւնն Հռոմայեցոց պատմու-  
թեան վրայ՝ առնունք զՊարթևացն և զՊարսից:





մէջ ներքին խռովութիւններէ և կռիւներէ ընդ Սկիւթացիս: Հրահատ Գ. հանդարտեցուց երկիրը և զօրացաւ, մինչև Ղուկուզղոսի և Տիգրանայ խնդրել Հրահատայ օգնութիւնը, բայց Հրահատ ընտրեց պահել չէզոքութիւն:

3. Երբ Պոմպէոս վճարեց արևելից գործը, յաղթելով ոչ Միհրդատայ միայն, այլև Տիգրանայ՝ զարձուց զերեսս իւր ի Պարթևս: Գնքինիոս զօրավար Պոմպէի անցնելով զԵփրատ՝ խաղաց մինչև յափունս Տիգրիսի. բայց ներքին խռովութիւնք Հռոմայեցւոց ստիպեցին զՊոմպէոս թողուլ զարշաւանն: Թէ ինչպէս անցան Հրահատայ Գ-ի վերջին տարիներն՝ յայտնի չէ. Հրահատ կը թուի սահայն սպանեալ դաւով, որում մասնակից էին որդիք նորա Միհրդատ և Որոզ: Միհրդատ Գ. (Արշակ ԺԳ, 58—54) սպանուեցաւ լեզբօրէն յՈրոզայ, որ թագաւորեց իբրև Արշակ ԺԳ. (54—36): Առ Որոզաւ և առ յաջորդաւ նորա Հրահատաւ Գ. (Արշակ ԺԵ, 36 նախ քան զՔր.—1 լետ Քր.) եղա՛ւ երկու երևելի արշաւանք Հռոմայեցւոց, Կրասսի և Անտոնիոսի, ի Պարթևս. առաջինն վերջացաւ (53) պարտութեամբն և սպանմամբ Կրասսի ի Սուրենայ զօրավարէն Որոզայ, երկրորդն՝ պարտութեամբն և փախտեամբ Անտոնիոսի (36—34 նախ քան զՔր.): Այս յաղթութիւն փքացոյց զՀրահատ Գ, մինչև խիզախել նմա ընդդէմ Հռոմայեցւոց: Երկրնչելով սակայն լՍոստեայ, որ ի գալն յարևելս (20) կը խնդրէր հռոմէական արձուենշան զբօշներն և զերիններ, զորս առած էին Պարթևք ի պատերազմունս Կրասսի և Անտոնեայ, սպառնալով պատերազմ, եթէ չդարձունէր զնոսա լետս՝ ոչ միայն կատարեց զխրնդիրն, այլ և յորդուց անտի Հրահատայ Գ-ի տուաւ պատանդ (20 նախ քան զՔր.):

Յուստինոս (մատենագիր Բ. դարու, առնլով ի Տրոգոսէ Պոմպէայ մատենագրէ Ա. դարու) կու տայ մեզ այս պատմութիւնը: «Յերեսուն որդուց անտի ոչ զիտէր (Որոզ), թէ զորն սահմանեցէ յաթուն առ ունելոյ զտեղի Բակրոյ (սպանելոյ ի պատերազմին ընդ Հռոմայեցւոց լՍոսրիս, ինչպէս պիտի տեսնենք): Ի բազում հարձիցն, յորոց եղեն նորա այնչափ որդիք՝ իւրաքանչիւրն գուն գործէր տալ նախամեծար զիւր որդին առնել, և աշխատ առնէին զնա (կանայքն) ազգի ազգի հնարիւք նենգութեանց: Այլ բախան Պարթևաց, զորոց զգահն ունին գրեթէ միշտ թագաւորք հայրասպանք՝ տալր զթագն չարագունին յորդուց նորա: (Հրահատ) այն ինչ անուանեալ թագաւոր, որպէս թէ կարի իմն յամէր հայրն ի մեռանել՝ սպանանէր զնա. տպա տալր խողխողել զեղբարսն ամենայն: Յիւր որդիսն անգամ ոչ խնայէր. քանզի տեսեալ զաւագանի տէրութեանն

զայրացեալս ընդ այնչափ ոճիրս վնասուցն՝ սպան զմին յորդուց իւրոց, որ յարունս հասեալ էր, զի մի գացի ոք՝ զոր զիցեն փոխանակ նորա: Անտոնիոս ի պատուհասել զՊարթևս, զի եղեն նոքա զօրավիզն Կեսարու հակառակորդին նորա՝ խաղաց ի վերայ նոցա վեշտասանիւք լընտիր ընտիր լեզէնաց իւրոց, այլ չարաչար վկանդեալ ի բազում ճակատս՝ աճապարէր ելանել ի փախուստ: Ամբարտաւանեալ Հրահատայ յաջողութեամբն՝ շողախէր զանձն յայլ ևս ոճիրս, և ելանէր վտարանդի լիւրոցն: Բազում աղաչանօք ընդ երկար թախանձեալ նախ զազգս արուարձանեայս և հուսկ ապա զՍկիւթացիս՝ գտանէր թիկունս օգնականութեան ի նոցանէ, որ կացուցին զնա միւս անգամ յաթուն: Մինչ նա յաքսորս էր՝ Պարթևք ընտրէին թագաւոր զոմն Տրգատէս անուն, որոյ իմացեալ զմերձեանալ Սկիւթացւոցն՝ սպառնէր բազում բարեկամօք առ կայսր (Օգոստոս), որ յայնժամ էր ի մարտ պատերազմի յաշխարհին Սպանիացւոց. տալր նմա պատանդ յորդուց անտի Հրահատայ զկրտսերագոյնն, զոր արկեալ էր ի բունն առ անհոգութեան պահապանացն: Զայս լուեալ Հրահատայ՝ առաքէր հրեշտակս առ կայսր, խնդրել զպատանեակն և զՏրգատ տալ ի ձեռս իբրև զիւր ծառայ: Լուեալ կայսեր զարտունջ Հրահատայ և զաղաչանս ոսոխին նորա (զի Տրգատ ևս խնդրէր ունել զգահն՝ խոստացեալ հնազանդել զՊարթևս իշխանութեանն Հռոմոց, եթէ ի նոցա ձեռն հասանիցէ նմա առնուլ զթագաւորութիւնն) չառնոյր յանձն ոչ զՏրգատ մատնել ի ձեռս Պարթևաց, և ոչ լինել սմա օգնական զօրու ընդդէմ Պարթևաց: Այլ զի մի թուիցի թէ շնորհէ և ոչինչ՝ յանձնէր Հրահատայ զորդին իւր, զՏրգատ հրաման տալր ունել մեծաւ պատուով շքեղութեան՝ ցորչափ կամք իցեն նմա մնալ առ Հռոմայեցիս: Յետ այնորիկ իբրև ի գլուխ հանեալ զպատերազմն Սպանիացւոց գայր լՍոսրիկ իբրև ի վերայ նորա կայսր՝ ժողովէր ի կողմանց կողմանց աշխարհացէ ի վերայ նորա կայսր՝ ժողովէր ի կողմանց կողմանց զնահին իւրոյ զգերիս զօրացն Կրասսի և Անտոնեայ, և արձակէր զնոսա առ Օգոստոս հանդերձ արձուենշան զբօշիւքն, զոր հանեալ էր ի լեզէնաց: Օգոստոս առնոյր ևս ի պատանդ զորդիս և զթոռունս Հրահատայ, և վճարէր զօրութեամբ անուանն բազում ինչ՝ զոր ալլոյ զօրավարի չէ երբէք վճարեալ ի ձեռն զինուց» (Յուստ. ԽԲ.): Բայց քան զՅուստինոս վաւերականագոյն է լիշտակ այս զիսպաց՝ Կան զնենէն Օգոստոսի ի պատիւ պատերազմի շաստուծոյն Արեալ մեհանդներն Օգոստոսի ի պատիւ պատերազմի շաստուծոյն Արեալ մեհան, ուր տուաւ կախել լետս առնուած զբօշներն ի Հրահատայ: Կան արդարև Օգոստեայ զահեկանք, որոց ի մի կողման կալ գիր, Յան արդարև Օգոստեայ զահեկանք, որոց ի մի կողման կալ գիր, Signis receptis S. P. Q. R. Յոմանս պատկեր Արեսի վեցսիւնեայ

մեհնէնին, ուր կը տեսնուի լեգէոնական դրօշն արծուենշան, 20 ամին: Կան ուրիշ դահեկանք 18 ամին՝ գրով Civib. et sign. milit. a Part. recup., և պատկեր՝ յաղթական կամար և Օգոստոս չորեքձի կառօք կ'անցնի, երկու պարթեւ մարդոց մէջ նստած: (Վաթրըճ. Տիեզ. Պատմ. Բ. 98): Այսպէս Հրահատ եկաց խաղաղութեամբ ընդ Հռոմայեցիս մինչև ի սպանումն իւր ի Թերմոսա կամ Մուսա անուն իտալացի հարձէն, զոր զրկած էր նմա Օգոստոս պարգև: Հրահատ ունի դահեկան, որոյ ի մի կողման կայ Մուսայի պատկերն, և զիր՝ Μουσα (Վաթրըճ. անդ): Յամէն իբր 8 կայ Օգոստեայ դահեկան, ուր այլ պարթեւ կը մատուցանէ կայսեր պատանիներ: Նաև Օգոստոս ասէ ի կտակին. «Արքայ Պարթեւաց Հրահատ Արողայ որդի զորդիս իւր և զթոռունսն զամենեսին առաքեաց լիտալիա, ոչ յաղթեալ ինչ պատերազմաւ, այլ զբարեկամութիւն այսոքիւք իւրոցն պատանդիւք խնդրեալ» (Վաթրըճ. Տիեզ. Պատմ. Բ. 99): Պարթեւաց այս տկարութեան վկայ հաւատարիմ է Ստրաբոն ժամանակակից, որ ի խօսելն զմեծութենէն Հռոմայեցւոց՝ ի վերջ կոչս Զ. դրայութեան, 4, 2, ասէ. «Պարթեւք, որ են սահմանակից Հռոմոյ՝ ունել ունին ասեղ զօրութիւն. բայց և սոքա խոնարհեցուցանեն այսօր զգլուխ, և են ընդ ազգեցութեամբ Հռոմոց և իշխանաց նոցա: Ոչ միայն առաքեցին լետս զնշանս յաղթութեանցն կանգնելոց սակաւ մի յառաջ ի նախատինս Հռոմայ, այլ և թագաւոր նոցա Հրահատ կամեցաւ առնել յանձն ի խնամս Օգոստեայ զորդիս և զթոռունս իւր, պատանդք պատուականք սահմանեալք ի կորգել յանձն զմտերմութիւն բարեկամութեան նորա: Ի մեր իսկ աւուրս բազում անգամ Պարթեւք ետուն ածել ի Հռոմայ զիշխանն, զոր կամէին ունել ի գլուխ իւրեանց: Համառօտ իսկ ասել՝ թուի իմն թէ ժամանակ է նոցա և զանձինս և զինչս իւրեանց թողուլ կամաց և հաճութեան Հռոմոց»:

Ի յաջորդաց Հրահատայ Գ-ի չեղան երկայնակեաց ոչ Հրահատակ (Արշակ ԺԶ.) և ոչ յաջորդ նորա Արող Բ. (իբր Արշակ ԺԵ.): Յետ Արողայ Բ. կը խնդրեն Պարթեւք ի Հռոմայ (10) զերիցագոյնն յորդոց Հրահատայ զՎոնոն, իբրև Արշակ ԺԸ. (11—14): Այսմ վկայ է ոչ Տակիտոս միայն, այլ և կտակն Օգոստեայ (Տախտ. Զ.): «Յինէն ազգք Պարթեւաց խնդրեցին ի ձեռն իշխանաց ազգացն այնոցիկ, և զթագաւորս իւրեանց ընկալան, Պարթեւք՝ զՎոնոն, զայքայի Հրահատայ զորդի, զարքայի Արողայ զթոռն, Մարք...» ևն (Վաթրըճ. Տիեզ. Պատմ. Բ. 99): ԶՎոնոն, զանեալն ի մէջ Հռոմայեցւոց, վասն կիրթ բարուցն և սովորութեանց՝ մերժեցին Պարթեւք իբրև զիրգ և օտարասէր; վասն զի չէր հեծներ ձի և ոչ կ'եր-

թար յորս, դեսպակաւ կը շրջէր և միշտ ընդ յոյնս էր կենակից: Ուստի կոչեցին ի Վահաց զԱրտաւան ոմն, որ եկաւ բազմութեամբ մարսիլիւթացի զօրաց, և Վոնոն լետ միանգամ տալոյ ճակատ՝ յաղթուելով աճապարեց անկաւ ի Հայս: Զայսմանէ աւելի մանր լետոյ:

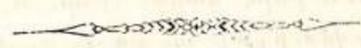
4. Թագաւորութիւնն Արտաւանայ Գ. (այն է Արշակ ԺԹ, 14—44), է գլխաւոր կէտ ի պատմութեան ոչ Պարթեւաց միայն, այլև Հայոց: Զսմանէ, ինչպէս տեսնք՝ ասէ Տակիտոս, թէ էր սնեալ ի մէջ Վահաց և Յոսիսեպոս՝ թէ էր ի Մարաց: Վահօք կամ Մարօք պարտ է իմանալ սակայն այն հիւսիսային արևելեան թագաւորութիւնը, որ հաստատուեցաւ ի Բահլ (այն է Բակորա, հին նուիրական քաղաք Արեաց լետ անկման յունական թագաւորութեան Բակորիոյ), ուստի և կը կոչուի ի հին մառեկագիրս մեր (Ազարթ. Խոր.) տէրութիւն Պահլաւաց, և կը տիրէր հիւսիսային արևելեան սիլիւթացի ցեղերու, զորս մերքն (Ազարթ. և մանաւանդ Բուզ.) սովոր են կոչել Մազբութս կամ Քուշանս. լեզիչէէ և Փարպեցւոյն կը կոչուին նոքա նաև Հեփթաղք և Հոնք, յորդի գիտնոց՝ Մար—Սիլիւթացի: Այս հիւսիսային արևելեան թագաւորութեան տիրող ցեղը, Պահլաւ կամ Պահլաւիկ՝ էր համազգի Պարթեւ Արշակունեաց, և ունէր ուրոյն դահեկանս, որ կան ցայժմ, ոչինչ աննման դահեկանաց Պարթեւաց: (Զայսմանէ տես և յառաջում մասին պատմութեան մերոյ, 227—230): Այսպէս Արտաւանաւ Գ, որ այն ցեղէն էր՝ փոխուեցաւ Պարթեւաց տիրող ցեղն և անցաւ Պահլաւ տոհմին, յորում աւեց մինչև ի վերջին համանուն թագաւորն Պարթեւաց Արտաւան Ե. (Արշակ ԼԱ, 216—226): «Արաբացի մատենագիրք, զրիչք պատմութեանն Պարթեւաց, լԱրտաւանայ աստի նոր իմն հարստութիւն գնեն սկսանել, կոչելով զսա Աշկանեան, իսկ իմն հարստութիւն գնեն սկսանել, կոչելով զսա Աշկանեան, իսկ զառաջինն՝ Աշկեան» (Վաթրըճ. Տիեզ. պատմ. Բ. 99. ծան. 3): Պահլաւ տոհմն կը համարուէր թէ կրօնիւք և թէ սովորութեամբ ազնուագոյն քան զՊարթեւ տոհմն, և կը կոչուէր ի նոցունց իսկ Սասանեանց թշնամեաց նորա՝ «Պատուական», «Պատուականագոյն», «Քաջատոհմիկ» (Խոր. Բ. 2Բ, Գ. ԾԱ.), մինչ Պարթեւ տոհմն անարգուած էր իբրև ապականեալ արևմտեան բարուք և կրթութեամբ: Արգարև Արտաւանաւ Գ. նոր զօրութիւն և մեծութիւն առաւ թագաւորութիւնն Պարթեւաց:

Արտաւան տեսնելով, թէ մնաց թագաւորութիւնն լիւր ձեռս, բարձմամբ կամ խոյս տալով հակառակորդին (Վոնոնի)՝ ամբարտաւանեցաւ, և տեսեալ զՏիրեր ձերացեալ՝ խորհեցաւ առնուլ զՀայս ընդ իւրով իշխանութեամբ կամ ազգեցութեամբ: Խաղաց զնաց դէպ

ի Կապագովկիա, պահանջելով Հոսմայեցիներէն հին Պարսից (Աքեմենեանց) երկիրներն լՍոխա: Սակայն Պարթևք, որ ձանձրացած էին լՍրտաւանայ՝ առաքեցին (35) պատգամաւորս ի Հոսմ խնդրել այլ թագաւոր: Տիրեր հաճեցաւ խնդրոյն, և զրկուեցաւ Հրահատայ Գ-ի որդին Հրահատ, որ պատանգ էր ի Հոսմ, բայց մինչև հասեալ ի Պարթևս՝ մեռաւ լՍոորիս: Յայնժամ Տիրեր զրկեց ի թուռանց նորին Հրահատայ Գ-ի զՏրգատ, զոր վանեց Հրահատ Գ. Սկիւթացոց օգնութեամբ: Տրգատ խոյս տուաւ լերեսաց Արտաւանայ, որ չլերկարեց ի կեանս, քանզի սպանուեցաւ դաւով յորդուոյն իւրմէ ի Գոտարգայ: Վարդան, եղբայր Գոտարգայ, իբրև Արշակ Ի. (44—47) կը թագաւորէ քաջութեամբ, ապա անգութն Գոտարգ, (Արշակ ԻԱ, 47—50), ապա հօրեղբայր նորա Վոնոն Բ, որ կը թագաւորէր Մարաց՝ կը յաջորդէ իբրև Արշակ ԻԲ. կարճ ժամանակ († 50). լեա նորա որդին Վաղարշ Ա. (Արշակ ԻԳ, 50—90): Յովսէպոս չգիտեր զՎոնոն, այլ Գոտարգայ, զոր կը դնէ սպանուած դաւով՝ կը պատմէ յաջորդեալ զՎաղարշ, զորմէ ասէ թէ էր եղբայր Գոտարգայ: «Պարթևք սպանին զՎարդան և եղին փոխանակ նորա զեղբայր նորա զԳոտարգ, որ նոյնպէս լեա սակաւուց սպանաւ դաւով, և Վաղարշ եղբայր Գոտարգայ պայագատէ զնա» (Յովս. Նախն. պտմ. Ի. Բ.): Վաղարշ, որ լեա Արտաւանայ երևելին է ի թագաւանայ խորհուրդը, զնել Պահլաւ ցեղէ՝ խորհեցաւ ի գլուխ հանել Արտաւանայ խորհուրդը, զնել Պահլաւ ցեղէ թագաւոր Հայոց վրայ, և այս պատճառաւ ունեցաւ երկայն և արիւնահեղ պատերազմ ընդ Հոսմայեցիս:

Տակիտոս կը պատմէ երկար զգործս Պարթև թագաւորաց ի Հրահատայ Գ-է մինչև Վաղարշ Ա. լիշելով մանր բազում ինչ որ կը վերաբերի մեզ: Մենք այն երկար պատմութենէն պիտի առնուք լետոյ մեր մասը միայն: Վաղարշ, լեա տեսանելոյ զեղբայր իւր զՏրգատ հաստատեալ ի վերայ գահուն Արշակունեաց ի Հայս (65)՝ մեռաւ, և յաջորդեց նմա Բակուր Ա. (Արշակ ԻԳ, 90—108), որ զեղեցկացուց զՏիրոն, ապա Խոսրով Ա. (իբր Արշակ ԻԵ, 108—121), առ որով նորոգեցաւ պատերազմն ընդ Հոսմայեցիս, դարձեալ վասն Հայոց: Յարշաւանս Տրայիանոսի, որ շատ երկիրներ, ինչպէս զՀայս, զԱսորեստան և զՄիջագետս նուաճելով արար նահանգ՝ Խոսրով խոյս կուտայ ի վերին գաւառս, և ապա դառնալով կ'առնու վերստին իշխանութիւնը (121): Խոսրովու յաջորդեց Վաղարշ Բ. իբր Արշակ ԻԶ. (121—150), առ Ագրիանոսիւ և Անտոնինոսիւ: Ագրիանոս դարձուց նուաճեալ գաւառներն, Հայաստան, Ասորեստան և զՄիջագետս, և Եփրատ եղաւ դարձեալ սահման երկուց

թագաւորութեանց: Պարթևք այնչափ պէտս ունէին խաղաղութեան՝ որչափ հոսմայեցի կայսերք: Բայց խաղաղութիւնը չտեց երկար: Առ Վաղարշաւ Գ. (Արշակ ԻԷ, 151—192), պատերազմը նորոգուեցաւ ի մէջ Պարթևաց և Հոսմոց, դարձեալ Հայաստանի համար: Ղուկիոս Վերիոս եկաւ արևելք, յունական քաղաքն Սելեկիա, որ ի սկզբանէ անտի տէրութեանն Պարթևաց եղած էր ինքնորէն աղիկամի, և Տիրոն՝ առնուեցան անհնարին աւերմամբ և կոտորածով: Սելեկիա չկարաց կանգնել միւս անգամ, Տիրոն միայն նորոգուեցաւ: Արտաւան Գ. (Արշակ ԻԸ, 192—199), իրեն դէմ զրգուեց զՍեստրիմոս Սևերոս, վասն զի Արտաւան Սևերոսի քաղաքական պատերազմին ժամանակ ընդդէմ Նիգրիի՝ թեր ելած էր այս վերջնոյն: Տիրոն երկրորդ անգամ առնուեցաւ պաշարմամբ. Արտաւան որ կը պաշտպանէր քաղաքը՝ հաղիւ պրծաւ, և Հոսմայեցիք առին 100,000 զերի և մեծագին աւար (197): Բակուր Բ. ևս (Արշակ ԻԹ, 199—209) յաղթուեցաւ նոյն Սևերոսէ, բայց Հոսմայեցիք ոչինչ շահեցան այս յարձակումներէն: Սակայն Կարակալա առաւ զՍևահայաստան (զՄծբին), և Պարթևաց տէրութիւնն սկսաւ երթալ ի կործանումն: Ստէպ լեղափոխութիւնք, որ կը ծագէին թէ առ լեղեղուկ բնութեան ազգին և թէ լոռի վարչութենէ՝ սպառած էին երկրին ոյժը: Ի թագաւորութեանն Վաղարշու Գ. (Արշակ Լ, 209—216), և Արտաւանայ Ե, (Արշակ ԼԱ, 216—226)՝ խռովութիւնք սկսան յաճախել թագաւորական ընտանեաց մէջ: Կարակալա խնդրեց Արտաւանայ դուստրն ի կնութիւն, որպէս զի, եթէ զլանար Արտաւան՝ կայսրը պատճառ ունենար պատերազմի: Ըստ ոմանց՝ Արտաւան մերժեց խնդիրը, և Կարակալա խաղաց խսկոյն Միջագետաց վրայ. ըստ այլոց՝ Արտաւան անձամբ բերաւ աղջիկը, և Կարակալա սոսկալի նենգութեամբ տուաւ կոտորել հարսնեւորներն, և Արտաւան հաղիւ զերծաւ (216): Մակրինոս կուեց դաշինս խաղաղութեան Պարթևաց հետ, բայց լեա ամաց ինչ ծագեցաւ լեղափոխութիւնն, որ կործանեց զպետութիւնն Պարթևական (Պահլաւ), և կանգնեց զՊարսիցն (Սասանական) (226):



### ԳԼՈՒԽ Է.

#### Ս Ա Ս Ա Ն Ե Ա Ն Ք:

1. Պատճառք անկման Պարթևաց: 2. Սասանեան թագաւորք: 3. Արտաշիր. Կրօնական նորոգումն: 4. Համառօտ պատմութիւն Սասանեանց:

1. Բարեպաշտագոյն Պահլաւ ցեղն, որ Արտաւանաւ Գ. առած էր Պարթևական թագաւորութիւնը՝ չեղաւ բաւական գոհացունել արիական ցեղերուն մոլեռանդութիւնն, որ Յունաց հետ որեւիցէ մերձաւորութիւն կը համարէր անկրօնութիւն: Այս, ինչպէս նաև թագաւորական ընտանեաց մէջ ստէպ գժտութիւնք և կռիւք՝ քաջալերեցին զԱրտաշիր ոմն պարսիկ՝ յարուցանել Արտաւանայ Գ-ի տասներորդ տարին այն մեծ ապստամբութիւնն, որ կործանելով Պահլաւ տոհմը՝ Սասանեան ցեղին տուաւ Պարթևական տէրութիւնը, որ այնուհետև կոչուեցաւ Սասանեան: Արտաշիր ծագման վրայ առ Խորենացւով կալին այլևայլ միմեանց հակառակ զրոյցք, նա մանաւանդ առասպելք, յորոց ինչ ինչ կը համառօտէ Խորենացին, խոստովանելով թէ են բարբաջմունք. «Անտեղի է մեզ երկրորդել զառասպելսն յազազս երազոյն Փափաքոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ որ ի Սասանայ, և պատումն զհօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն որ են քաղեալք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշիր հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոզին դրստեր վասն նոխազին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նաև այժին զիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և գուշակումն ազաւուն, և զերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն, և մենամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ» (Խոր. Բ. Հ.): Այս մութ ակնարկութենէն, զոր կը թուի թէ առած է Խորենացին իւր Խոռոհբռտէն՝ սաչափ միայն կը դանենք, թէ ըստ աւանդութեան պարսիկ մատենագրաց ոմանց՝ Արտաշիր զոր և Արտաշէս կ'անուանեն՝ էր որդի ուրումն Սասանայ և կնոջ Բաբեկ (Փափաք) անուն իշխանի,

որ ստիպած էր զկինն լինել անձնատուր Սասանայ, վասն զի տեսած էր երազ, թէ այն խառնակ միութենէն պիտի ծնանէր նշանաւոր ոք, որպիսի եղաւ Արտաշիր յաղթութեամբքն ի վերայ Արտաւանայ: Այլք կը պատմէին այլ ազգ. որպէս թէ Սասան էր հովիւ ուրումն Փափաքայ, զորոյ զգուտորն արար կին. ի մերձեանայ Սասանայ առ կինն՝ ելաւ հուր ի Սասանայ և պատեց զհօտն և ծագեց լուսին. զայսմանէ քաղեալք գուշակութիւններ ըրին մանկան վրայ, որ պիտի ծնանէր: Գարձեալ ըստ այլոց՝ Սասան էր որդի Բուհանան անուն ուրումն թագաւորի, որոյ կինն էր քոյր Սասանայ, և մերժուելով ի սմանէ վասն անարժան խառնակութեան՝ կը փախչի ի Հնդկիս հանդերձ մանկամբն: Թէ ինչ է «անմիտ հանճարաբանութիւն մոզին դրստեր վասն նոխազին»՝ չէ յայտ. կը պատմուէր սակայն, թէ զԱրտաշիր մանուկ կը սնուցանէ այժ, արծուին լինի հովանի, և առիւծ հանդերձ գայլու կը սպասուորէ մանկանն, որ վարժեալ ի մենամարտութիւն՝ կը դառնայ ի հայրենիս:

Առասպելական պատմութիւն է նաև այն, զոր կը կարգանք ի լուսարէն օրինակին Ազաթանդեղոսի: Ըստ այսմ՝ Արտաւան էր աստեղագէտ և կը պարապէր ի գննութիւն աստեղաց, և հայելով ի նոսա կը հմայէր, կը գուշակէր հանդերձեալը, մանաւանդ ինչ որ պիտի պատահէր իւր թագաւորութեան: Օր մի, մինչ նստած էր Արտաւան յառագատտին ընդ կնոջ իւրում՝ նայելով յաստեղս սկսաւ հմայել: «Ար տեսնեմ, ասէ ցկինն, լընթացս աստեղաց, զի եթէ ոք արդ ապստամբի իւր թագաւորէն՝ պիտի յաջողի. ուստի կասկած ունիմ թագաւորութեանս համար». զայս ասելով եմուտ ի քուն: Նստիշտ տիկնոջն, Արտաղուխտ անուն, որ էր ի սենեկին՝ լսելով զայս—քանզի ծանօթ էր Արտաշիր—գնաց պատմել նմա թագաւորին գուշակութիւնը, և աւնլով ի նմանէ խոստումն երգմամբ, որ եթէ հասնէր թագաւորութեան ընէր զնա տիկնաց տիկին՝ յորդորեց զնա կատարել զգործ ապստամբութեանն, զոր զիտէր թէ կը խորհէր Արտաշիր: Հաւանականագոյնն սակայն այս է.—Պարս կախորհէր Արտաշիր: Հաւանականագոյնն հարաւայիններէն, չուած գաւառն, որ էր արիական գաւառներուն հարաւայիններէն, յարեւելից Տիգրիսի՝ կը թուի կառավարեալ ի սկզբանէ հետէ առանձին իշխանօք: Այս իշխաններէն էր Արտաշիր որդի Սասանայ (226—240): Արտաւան կը ջանայ նուաճել ապստամբութիւնը, բայց յաղթութեամբ ապստամբ մտանէ՝ կը սպանուի:

2. Սասանեան թագաւորք որ տիրեցին Արտաշիրէ (226) և այսր՝ են—  
1. Արտաշիր (226—240):  
2. Մապուհ Ա. որդի նորա (240—271):

3. Որմիզդ կամ Որմզդատ Ա. (271—272):
4. Վռամ Ա. (272—275):
5. Վռամ Բ. (275—292):
6. Վռամ Գ. (292 ամիսս ինչ):
7. ՆերսէՏ (292—302):
8. Որմիզդ կամ Որմզդատ Բ. (302—309):
9. Շապուհ Բ. (309—381):
10. Արտաշէր Բ. (381—385):
11. Շապուհ Գ. (385—389):
12. Վռամ Գ, Կրման (389—400):
13. Յագիերա Ա. (400—421):
14. Վռամ Ե. (421—442):
15. Յագիերա Բ. (439—458, կամ 442—460):
16. Պերոզ (460—483):
17. Վաղարշ (483—487, կամ—491):

(Մինչև Վաղարշ կը հասնի մեր պատմութեան այս մասը):

3. Գլխաւոր գործ Արտաշէր եղած կը թուի անել հին զրադաշտական կրօնքն լիւր նախկին մաքրութիւն: Իբր ութսուն հազար մոզ ժողովելով որոշեց մոգապաշտութեան վարդապետութիւնը և պաշտօնը: Այսպէս յունական կուսակաշտութեան և բազմաթիւ աղանդներու առաջն առնուեցաւ: Բոլոր աղանդներէն կը թուի թէ հինգ միայն ընդունուեցան, զորոց անունները կուտայ Նղիշէ, այն է Համակենն, Ամպարաքաշն, Բոզպալտան, Պահլաւիկն և Պարսկաղենն, իբրև ընկալեալ աղանդք մոգութեան: Արտաքոյ սոցա կար միւս ևս աղանդ, որ ըստ նոյն Նղիշէի կը կոչուէր Մոգպետի: «Այս հինգ կեշտք են, որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեան. բայց արտաքոյ սոցա է միւս ևս այլ վեցերորդ, զոր մոգպետն կոչեն» (Նղիշ Ը. 253): Մեծ պատիւ կը վայելէր բոլոր այս աղանդոց գլխաւորն, որ կը կոչուէր «իշխան դենպետ», որպիսի էր մոգպետն՝ որում յանձնուեցան Ղևոնդեանք և որ, ըստ պատմութեան Նղիշէի, տեսնելով զՂևոնդեանս բանտին մէջ համակ լուսեղէն՝ հաւատաց և մկրտուեցաւ. պատմութիւն՝ զոր կը ստեղծէ Նղիշէ Գործոց: առաքելոց բանտապետին պատմութեան նմանութեամբ:

Արտաշէր նուաճելով նաև ապստամբութիւններն և անկախ իշխանութիւններն, որ ելած էին Պարթև թագաւորաց տկարութենէն՝ բերաւ երկիրն ի միութիւն և զօրացուց թագաւորական իշխանութիւնը: Այսպէս կանգնեցաւ նոր պարսկական պետութիւնն իբրև աստուածապետական խալիֆայութիւն, աշխարհական և եկեղեցական միանգամայն: Յետ այս ամենայնի Արտաշէր կամեցաւ նաև յազ-

թութիւններով փառաւոր երևցունել զտէրութիւն իւր, բայց գտաւ ինքեան ահաւոր թշնամի զՀռոմայեցիս: Պատրաստելով 120 հազար զօրք, 1800 գերանդազէն կառք և 70 փիղ՝ պահանջեց Հռոմայեցիներէն հին Պարսից բոլոր երկիրներն առ Կիւրոսիւ, որոյ յաջորդ և զաւակ կ'անուանէր զանձն. բայց կրեց սաստիկ ընդդիմութիւն Աղեքսանդր Սևերոս կայսերէ: Թէպէտ Սևերոս չկարաց տանել կատարեալ յաղթութիւն ի գլուխ՝ բայց Արտաշէր ևս չեղաւ ձեռնհաս հանել զՀռոմայեցիս յԱսիոյ, և ոչ զՄիջագետս կարաց կորզել ի Հռոմայեցուց: Բայց և այնպէս Արտաշէր թագաւորութեան ժամանակն, որ տևեց 14 տարի՝ մարթի համարուիլ նոր դարագլուխ ի պատմութեան Արևելից:

4. Արտաշէր յաջորդեց որդին Շապուհ Ա. (240—271), առ որով եղան ձախող պատերազմունք ի մէջ երկու մեծ տէրութեանց, բայց ի վախճանի Հայաստան և Միջագետք հնազանդեցան Սասանեանց: Արգարև Վաղերիանոս խաղաց անձամբ Միջագետաց վրայ, բայց յաղթուելով (260) բռնուեցաւ: Ազնուամիտ կայսրն առ վշտին մեռաւ թշնամանօք ի գերութեան, և մորթն հանուելով խոտով լցուած կախուեցաւ հրապարակաւ: Պարսիկք առնլով զԱսորիս և զԿիլիկիս՝ եկան մինչև ի Կեսարիա Կապադովկացուց, մինչ յանկարծ քաջն Ողոնատ, իշխան Պալմիրայ, վանեց զնոսա անդր քան զՆիքիւրատ: Պալմիրա եղաւ սահայն ուրոյն տէրութիւն ազատ ի Հռոմայեցուց, և յաջորդն Ողոնատայ Զենորիա զարհուրեցուց զՇապուհ, մինչև խնդրել սմա թագուհւոյն զաշնակցութիւնը: Շապուհ մեռաւ, մինչ Զենորիա կը կուտէր ընդ Աւրեղիանու:

Շապուհ Ա-ոյ յաջորդեցին Որմիզդ Ա. (271—272), Վռամ Ա. (272—275): Այս երկու թագաւորք չէին պատերազմատէրք: Առ սոքօք Կարոս տիրեց Միջագետաց, առաւ զՍելևկիա և զՏիգրան, անցաւ զՏիգրիս: Կայսեր մահը միայն ազատեց Սասանեանց տէրութիւնն ի մեծ վաանդէն:

Հանգարտութեամբ անցաւ Վռամայ Բ-ի (275—292), և Վռամայ Գ-ի (292) թագաւորութիւնը: Հռոմայեցուց հետ պատերազմն սկսաւ առ Ներսէհիւ (292—302), որ նուաճեց միւս անգամ զՀայս ապստամբեալս, և խորհեցաւ հանել զՀռոմայեցիս յԱսիոյ. բայց յաղթուեցաւ չարաչար ի Քաղերիոսէ, որ էր յայնժամ զօրավար Գիոկղետիանոսի: Գիոկղետիանոս գրաւ սահման երկու տէրութեանց մէջ՝ զՔովքար կամ Քարուր գետ. Միջագետք արուեցան Հռոմայեցուց, և կուեցան զաշինք խաղաղութեան, որ տևեց իբր 40 տարի:

Ներսէհի յաջորդեց Որմիզդ Բ. (302—309), ապա որդին Շապուհ Բ. երկայնակեաց (309—381): Շապուհ ոչ միայն վանեց զՍ-

բաբայիս, որ մինչև Տիգրոն եկած էին, այլև փորձեց առնուլ Հռոմայեցիներէն երկիրներն յայսկուս Տիգրիսի, բայց կասեցաւ՝ ակնածելով ի համբաւոյն Կոստանդիանոսի մեծի, առ որով տեւեց արգարե խաղաղութիւնն, որ եղաւ առ Ներսէհիւ: Յետ մահուն Կոստանդիանոսի՝ Շապուհ սկսաւ պատերազմն ընդ Հռոմայեցիս: Երիցս պաշարեցաւ երեքսարսպեանն Մծրին, որ կը նկատուէր իբր պատուար ընդդէմ արևելից, առնուեցաւ Ամիգ մեծ կորստեամբ ի Պարսից: Շապուհ, թէպէտ յաղթող՝ տեսաւ թէ դժուարին էր նմա կատարել զԱսիա նուաճելու խորհուրդը, և կրեց սաստիկ յարձակումն Յուլիանոսէ, որ մեծամեծ յաղթութեամբք մտաւ Պարսկաստանի սիրար, բայց լանդգնութեամբն յաղթուելով սպանուեցաւ (369), և Հռոմայեցիք վանեցան ի սպառ: Յաջորդն Յուլիանու Յովիանոս ստիպուեցաւ դաշամբ (որոյ պայմաններէն մին էր ձեռնթափ լինել ի Հայոց) հրաժարել ի Միջագետաց: Մծրին և ուրիշ քաղաքներ և ամրոցներ ի Միջագետս՝ անցան Պարսից: Յետ այս ամենայն փառաւոր յաջողութեամբ մեռաւ Շապուհ, և յաջորդեցին նմա

Արտաշիր Բ. (381—385), Շապուհ Գ. (385—389), Վուամ Գ. (389—400), Յազկերտ Ա. (400—421): Այս թագաւորաց ժամանակ Սասանեանք ներքին յուզմամբք և Կրմանից դէմ կռիւներով էին զբաղեալ: Յազկերտի Ա-ի հետ բարեկամութեամբ էր Արկադէոս, որդին Թէոդոսի մեծի, մինչև նմա լանձնել զիւր որդին Թէոդոս քրիստոնէայք ի Պարսս. բայց Յազկերտի վերջին տարիներն անմիտ նախանձ եպիսկոպոսի մը, որ կործանեց տարուշան մի ի Ծօշ՝ տուաւ պատճառ հալածման ընդդէմ քրիստոնէից, մինչև Վուամայ Ե. (421—442) պահանջել Հռոմայեցւոց երկիրն ապաւինող քրիստոնէաներ: Հռոմայեցիք չառին լանձն տալ, և ծագեցաւ պատերազմ: Վուամ խաղաց յարևմուտս, մինչև ստիպել կայսեր՝ տալով հարկ Ասիոյ բաժնին համար՝ հեռացուեց զՎուամ: Առ Յազկերտի Բ, յաջորդաւ Վուամայ (440—457)՝ Հռոմայեցիք դադրեցոցին հարկը: Յազկերտ չէր բարեկամ քրիստոնէից: Նմա յաջորթեամբ Հեփթաղաց սպանեց զեղբայր իւր (460) և տիրեց միահեծան աւանդութեան եօթը տարի: Պերոզ հակառակ իւր դաշանց խաղաղով Հեփթաղաց վրայ՝ կ'սպանուի, և կը յաջորդէ Վաղարշ (483—491), առ որով կը վերջանայ մեր Պատմութեան այս երկրորդ մտար:

### ԳԼՈՒԽ Ը.

#### ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ:

1. Երկրորդ հարստութիւն Հայոց. Հռոմայեցիք: 2. Հռոմայեցւոց միասն ի Փոքրն Ասիա. Յայնժամու վիճակ այն երկրին: 3. Դաշնակցութիւն ի մէջ թագաւորութեանց Փոքրն Ասիոյ. Հայք. Արտաքսիաս:

1. Երկրորդ հարստութիւն մեր, զոր սովոր եմք կոչել Արշակունեաց՝ կ'սկսի և կը զօրանայ Հռոմայեցւոց ազդեցութեան սկսելովն և զօրանալով յարևելս, ինչպէս այն ազդեցութեան տկարանալովն և դադարելով՝ կը տկարանայ և կը դադարի: Հռոմայեցւոց ազդեցութեան Ասիոյ մէջ սկսելուն թուականն է՝ Սելևկեան թագաւորներէն Անտիոքոսի մեծի (222—186) պարտութեան տարին, որ է 190 նախ քան զԲ.։ Անտիոքոս մեծ, Սելևկեանց վեցերորդն, չեա յաղթելոյ ստիպաց իւրոց Պտղոմեանց (203—198) և նուաճելոյ Փոքրն Ասիոյ յունական քաղաքներն, մինչ կը խորհէր անցնել ի Յոյնս՝ յարոց ընդդէմ իւր զՀռոմայեցիս, որ ակն դրած էին Յուսաստանի և Փոքրն Ասիոյ: Ի զուր Հռոմայեցի պատգամաւորք եկան լեփեսոս առ թագաւորն՝ հաւանեցուցանել զնա ազատ թողուլ նուաճեալ քաղաքներն և ի բաց կալ Յունաստան գրաւելու խորհրդէն: Խրոխտն Անտիոքոս պատասխանեց խտիւր, և սկսաւ պատերազմն ընդ Հռոմայեցիս: Անտիոքոս յաղթուեցաւ առ Սաղամինեաւ (191), յաջորդ ամին՝ առ Մազնեսեաւ, և ծանր պայմաններով հազիւ կարաց զնել հաշտութիւնը:

2. Երբ Հռոմայեցիք չեա պարտութեանն Անտիոքոսի դրին ստն ի Փոքրն Ասիա՝ երկրիս այն մասին մէջ, — թող երեք լոյն զաղթականութիւններն առ Եգէական ծովուն, Գորիս, Յոնիս, Եւոզաղթականութիւններն առ Եգէական ծովուն, Գորիս, Յոնիս, Եւոզաղթականութիւններն առ Եգէական ծովուն, որոց երևելիքն էին Եփեսոս, Զմիւռնիս և այլք՝ — կային մանր մանր թագաւորութիւնք, յորոց միջի նշանաւոր կը համարուին Պերգամոն, Բիւթանիս, Գալատիս, Կապադովկիս և Պանաս:

Պերգամոնի թագաւորութիւնն սկսաւ 283-ին նախ քան զԲ.

և 129-ին անցաւ Հռոմայեցւոց՝ մահուամբ վերջին թագաւորին Պերգամոնի, Արիստոնիկեայ, որ իբրև սպստամբ սպանաւ ի Հռոմ:

Բիւթանիոյ թագաւորութիւնն կար լ՛Ը. դարուն նախ քան զՔր. թրակացի ժողովուրդներէ: Առ Աղեքսանդրիւ նուաճեցաւ, բայց լեա սակաւուց առաւ զիւր անկախութիւնն մինչև 75 նախ քան զՔր., երբ թագաւոր երկրին Նիկոմեդ Գ. թողուց կտակաւ Հռոմայեցւոց զտէրութիւնն:

Գաղատացի հրոսակներ 278-ին ն. ք. զՔր. հրաւիրուելով Բիւթանիոյ թագաւորէն՝ հաստատուեցան լեա բազում աւարառութեանց գրեթէ ի միջոցին Փոքուն Ասիոյ առ Աղիւս գետով, և երկիրը կոչուեցաւ յանուն նոցա Գաղատիա: Հռոմայեցի հիւպատոսն Մանլիոս Վուլսոն նուաճեց (189) այս աւազակաբարոյ ժողովուրդն, որ այնուհետև առ սակաւ սակաւ ընդելացաւ յունական քաղաքակրթութեան, և մտնելով ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոց՝ տեւց ոչ իբրև թագաւորութիւն, այլ իբրև ինքնօրէն գաւառ: Առ Օգոստոսիւ Գաղատիա եղաւ նահանգ հռոմէական:

Կապադովկիա կար լ՛Է. դարուն նախ քան զՔրիստոս: Նուաճեցաւ առ Կիւրոսիւ, որ բաժնեց զայն երկու սատրապութիւն, Պոնտոս և բուն Կապադովկիա անուամբ: Ըստ Պոլիբեայ՝ Կապադովկիոյ թագաւորք էին լիշխանաց Պարսից: Աղեքսանդր թողուց զԿապադովկիա ինքնօրէն. Սելևկեանք յանձնեցին զերկիրն կուսակալաց, որ լետոյ եղան ինքնիշխան դէպ յամն 312: Արիարաթ Ե. (220—166) ի թագաւորս Փոքուն Ասիոյ եղաւ առաջին, որ բարեկամացաւ Հռոմայեցւոց լեա պարտութեանն Անտիոքոսի առ Մագնեսեաւ, պարտութիւն որ զՓոքրն Ասիա արկ ընդ ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոց: Կապադովկիա եղաւ նահանգ առ Տիրերիւ, 18 լեա Քսի:

Պոնտոսի թագաւորութիւնն սկսաւ Զ. դարուն նախ քան զՔր.: Առաջին թագաւոր երկրին եղաւ մին լիշխանաց Պարսից: Թագաւորք Պոնտոսի կը կոչուէին ընդհանրապէս Միհրդատ, ինչպէս Կապադովկիային՝ Արիարաթ: Պոնտոսի վերջին թագաւորն եղաւ Միհրդատ Ը. Եւպատոր (123—63), կոչեցեալն Մեծ, որոյ մահուամբ (63) երկիրն եղաւ նահանգ Հռոմայեցւոց:

**3.** Այս թագաւորութիւնք Փոքուն Ասիոյ, որոց գրեթէ ամէնքը տեւցին մինչև ի կէսն Ա. դարու նախ քան զՔր.՝ անկան ընդ ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոց, որպէս սասցաւ, յամէն 190, լեա ճակատուն առ Մագնեսեաւ. էին լի նախանձու իրարու դէմ և ատելութեամբ առ Հռոմայեցիս. բայց այս վերջիններուն ահը չէր թողուր և ոչ միումն՝ մեծանալ վնասու միւսոյն: Իբրև վեց տարի լետոյ քան զտիրեղն հռոմէական ազգեցութեան ի Փոքրն Ասիա՝ Փառ-

նակ արքայ Պոնտոսի յարձակեցաւ ի վերայ Եւմենեայ արքայի Պերգամոնի, բայց ազգեցութեամբ Հռոմայեցւոց ոչ միայն դարձաւ լետս հանդերձ տուգանօք պատերազմին, այլև կողմուեցաւ ի մէջ թագաւորութեանց Փոքուն Ասիոյ (180) դաշնակցութիւն մի, որոյ մասնակից էր, ըստ Պոլիբեայ ժամանակակից պատմագրի՝ նաև վերին Հայոց թագաւորն Արտաքսիաս, ինչպէս տեսանք Մասն Ա. էջ 82, 83 և 236:

Հոն տեսանք նաև ի Ստրաբոնէ, որ գրեթէ ժամանակակից է, թէ ինչպէս Արտաքսիաս և Զարիադրէս, մին Մեծին Հայոց հիւսիսային արևելեան մասին (Երասխայ), և միւսն հարաւային արևմբատեան մասին (Փոփոց) կուսակալ ի կողմանէ Սելևկեանց՝ լեա պարտութեան տեսուն իւրեանց Անտիոքոսի մեծի՝ կապեցին թագ և նուաճելով դրացի ազգերէ գաւառներ՝ ընդարձակեցին զտէրութիւն իւրեանց:



**ԳԼՈՒԽ Թ.**

**ԱՐՏԱՔՍԻԱՍԱՅ ՅԵՂՆ 190-ԷՆ ՆԱԽ ՔԱՆ ՉՔՐ. ՄԻՆՉԵՒ Ի ՍԿԻՉՔՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՒԱՏՈՅ:**

- 1. Տիգրան մեծ: 2. Ստրաբոն, Պոմպեյոս Տրոգոս զՏիգրանայ:
- 3. Գլխաւոր գործ Տիգրանայ: 4. Թագաւորք Պոնտոսի: 5. Միհրդատ. պատերազմներ նորա ընդդէմ Հռոմայեցոց. Ստրաբոն, Յուստինոս, Եննիոս Փլորոս: 6. Դաշնակցութիւն Տիգրանայ ընդ Միհրդատայ. Ղուկուղոս: 7. Վկայութիւն Կիկերոնի: 8. Տիգրան նուաճի. Հայք բարեկամ Հռոմայեցոց: 9. Աղերս Հայոց ընդ Պարթեւաց: 10. Դիոն Կասսիոս զՏիգրանայ եւ գորդոյն: 11. Բարք Տիգրանայ: 12. Թէոդոր Բէյնաք զՀայոց: 13. Աւանդութիւն մի ի Կանդէս դաշնակցութեանն Տիգրանայ ընդ Միհրդատայ: 14. Հնագոյն դիք Հայոց: 15. Դիցապաշտութիւնն Հայոց եւ Կապադովկացոց: 16. Կրօնական աղերս ընդ Կապադովկացոց: 17. Մաժար ըստ Ստրաբոնի: 18. Փոքր Հայք: 19. Պոնտոս:

1. Պողիբիոս չիշէր զյաջորդս Արտաքսիասայ, և ոչ Ստրաբոն կը լիշէ Արտաքսիասայ անմիջական յաջորդներն, այլ միայն, իբրև ի նորա զաւակէն կամ յաջորդներէն՝ զՏիգրան մեծ և զԱրտաւազգ: «Տիգրանէս ի զաւակէ Արտաքսիասայ, առ զմասն երկրին (Հայոց) որ ձգի առ Մարօք, Աղուանիւք և Վրօք մինչև ի Կողքիս և ի Տովեգերեայն Կապադովկիս»: Եւ սակաւ մի լետոյ. — «Յաջորդն Տիգրանայ Արտաւազգ լինէր յաջող և բարենշան, ցորչափ եկաց ի բարեկամութեան Հռոմոց»: Ստրաբոն ասելով զՏիգրանայ, թէ էր ի զաւակէն Արտաքսիասայ, և ոչ յաջորդ նորա՝ կուտայ իմանայ, թէ ի մէջ այս երկուց կային այլ թագաւորք: Այլ զսոցանէ չունիմք ստույգ տեղեկութիւն ժամանակակից ազրիւրներէ, այլ խառն ի խուռն ինչ և կարկատուն: Տրոգոս Պոմպեյոս միայն, մատենագիր Ա. դարու առ Յուստինոսի՝ կը լիշէ զԱրտաւազգ ոմն թագաւոր Հայոց ի պատերազմի ընդ Միհրդատայ Բ-ի (100—86), ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև: Ուստի և մեք թողեալ զսոսա, իբրև մեր պատմութեան անստույգ ժամանակին վերաբերեալ, և բաւական համարելով ինչ որ ասացաւ զսկզբնաւորութենէ երկրորդ հարստութեանն Հայոց Ար-

տաքսիասաւ յառաջնում մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 235—241՝ կ'սկսինք մեր պատմական ժամանակն ի Տիգրանայ մեծէ, որ կը թուի թագաւորեալ 90-ին կամ ամօք ինչ յառաջ նախ քան զԲրիտոս:

Տիգրանայ թագաւորելուն թուականն անտի յայտնի է, որ 70-ին նախ քան զԲր., երբ Ղուկուղոսի դեսպանն Ապպիոս Կղաւզիոս եկաւ՝ Տիգրան էր թագաւոր ի 25 ամաց հետէ. ապա թագաւորած էր նա 95-ին (Պլուտ. Ղուկուղ. 21): Իսկ մահ նորա զիպեցաւ ի փետրուարի 54-ին (ըստ Կիկ. վասն Սեստ. Գ. 59), կամ 56-ին (ըստ Պլուտ. Կրաս. 49), և ի մեռանելն էր 85 ամեայ:

Տիգրանայ ներքին գործոց վրայ ի Հայս իւր թագաւորութեան գրեթէ քառասնամեայ ժամանակին մէջ՝ չունիմք ստույգ տեղեկութիւն առ ի չգույէ տահմային ժամանակակից պատմութեան: Ստույգ է միայն ընդն նորա Հայոց երևելի քաղաքներն հրեայ գերիներով, զորս բերաւ ի Պաղեստինէ յարշաւանին լստորիս, հաւանականապէս նաև Յունաց երևելի աստուածներուն պատկերներով յարշաւանին ի Փոքրն Ասիա և ի Յայնս ընդ Միհրդատայ, ընդ որում էր նիգալակից ինքն Տիգրան: Զարտաքին քաղաքականութենէ նորա միայն գիտենք ժամանակակից օտար պատմիչներէ ինչ ինչ կարևոր, որպիսի են թագաւորել նորա Ասորոց, պատերազմն ընդ Հռոմայեցիս, նախ իբրև օգնական Միհրդատայ և ապա առանձինն, և պարտութիւն նորա:

2. Տիգրանայ վրայ հնագոյն և անգին լիշատակարան է Ստրաբոնի սա հասուածն, որ սակաւ ասողերու մէջ կ'ամփոփէ այս հայ աշխարհակալին ամբողջ պատմութիւնն անաչառ: «Տիգրան, ի զաւակէն Արտաքսիասայ, կայաւ իբրև թագաւոր զբունն Հայաստան, այն է զբովանդակ մասն երկրին, որ ձգի զՄարօք, զԱղուանիւք և զՎրօք մինչև ի Կողքիս և ի Տովեգերեայն Կապադովկիս, մինչ Արտաքսիասայն (ըստ Ստեփ. Բիւզ. Արշակէս) ի զաւակէն Զարիադրեայ, տանէս (ըստ Ստեփ. Բիւզ. Արշակէս) ի զաւակէն Զարիադրեայ ժառանգէր զհարաւայինն Հայաստան, մանաւանդ զմասն արևմտից հարաւոյ, այլ ընդ հուպ արկաւ յաթուոյն և սպանաւ ի Տիգրանայ, որ եկաց այնպէս միահեծան տէր համօրէն երկրին: Բայց և ընդ որ եկաց այնպէս միահեծան տէր համօրէն երկրին: Բայց և ընդ Տիգրան անցին պէսպէս անցք: Ի սկզբան արգելեալ էր առ Պարթեւս իբրև պատանդ. սակայն յաջողեցաւ, տուեալ նոցա հովիտս եթանասուն ի Հայոց՝ առնուլ զթագաւորութիւնն. լետոյ զօրացեալ հասն ի նոցանէ զոր միանգամ ետն, այլև աւերէր գերկիր նոցա, մանաւանդ շուրջ գնինուէիւ և զԱրբեղաւ: Յետ այնորիկ հնագանդեցոյց ընդ իւրով իշխանութեամբ զԱտրպատական և զԿորդուս, և առ սակաւ սակաւ զմնացեալ մասն Միջագետաց. հուսկ տալա անցեալ ըստ եփրատ՝ նուաճէր զինու զօրութեամբ զԱսորիսն իսկ և զՓիւնիկէ:



միայն էր ինքնին, այլև դաշնակից Պարթևաց: Տիգրան, կոչեցեալ ի թագաւորութիւն անգր Ասորւոց՝ վայելէր խաղաղութեամբ ամս ութեւտանն ի թագաւորութեանն, ոչ տուեալ երբէք պատերազմ ընդ ումեք, և ոչ այլ ուստեք կրեալ յարձակումն: Բայց երկիրն, թէպէտև ապահով ի թշնամեաց՝ ապականէր գետնաշարժիւ, յորմէ կորեան հարիւր և եօթանասուն հազար մարդիկ, և ոչ սակաւք ի քաղաքաց: Այս նշանք, ըստ հմայից, զփոփոխութենէ իրաց յայտ առնէին: Արգարև իսկ յետ մատնելոյ Տիգրանայ ի պարտութիւն ի Ղուկուղղեայ՝ Անտիոքոս որդի Կիզիկենայ կարգեցաւ ի նմին իսկ ի Ղուկուղղեայ թագաւոր Ասորւոց: Այլ զոր Ղուկուղղոսն ետ՝ առնոյր յետս Պոմպէոս, և Կիզիկենայ, որ պահանջէր զթագն՝ առնէր պատասխանի. «Չտամ, ասէ, թագաւոր Ասորւոց, եթէ խնդրիցէ ևս ազգն՝ զայնպիսի ոք, որ զամս ութեւտան, մինչ ունէր Տիգրան զերկիրն՝ թաքուցեալ յանկեան ուրեք աշխարհին Կիլիկեցոց, ապա ի պարտելն Տիգրանայ ի Հռոմոց՝ պահանջէ զայլոց վաստակոց զվարձս. և զի չիշխեաց հանել զթագաւորութիւնն ի Տիգրանայ՝ ապա ի մեկնելն նորա չէ պարտ տալ նմա՝ որում պաշտպանելն ոչ գիտաց, և ոչ մատնել միւսանգամ կամիցիմ զԱսորիս ասպատակութեան Հրէից և Արաբացոց»: Այսպէս Պոմպէոս առնէր զԱսորիս նահանգ, և յանմիաբանութենէ թագաւորաց համազգեաց՝ արեւելք լինէին տակաւ Հռոմայեցոց» (Յուստ. Խ. 1. 2): Ըստ Յովսեպոսի՝ Հրեայք լսելով, թէ Տիգրան մտաւ լԱսորիս և ունէր ի մտի գալ ի վերայ Հրէից ևս՝ երկեան լսլծ: Թագուհին Աղեքսանդրա կամ Սոզոմէ (79—71) զրկեց հրեշտակս մեծամեծ ընծայիւք առ Տիգրան, մինչ պաշարած էր նա (70) զՊաղոմալիզ (Աքք) քաղաք Փիւնիկեցոց, զոր ունէր Սեղինէ կամ Կղէոսպարա, Անտիոքոսի Կիզիկեցոյ ալրին. և Տիգրան հաճելով, յետ առնելոյ զՊաղոմալիզ մեկնեցաւ առանց մտնելու ի Հրէաստան, մանաւանդ որ լսեց, թէ Ղուկուղղոս, յետ լաղթելոյ Միհրդատայ՝ կը խաղար ի վերայ Հայոց: «Զայնու ժամանակաւ լու եղև, եթէ Տիգրան արքայ Հայոց մտեալ էր լԱսորիս հինգ հարիւր հազար արամբք, և ունէր ի մտի գալ նաև ի Հրէաստան: Այսպիսի մեծ և անակնկալ վտանգ զարհուրեցոյց զտիկինն Աղեքսանդրա և զհամօրէն թագաւորութիւնն: Առաքեաց նա ընծայս մեծամեծս առ Տիգրան ի ձեռն հրեշտակաց, մինչ էր նա ի պաշարել զՊաղոմալիզ: Բամբէշն Սեղինէ, Կղէոսպարայն կոչեցեալ, որ տիրէր յայնժամ Ասորւոց՝ ետ խրատ հարատակաց իւրոց քաջութեամբ զգէմ ունել Տիգրանայ: Հրեշտակք Աղեքսանդրայ զամենայն փոյթ ի մէջ առեալ՝ ամին զթագաւորն յաղերս, ունել գութ տիկնոջն և ազգին: Տիգրան ընկալաւ զպատգամաւորսն քաղցրու-

թեամբ և արձակեաց բարւոք ակնկալութեամբ: Իբրև առ նա զՊաղոմալիզ, լուեալ եթէ Ղուկուղղոս, որ զհետ պնդեալ էր Միհրդատայ, առանց ի բուռն արկանելոյ զնա—զի զերծաւ նա ի Վիրս—մտեալ ի Հայս աւերէր և լաւարի առնոյր զերկիրն՝ զարձաւ յետս» (Յովս. Նախն. պոմ. ԺԳ. 24): Տիգրանայ գրաւելն զԱսորիս և արութիւնք Միհրդատայ ի Փոքուն Ասիա լինէին այնպիսի ժամանակ (117—87), մինչ Հռոմայեցիք զբաղեալ էին ներքին և արտաքին կռիւներով առ Մարիսիւ և Սուղղալիւ, ինչպէս արդէն տեսանք:

4. Յետ անկանելոյ Ասիոյ 190-էն հետէ, այն է ի պարտութենէն Անտիոքոսի մեծի առ Մագնեսեաւ, ընդ ազդեցութեամբ Հռոմայեցոց՝ թագաւորք Պոնտոսի էին, որ քան զայլս աւելի կամէին թօթափել զայն ազդեցութիւն, և զայս առնել չէր հնար՝ բայց նուաճելով համօրէն Փոքր Ասիա: Ուստի Փառնակ արքայ Պոնտոսի (184) սկսաւ աշխարհակալութիւնը. նուաճելով զՍինոպ քաղաք Պափղագոնիոյ՝ արար զայն թագաւորանիստ, և յարձակեցաւ ի վերայ Եւմենայ արքայի Պերգամոնի, բայց հարկեցաւ լերկիւղէ Հռոմայեցոց կալ յետս, տալով տուգանս պատերազմի: Այս առթիւ եղաւ ի մէջ թագաւորաց Փոքուն Ասիոյ այն երեւելի դաշնադրութիւնն, որոյ մասնակիցներէն մին էր նաև Արտաքսիստ արքայ վերին Հայաստանի, ինչպէս արդէն լիշուեցաւ: Յաջորդն Փառնակայ Միհրդատ Զ. (157) այն ձախողութենէն զանգիտելով՝ մնաց բարեկամ Հռոմայեցոց, բայց որդի և յաջորդ նորա Միհրդատ Է. Եւպատոր ձեռն արկ խնդրել իւր հաւուն Փառնակայ վրէժը:

5. Միհրդատայ և նորա պատերազմներուն վրայ կը գանենք բազում ինչ առ Ապալիանու, Պլուտարքեայ, Վէլլէոսի, Յուստինոսի, առ Դիոնի և առ այլս՝ որ չեն ժամանակակից: Սարաբոն, իբրև աշխարհագիր՝ կ'անցնի միայն ուրեք ուրեք համառօտ. ասէ սակայն, թէ առ իւրով ժամանակաւ կային պատմիչք զորոնց Միհրդատայ, ուստի հարկաւ ժամանակակից, բայց թէ ոչք էին՝ չիշէր: Ժամառակից պատմիչ կամ գէթ վկայ զորոնց Միհրդատայ ունիմք զնայն ինքն Սարաբոն և զԿիլիերոն, մին աշխարհագիր և միւսն ճարտարախօս, որ ըստ զիպաց և եթ կը լիշեն զիրս Միհրդատայ, ձարտարախօսն ի համառօտ են սակայն արժանի հաւատարմութեան: Սարաբոն ի համառօտ պատմութեանն զՏիգրանայ, ինչպէս տեսանք ի վերոյ՝ կը լիշէ միայն զառումն Տիգրանակերտի ի ձեռն Ղուկուղղեայ և զվանումն Տիգրանայ լերկրէն Ասորւոց և Փիւնիկէի, առանց ամենեւին լիշելու նորա դաշնակցութիւնն ընդ Միհրդատայ. բայց լիշելով Ղուկուղղոսի գալն ի վերայ Տիգրանայ՝ կը ցուցնէ թէ գիտէր զՏիգրան գաշնակից և օգնական Միհրդատայ: Իսկ զՄիհրդատայ կը լիշէ միայն

ինչ ինչ ի հարևանցի. զորօրինակ զգնալն նորա ի Բոսպոր Կիմմերեան, բայց իբրև հալածեալ ի հայրենի երկրէն, այսինքն զփախուստ նորա լեա պարտութեանն ի Պոմպէոսէ. — «Այսպիսի են կեանք ժողովրդոց երկրին (Բոսպորոսի): Իսկ զիշխանութիւն տէրութեանն չանձնէ ցեղապետաց, որ սեփծուղն կոչին, և են ընդ իշխանութեամբ այլոց բռնակալաց. Հենիոսքն, զորօրինակ, ունէին թագաւորս չորս ի ժամանակին՝ զի Միհրդատն Եւպատոր, հալածեալ ի թագաւորութենէ հարց իւրոց, հարկէր երթալ խնդրել տեղի ապաստանի ի ներքին կողմանս անդ Բոսպորայ» (Քրիմէ, Սար. ՃԱ. Բ. 13): Ստրաբոն գիտէ նոյնպէս զարշաւանս Միհրդատայ ի Կողքիս (Կովկասի կողմերը). — «Ի հին ժամանակս, ասէ, էր արգարև նշանաւոր երկիրն, որպէս զիւրին է դատել յառասպելաց անտի արշաւանին Յաստիսի. բայց լետոյ բաժանեցաւ երկիրն ի բազում զաւտոս, որոց տիրէին թագաւորք գուգնաքեայք, որ սեփծուղն կոչէին. այլ իբրև զօրացաւ յով Միհրդատ Եւպատոր՝ համօրէն Կողքիս նուաճեցաւ: Այլ Միհրդատ ճառայս բարեկիրս և զիւր մտերիմոն առաքէր անդր կուսակալ, որպէս զՄովսիսնէս զիմ մօրեղբայր» (Անդ. 18): Եւ այլուր (ՃԲ. Գ. 11) խօսելով զՍինոպայ՝ ասէ. «Քաղաքս այս... եղև ազատ բազում ժամանակս, և չկարաց պահել զինքնօրէնութիւնն մինչև ի սպառ. պաշարեալ առաւ նախ ի Փառնակալ, ապա ի պալագատաց նորա մինչև (ի Միհրդատ) լԵւպատորն, կամ լաւ ևս՝ մինչև ի կործանումն մեծի թագաւորին ի զինուց Հուստոնց»: Իսկ զպատմագրաց Միհրդատայ ասէ Ստրաբոն այսչափ ինչ. «Պատմիչք պատերազմացն Միհրդատայ, առ որս պարտ իցէ մեզ զիմել՝ լիշեն նախ զՍ.քէս, ապա զԿողքացիս», այլովքն հանդերձ (ՃԱ. Բ. 15): Այ ժամանակակից միայն, այլև միջամուխ էր Կիկերոն, որ ի ճառին զՄանիլեան օրինաց (pro lege Manilia), և ի ճառին ի պաշտպանութիւն Սուրենայ՝ կը համառօտէ Միհրդատայ պատերազմներուն պատմութիւնը: Մանիլիոս արիբուն ժողովրդեան, կուսակից Պոմպէի, առաջարկեց (68) տալ Պոմպէի զհրամանատարութիւն պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ, և Կիկերոն ջերմաջերմ պաշտպանեց զառաջարկութիւնն Մանիլեայ:

Կնէոս Պոմպէոս էր Սուղդայի կուսակիցներէն, ազնուապետական, բայց սիրելի նաև ժողովրդեան: Եղած էր զործակից Կրասոսի ի քաղաքային պատերազմին ի Սպանիա առ Սերտորիոսիւ (77—72) և ի պատերազմին գերեաց լիտալիա առ Սպարտակոսիւ (73—71). նուաճած էր մանաւանդ զհէնս, որ աւագակութեամբ մեծամեծ վնասներ կը գործէին ի Միջերկրականին ծովեզերեայ քաղաքաց Հռոմայեցւոց (67): Այս պատերազմներէն ետքը առաւ Պոմպէոս

զօրաց հրամանատարութիւնն ընդդէմ Միհրդատայ փոխանակ Ղուկուղղոսի: Իսկ Ղիկինիոս Սուրենայ էր տեղակալ Սուղդայի և բազում իւրք եղև նպաստ ի յաղթութիւնն նորա (87) ընդդէմ Արքեզայոսի զօրավարին Միհրդատայ առ Քերոնեաւ: Ամբաստանեալ ի Կատոնէ, որպէս թէ նենգութեամբ առած էր Սուրենայ զօրավարութիւնը՝ ջերմաջերմ պաշտպանուեցաւ ի Կիկերոնէ: Այս երկու ճառք Կիկերոնի կ'ամփոփեն արգարև Միհրդատայ և դաշնակցին նորա Տիգրանայ պատերազմներուն վրայ ընդ Հռոմայեցիս գրեթէ ամէն կարևոր կէտ: Բայց և այնպէս, որպէս զի ամենեւին առանց պատմական վկայութեան չթողուին այս կարևոր անցք, որ մեզ ևս կը վերաբերին, միանգամայն ի լուսաւորութիւն Կիկերոնի ճառերուն, (յորոց կարևոր մասեր, որ մեր խնդրոյն անկ են՝ պիտի բերենք ի ստորև)՝ դնենք հաս Միհրդատայ վրայ երկու ընդարձակ հատուած, որ զՄիհրդատ և զպատերազմն նորա ընդ Հռոմայեցիս կը ցուցնեն մեզ բովանդակ: Այս պատմական հատուածոց մին է Յուստինոսի (մատենագիր Բ. դարու), և միւսն Ենեայ Փլորայ (մատենագիր ըստ ոմանց Ա., ըստ այլոց՝ Բ. դարու): Յուստինոս կ'առնու ի սկզբանէ և կը բերէ մինչև ի պատերազմն ընդ Հռոմայեցիս՝ առանց մտնելու լանցս այն մեծ պատերազմին. Փլորոս կ'սկսի՝ ուր կը թողու Յուստինոս: «Ժողովուրդն հռոմէական կամեցաւ տալ վարձս թագաւորաց՝ որոց լեալ էր նմա օգնական ընդդէմ Արիտանիկեայ արքային Պերգամայ (թշնամուցն Հռոմայեցւոց): Միհրդատ (Զ.) արքայ Պոնտոսի էառ զվերինն Փուլգիա. որդիք Արիտաթայ արքայի Կապադովկացւոց, որ մեռեալ էր ի պատերազմի՝ ընկալան զԼիկայոնիա և զԿիլիկիա: Այսպէս ժողովուրդն հռոմէական ընդ որդիս իւրոյ դաշնակցին գնաց ազնուագոյնս քան զմայր նոցա. քանզի մինչ Հռոմ ի նոցա տխեղծ հասակին ընդարձակէր զտէրութիւն նոցա՝ մայրն զկեանս նոցա բառնայր: Լաւողիկեայ (այս էր անուն կնոջն) եղեն յԱրիտաթայ մանկունք վեց, յորոց բազումք արդէն հասեալ էին յարբունս. ուստի երկուցեալ կնոջն, թէ ընդ հուպ կորուցէ զիշխանութիւնն՝ զհինգն ի նոցանէ կորոյս շեղովք. կրտսերագոյնն զերծեալ յանագորունութենէ մօրն՝ եղև թագաւոր լեա մահուն Լաւողիկեայ, զոր վասն անգգամութեանն թագաւոր սատակէր ժողովուրդն: Իսկ Միհրդատ (Զ.) արքայ Պոնտոսի մեռանէր յանկարծ, թողեալ որդի մի լիւր անուն, որ եհաս անագան ուրեմն յայնպիսի մեծութիւն, մինչև գլխ զթագաւորս ոչ իւրոյ դարուն միայն, այլև զորս յառաջ քան զնա եղեն: Զամս քառասուն տուեալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց՝ ելևելս առնէր գնորք. հարեալ ի Սուղդայէ, ի Ղուկուղղեայ և յայլոց զօրավարաց

քաջաց, հուսկ ապա ի մեծէն Պոմպէոսէ՝ հանապազ առնուր անդրէն  
 գէնա ուժգնագոյնս և պայծառագոյնս. պարտութիւնքն առնէին  
 զնա ևս իմն ահագին: Հուսկ ուրեմն մեռանէր ի ծերութեան, ոչ  
 բռնի ինչ ի թշնամեաց, այլ ինքնակամ և ի թագաւորութեան անդ  
 իւրոց հաւուց, զժառանգութիւն նոցա թողեալ իւրուրոյն որդւոյն:  
 Երկինք իսկ լինէին գուշակ նշանօք զառյապա մեծութենէ նորա:  
 Զի յափին, յորում ծնաւ նա և յորում սկսաւ զառաջինն թագաւո-  
 րել՝ զաւուրս եօթանասուն երեւէր ասող զիսաւոր այնպէս պայ-  
 ծառ, մինչև թուել բորբոքել համօրէն երկնից: Տարածութիւն  
 նորա ունէր զչորրորդ մասն երկնից, պայծառութիւնն յողթէր արե-  
 զական, և ելանելն նորա և մտանել տւէր ժամս չորս: Ի ման-  
 կութեանն Միհրդատ էր նշաւակ նենգութեան խնամակալաց, որոց  
 հեծուցեալ զնա լերիվար ամեհի՝ ստիպէին արձակել նիզակ յարշա-  
 ւանի. այլ մանուկ իշխանն վարեալ զնժուղ իւր ճարտարութեամբ  
 ի վեր քան զիւր տիս՝ ունայնացուցանէր զգաւն: Յայնժամ մտաբե-  
 րեցին ի թոյն, և նա առ երկիւղին ըմպէր յաճախ անդեղեալս, և  
 հզօր դարմանովք կացուց զանձն այնպէս յապահովի ի հնարից նոցա՝  
 մինչև ի ծերութեանն կամեցեալ առնուլ թոյն՝ ոչինչ ստնանէր  
 նմա: Կասկածեալ ապա, թէ առ ի չգոյէ թունոյ թշնամիք նորա  
 արկցեն սուր ի կիր՝ կեղծաւորէր սիրել զորս. ուստի զամս եւթն  
 ոչ յազարակի և ոչ ի քաղաքի ազանէր ընդ յարկաւ, այլ թափա-  
 ռելով անցուցանէր զամենայն գիշեր ի խորշս լերանց, առանց տա-  
 լոյ ումեք գիտել զիւր դադար: Անդ կրթէր զանձն մերթ ի փախ-  
 չել և մերթ ի պնդել զհետ էրէոց. էր զի և ոգորէր ընդ նոսա:  
 Այսպիսի կենօք զգուշացաւ ի դարանաց և պնդեաց զմարմին իւր  
 խտամբերութեամբ: Հասեալ ի տիս վարելոյ գիշխանութիւնն՝ խոր-  
 հեցաւ ընդարձակել մանաւանդ գտէրութիւնն՝ քան իշխել որում  
 ունէրն: ԶՍկիւթացիսն, ցայնժամ աննկունս, որոց սատակեալ էր  
 զԶոպիւռոնն զօրավար Աղեքսանդրի մեծի երեսուն հազարօքն, սպա-  
 նեալ զԿիւրոս և զերկերիւր հազարս ի Պարսից, և փախստական  
 արարեալ զՓիլիպպոս արքայ Մակեդոնացւոց՝ նուաճէր մեծաւ յա-  
 ջողութեամբ: Յաղթութեամբն այնուիկ զօրացեալ՝ կալաւ զՊանտոս  
 և ապա զԿապադոքիկիս: Յետոյ ապա ի մտի եղեալ զբաւել զԱսիա՝  
 թողուր զաղտ զթագաւորութիւն իւր, և առանց ուրուք գիտելոյ  
 շրջեցաւ ընդ աշխարհն բարեկամօք ոմամբք առ ի տեղեկանալոյ  
 անձամբ հանդամանաց երկրին և դրից միոյ միոյ ի քաղաքաց: Անտի  
 անց ի Բիւթանիս, և որպէս թէ տէր լեալ Ասիացւոց՝ ուսաւ զհան-  
 դամանս տեղեացն, որ մարթէին նպաստ լինել նմա ի յաղթութիւն:  
 Ապա դարձ արարեալ ի թագաւորութիւն իւր, ուր կարծէին զնա

մեռեալ՝ գտանէ որդի մի ի մատաղ տիս, զոր ծնեալ էր Լաւոզիկէ  
 քոյր նորա և կին՝ յօտարութեան անդ առնն: Այլ մինչ մաղթէին  
 նմա և՛ զգարձն իւր այսրէն, և՛ զծնունդ որդւոյն՝ թոյնն սպառ-  
 նայր կենաց նորա: Լաւոզիկէ, որ կարծելով զնա մեռեալ, տուեալ  
 էր զանձն հոմանեաց՝ ակն ունէր ծածկել զյանցանսն այլով իմն  
 ոճրով, որ ահաւոր ևս էր, և ի գալստեան առնն պատրաստէր նմա  
 թոյն: Միհրդատ տեղեկացեալ դաւոյն ի գերույ ումեմնէ՝ պատժէր  
 զգործիչսն: Ի հասանել ձմերան՝ անցուցանէր զայն ոչ ի խնջոյս,  
 այլ ի ճամբարս. ոչ ի ծոց հանգստեան, այլ ի կրթութիւնս զի-  
 նուորութեան. ոչ ի մէջ ընկերաց ուրախութեան, այլ ընդ սոխս  
 արժանաւորս, վարժեալ զանձն ի ձիավարել և մրցել վասն վար-  
 ձուց ըմբշութեան և ձիարշաւի: Զօրն նորա ևս կրթէր զանձն հա-  
 նապազ ի տանել իբրև զնա աշխատութեան և գործել զանձն ան-  
 յաղթ իբրև զթագաւոր իւր: Միաբանեալ ընդ Նիկոմեդայ (արքայի  
 Բիւթանացւոց)՝ եմուտ կալաւ նա զՊափղագոնիս և բաժանեաց  
 զայն ընդ իւրում զաշնակցին: Իմացեալ ծերակուտին, եթէ թագա-  
 ւորքն երկօքին զբաւեցին զերկիրն՝ առաքէր հրեշտակս առ նոսա,  
 հրաման տուեալ դարձուցանել զայն յառաջին տէր նորա: Միհրդ-  
 դատ, որ մեծութեամբ զանձն հաւասար Հռոմայեցւոց կարծէր՝ ետ  
 պատասխանի ամբարտաւանութեամբ, թէ հօր նորա ժառանգեալ  
 էր զայն թագաւորութիւն. զարմանայր ևս, թէ զիսորդ որ ինչ հօր  
 ուրուք էր առանց հակառակութեան՝ շանկանիցի որդւոյն: Եւ առ  
 ոչինչ զսպառնալիսն համարեալ՝ կալաւ և զԳադատիս: Իսկ Նիկո-  
 մեդ չգտեալ բարուրս՝ խոստանայր տալ այսրէն զՊափղագոնիս իւ-  
 րում տեսանն: Ապա փոխեալ զանուն որդւոյն ի Պիդեմէն, որ էր  
 հասարակաց անուն թագաւորաց Պափղագոնացւոց՝ պահեաց զերկիրն  
 այնու պիտակ անուամբ, որպէս թէ դարձուցեալ իցէ զաշխարհն  
 ի տոհմ անդր բնակ թագաւորաց: Այսպէս ծանակ լեալ հրեշտա-  
 կացն՝ դառնային ի Հռոմ: Միհրդատ լեա գործելոյ զառաջին սպա-  
 նութիւն իւր, ի մահ մտանելով զիւր կին՝ եղ ի մտի կորուսանել  
 զորդիս միւսոյ ևս քեռ իւրոյ, որ նոյնպէս Լաւոզիկէն կոչէր, այ-  
 բլոյն Արիարաթայ արքայի Կապադոքիացւոց, զոր տուեալ էր Միհրդ-  
 դատ սպանանել ի ձեռն Գորդեալ: Զքնչ օգուտ էր նմա տալ փո-  
 զոտել զհայրն, եթէ թողուր զորդիսն յաջորդել նմա յաթոն, զոր  
 տենչայր յափշտակել: Մինչ յալսմ մտաց խորհրդի էր նա՝ լսէր եթէ  
 Նիկոմեդ արքայ Բիւթանացւոց կալաւ զԿապադոքիկիս, որ կայր մնայր  
 անտերունչ լեա մահուան թագաւորին, և անգէն որպէս թէ առ  
 զթոյն առաքէր օգնութիւն քեռ իւրում մերթել զՆիկոմեդ: Այլ Լա-  
 ւոզիկէ արդէն ի բանի լեալ էր ընդ Նիկոմեդայ և եղեալ նորա կին:

Չայրացեալ Միհրդատայ՝ հալածէր զգօրսն Նիկոմեդայ յաշխարհէն Կապադովկացոց և տայր զթագաւորութիւնն զայն որդւոյ քեռն իւրոյ. գործ արգարեւ գեղեցիկ, եթէ չէր լեալ նմա առիթ ոճրոյ: Արգարեւ լեա ամսոց ինչ կերպարանէր կոչել յաքսորէն զԳորգիոս, յորոյ ձեռն սպանեալ էր նա զԱրիարաթ. ակն ունէր եթէ մանուկ թագաւորն ընդգիմացեալ զարձի առնն՝ տայցէ պատճառս պատե-  
րազմի և կամ, եթէ հաճեսցի՝ մարթ իցէ նմա կորուսանել զորդին ձեռամբ սպանչի հօրն: Իմացեալ մանուկն Արիարաթ զխորհուրդն Միհրդատայ և զայրացեալ տեսանել զսպանող հօրն իւրոյ կոչեցեալ յաքսորէն հրամանաւ մօրեղբօրն՝ գումարեաց զօր բազում: Միհրդատ հան ի ճակատ ութսուն հազար հեռեակ, տասն հազար հե-  
ծեալ և կառս գերանդագէնս վեցհարիւր. այլ տեսեալ զի քեռոր-  
դին իւր, գտեալ օգնութիւն ի թագաւորաց դրացեաց, հանէր ընդ-  
դէմ նորա ոչ սակաւ զօրութիւն քան զնորայն՝ երկուցեալ լեւից պատերազմին զիմէր ի դաւաճանութիւն, և հրաւիրեալ զմանուկ արքայն ի խորհուրդ՝ չոգաւ առ նա, թագուցեալ գաշոյն զմիջովն: Իբրև այրն առաքեալ լԱրիարաթայ ըստ սովորութեան թագաւորաց լուզել զՄիհրդատ՝ տանէր զձեռն իւր խնամով յորովայն անդր նօ-  
րա՝ ասէ Միհրդատ ընդ խաղ. Զգոյշ լեր, դուցէ գտանիցես այլ զէնս քան զոր խնդրեսն: Այսու կատակաւ թագուցեալ զմատնու-  
թիւնն՝ առնոյր մեկուսի զմանուկ թագաւորն պատճառանօք խօ-  
սելոյ ի ծածուկ, և հարկանէր զնա յանդիման երկուցն բանակաց, և տայր զԿապադովկիա որդւոյ իւրում, որ էր ութամեալ, տուեալ նմա անուն Արիարաթ, և զԳորգիոս խորհրդական: Այլ Կապադով-  
կացիքն տաղտկացեալք յանագորունութենէ և ի զրկանաց գործա-  
կալացն Միհրդատայ՝ լեառ կացին, և կոչեցին լԱսիացոց աշխար-  
հէն ուր սնեալն էր՝ զեղբայր թագաւորին իւրեանց, որ նայնպէս Արիարաթ կոչէր: Միհրդատ տուեալ պատերազմ ընդ նմա՝ հար զնա և եհան ընդ աշխարհն: Թագաւորս այս մանուկ լեա սակա-  
ւոց հիւանդացեալ առ վշտին մեռանէր: Ի մահուան նորա երկու-  
ցեալ Նիկոմեդայ, թէ գուցէ Միհրդատ, որ տիրեալ էր Կապադով-  
կիայ, կամիցի և զԻւթանիա կցել յայն՝ զերիտասարդ ամն գեղեցիկ տեսլեամբ հաւանեցուցանէր ասել, թէ իցէ ի գաւակէն Արիարա-  
թայ, որպէս թէ լեալ էին փոխանակ երկուցն՝ երեք որդիք, և խնդրել ի ճերակուտէն զթագաւորութիւն հօր իւրոյ: Առաքէր ի Հռոմ և զկին նորա Լաւոզիկէ վկայել, եթէ արգարեւ եղեն նորա որդիք երեք լԱրիարաթայ: Իմացեալ Միհրդատայ զնենդութիւնն՝ լեաին ժպրհութեամբ առաքէր ի Հռոմ զԳորգիոս յայտ առնել ճերակուտին, թէ մանուկն զօր եղ ինքն յաթուռն Կապադովկացոց՝

էր որդի Արիարաթայն այնորիկ, որ մեռեալ էր ի պատերազմելն վասն Հռոմայեցոց ի կռուին ընդդէմ Արիստոնիկեայ: Սակայն տե-  
սեալ ճերակուտին, եթէ զիտաւորութիւն երկուց թագաւորաց ևս էր յափշտակել թագաւորութիւն մի պիտակ անուամբք՝ հան զԿա-  
պադովկիա ի Միհրդատայ, և առ հաճեցուցանելոյ զնա՝ զՊափղա-  
զոնիա հանէ ի Նիկոմեդայ. ապա զի մի տրտմեցուցէ զթագաւորսն զերկուսին, տալով այլոց զոր հանէրն ի նոցանէ՝ շնորհեաց երկուց ազգաց ևս զազատութիւն: Այլ Կապադովկացիքն մերժելով զպար-  
գէն՝ ասեն, եթէ չէ մարթ նոցն լինել առանց թագաւորի: Ապա ճերակուտն տայր նոցա թագաւոր զԱրիոբարզան:

6. Զայնու ժամանակաւ Տիգրան թագաւորէր ի Հայս: Գնա-  
ցեալ սորա երբեմն պատանդ ի Պարթևս՝ արձակեցաւ լեաոյ ի նո-  
ցանէ ի թագաւորութիւն անդր հարց իւրոց: Միհրդատ կամեցաւ  
առնել զնա զաշնակից իւր ի պատերազմին, զոր ի վաղուց անտի  
խորհէր տալ ընդ Հռոմայեցոց: Եւ զի Տիգրան չունէր ամենեւին  
պատճառս տրտնչելոյ զՀռոմայեցոց՝ Միհրդատ ի ձեռն Գորգեայ  
տայր նմա խրատ խաղալ ի վերայ Արիոբարզանայ, որ էր վատ  
արանց: Միհրդատ ի ծածկել զխորամանկութիւն իւր՝ տայր Տիգ-  
րանայ կնութեան զգուստր իւր Կղէոպատրա: Ի խաղալ Տիգրանայ  
ի վերայ Արիոբարզանայ՝ խոյս տայր սա հանդերձ գանձիւքն ի Հռոմ,  
և այսպէս Միհրդատ տեսանէր զինքն տէր Կապադովկիայ օգնու-  
թեամբ Տիգրանայ: Զայնու ժամանակաւ մեռեալ էր Նիկոմեդ, և  
նորին որդի, նոյնպէս Նիկոմեդ կոչեցեալ, արկեալ յաթուոյն ի Մի-  
հրդատայ՝ գայր աղաշաւոր ի Հռոմ, և ճերակուտն տայր վճիռ հաս-  
տատել միւսանգամ զերկուսին թագաւորսն իւրաքանչիւր լիւրում  
գահու: Վասն այսր գործոյ տաքեցան Ակուիդիոս և Մանդիոս  
Մաղտինոս: Յայս համբաւ Միհրդատ գնէր ուխտ գաշանց ընդ  
Տիգրանայ՝ կռուել ընդդէմ Հռոմայեցոց, եղեալ ի մէջ իւրեանց  
պալմանս, զի քաղաքք և գաւառք նուաճեալք՝ լիցին Միհրդատայ,  
խսկ զերին և աւարն՝ Տիգրանայ: Միհրդատ գիտացեալ քաջ զվր-  
տանդս պատերազմին զոր յարուցանէր՝ առաքէ հրեշտակս առ Կիմ-  
բրացիս, առ Գաղատս յոյնս, առ Սարմատս և առ Բատտանս,  
խնդրել թիկունս օգնականութեան, քանզի վասն պատերազմին ընդ  
Հռոմայեցիսն, զոր խորհէր ի վաղուց՝ շահեալ էր նորա կանխաւ  
երախտեօք զմիտս ազգացն այնոցիկ: Գումարէ նոյնպէս զօրս ի  
Սկիւթացոց և վառէ զարևելս ընդդէմ Հռոմայ: Գիւրաւ յաղթեաց  
Ակուիդայ և Մաղտինայ, որոց զօրքն համակ լԱսիացոց անտի էին,  
եհան զնոսա լերկրէն հանդերձ Նիկոմեդաւ, և գտանէր ընդունե-  
լութիւն մեծ յամենայն քաղաքս: Գտանէր ի նոսա ոսկի և արծաթ



վարէր ոտիւքն՝ պատգամաւորն այսպիսի յանդուզն հնարիւք ան-  
 ցեալ էր ընդ մէջ նաւատորմի թշնամուոյն, որ համարեցաւ զնա ի  
 հեռուստ իբրև ճիւղ իմն ծովական: Իսկ և իսկ փոխէր բախան.  
 լերկարութենէ պաշարմանն եղև սով ի բանակի անդ թագաւորին,  
 և ի սովոյ անտի՝ սրածուծիւն: Միհրդատ տայր խոյս, և Ղուկուզ-  
 զոս պնդէր զկնի, և աւնէր ի զօրսն Միհրդատայ կոտորած այնպէս  
 սաստիկ, մինչև Գրանիկն և Նասայ գետոց ներկանել յարիւն և յայա-  
 ժոյժ: Թագաւորն խորամանկ, որ գիտէր զՀոռոմոցն զազահուծիւն՝  
 հրաման տայր զօրուն ի փախչելն թողուլ ցիր և ցան զկարասին  
 իւրեանց և զարծաթ, առ ի կասեցուցանելոյ զյաղթոցն ի պնդելոյ  
 զհետ: Փախուստն Միհրդատայ ընդ ծով լինէր ոչինչ ընդհատ ձա-  
 խող քան զփախուստն նորա ընդ ցամաք: Տորմիլ նաւացն, որոց  
 թիւն չէր պակաս քան զհարիւր, ահեղ կազմածովք պատերազմի՝  
 հանգիպէր մրրկի ի Պոնտոս ծովուն, և խորտակէր այնպէս չարաչար,  
 մինչև բերել զնմանութիւն նշխարաց նաւուց խորտակելոց ի ծովայ-  
 ին պատերազմի, իբր այն թէ Ղուկուզդեայ էր ի բանի արարեալ  
 զայիս և զմմրիկ և զհոյժմս՝ հանել լանդ զպարտութիւն թագաւորին:

Ամենայն զօրութիւն հզօր թագաւորին էր սպառեալ, այլ  
 աղէտքն յաւելուին զքաջութիւն նորա: Գարձաւ յագգսն արուարձա-  
 նեայս, և առնէր հազարք չաջողութեան իւրում զամենայն արևելք  
 և զհիւսիսի: Ետէր զՎիրս, զԿարս, զԱղուանս և զՀայսն զեր-  
 կոսեան: Բախտն խնդրէր այսպէս ի կողմանց կողմանց պատճառս  
 համբաւոյ, փառաց և յաղթութեան սիրելոյ իւրում Պոմպէի, որոյ  
 տեսեալ զԱսիա գլորեալ և հրդեհեալ միւս անգամ, և այլոց թա-  
 գաւորաց յաջորդեալ բազմութեամբ՝ զիտաց եթէ չէր արժան ի զուր  
 ծախել ժամանակն. չթողացոյց այնչափ ազգաց զօրութեան զալ ի  
 մի վայր: Աճապարեալ անցանէր ընդ Եփրատ, գործեալ կամուրջս ի  
 նաւաց, և հասանէր թագաւորին ի փախստեան նորա, մինչ էր նա  
 ի միջոցի անդ աշխարհին Հայոց, և սով բախտաւորութեան առնն,  
 ջախջախէր զնա անդարձ ի միում ճակատու միայն: Կռիւն սկսա-  
 նէր ի գիշերի, և լուսին լինէր պատերազմակից. արդարև որպէս  
 թէ վասն մեր պատերազմէր: Դէպ եղև ծագել նմա ի թիկանց  
 թշնամուոյն և յառաջոյ Հոռոմայեցոց, մինչև զօրաց թագաւորին,  
 խարեալ լանհնարին մեծութենէ ստուերաց իւրեանց՝ զնոսին զըս-  
 տուերան հարկանել, համարեալ թէ զթշնամիս իւրեանց հարկանի-  
 ցեն: Այսպէս Միհրդատայ կորուստն վճարէր ի նմին գիշերի, և  
 այնուհետև և ոչ մի ջան ոչ յաջողեաց նմա, թէպէտ և զամենայն  
 հնարս հնարեցաւ կանգնել զանձն, զորօրինակ օձ որոյ ջախջախեալ  
 գլուխն իցէ՝ ի վախճանի տտամբն սպառնայ: Այսպէս լետ անկա-

նելոյ ի Կողքիս՝ կամեցաւ լանկարծ երևելոյլ արկանել ահ լեզերս  
 Սիկիլիացոց մինչև ի մերն Կամպանիա: Յուսայր լիւր կողմն ար-  
 կանել զամենայն երկիրն ի մէջ Կողքիսայ և Բոսպորայ, հատանել  
 անցանել զԹրակիա, զՄակեդոնիա և զՅունս, և ապա մտանել լան-  
 կարծ յԽալիս: Խորհուրդ լոկ էր այս, քանզի առեալ զհամբաւ  
 ապտամբութեան իւրոց հպատակացն և մատնութեանն Փառնակայ  
 իւրոյ որդւոյ՝ սրով արար անձին, իբրև թոյնն չեղև նմա գամա-  
 գիտ: Սակայն զհետ մտանէր նմա Պոմպէոս մեծն շտապաւ ընդ  
 բազում աշխարհս: Յարևելից կուսէ եմուտ ի Հայս, կալաւ զԱրտա-  
 շատ, զնիստ թագաւորաց երկիրն այնորիկ, և եթող Տիգրանայ որ  
 աղաչէրն՝ զթագն. ի հիւսիսոյ կեղմանէ եմուտ յաշխարհն Սիկիլիա-  
 ցոց, յաստեղաց առաջնորդեալ որպէս ի ծովու. հնազանդեցոյց  
 զԿողքիս, ներեաց Վրաց և խնայեաց Աղուանից: Ի ճամբարէ անտի  
 իւրմէ առ ստամբ Կովկասու՝ ստիպեաց զՌոդ արքայ Աղուանից  
 իջանել ի տափարակ, և զԱրթոկէս, որ հրամայէր Վրաց՝ տալ նմա  
 զորդին իւր ի պատանդ: Ետ վարձս Ռոդայ, որ իւրովք կամօք  
 առաքեալ էր նմա ՚Աղուանից մահիճս սսկեղէնս և այլ ևս պատա-  
 բազս» (Նն. Փլորոս. Գ. 6):

7. Այս երկու պատմական հատուածք բաւական են լուսաւո-  
 րել Կիկերոնի պատմութիւնն, զոր իբրև ճարտարախօս մանաւանդ  
 քան իբրև պատմադիր կը դնէ մեզ առաջի: «Պատերազմ ծանր և  
 վտանգալից դաշնաւորաց ձերոց և նիզակակցաց՝ ի վերայ հասեալ  
 կայ լերկուց մեծագոր թագաւորաց, ի Միհրդատայ և ի Տիգրանայ:...  
 Մերժեալ անկեալ է ի թագաւորութենէն Արիորարզանէս արքայ,  
 նիզակակից ժողովրդեանն Հոռոմայեցոց և բարեկամ. ի վերայ հա-  
 սեալ սպառնան համօրէն աշխարհին Ասիացոց երկու թագաւորք,  
 որ ոչ ընդ ձեզ միայն անհնարին թշնամութեամբ են, այլև ընդ  
 նիզակակցաց ձերոց և ընդ բարեկամաց. և ամենայն իսկ քաղաքք,  
 համօրէն Ասիա և Յունաց աշխարհ՝ հարկ համարին ձերում օգնա-  
 կանութեանն ունել ակն վասն մեծութեան տաղնային:... Պարտ  
 և պտաշած է ջնջել սրբել ձեզ զբիծն զայն, զոր ընկալարուք ի  
 Միհրդատեան պատերազմին, որ չառաջ քան զայս էր. այն բիծ  
 հաստատեցաւ իմն և հնացաւ ի վերայ անուան ժողովրդեանն Հոռ-  
 մայեցոց: Քանզի նա, որ ի միում աւուր ընդ ամենայն Ասիա,  
 յայնչափ քաղաքս, միով հրեշտակաւ և միով ակնարկութեամբ թըղ-  
 թոյ հրամայեաց սպանանել և կոտորել արս քաղաքացիս հոռոմայ-  
 եցիս՝ ոչ միայն չելոյժ ինչ տակաւին վրէժս արժանի ըստ խակու-  
 թեանն, այլ և թագաւորէ ևս ի ժամանակէ անտի հետէ ամս իբ-  
 րև քսան և երիս, և այնպէս իմն թագաւորէ, զի իբր ոչ եթէ

յորջս Պոնտացւոց և Կապադովկացւոց աշխարհին զօրել կամիցի-  
 ալլ ի հայրենի թագաւորութենէն ելանել ի դուրս և ի նահանգս  
 ձեր, ալսինքն ի լոյս Ասիայ շրջել: Քանզի ցալժամ ձեր զօրավարք  
 այնպէս իմն ետուն ընդ թագաւորին ընդ այնմիկ պատերազմ, զի  
 գնշանս լաղթութեանն առին ի նմանէ և ոչ եթէ զլաղթութիւնն:  
 Կատարեաց ձաղանս լաղթութեան Սուղդա, կատարեաց և Մուրե-  
 նա վասն Միհրդատայ, երկոքին արք զօրաւորք և զօրավարք մե-  
 ծամեծք, բայց և այնպէս նա, թէպէտ վանեալ վիանդեալ՝ սակայն  
 թագաւորէր:... Միհրդատ զժամանակն մնացեալ ոչ ի մոռացու-  
 թիւն առաջին պատերազմին, ալլ ի պատրաստութիւն նորոյ պա-  
 տերազմի դարձուց. լեա յօրինեալ կազմելոյ մեծամեծ տորմիլս նա-  
 ւաց և զօր բազում, յորոց ազգաց միանգամ ժողովելն կարող էր՝  
 կարծեցուցանէր իմն, թէ ընդ Բոսպորացւոց իւրոցն արուարձանեաց  
 կամիցի բախել ի մարտ պատերազմի. սակայն մինչև ցաշխարհն  
 Ապանիացւոց լեկբատանացւոց քաղաքէն առաքէր հրեշտակութիւն  
 առ զօրավարսն՝ ընդ որոց էր մեզ յայնժամ մարտ պատերազմի.  
 զի յորժամ լերկուս ի հեռաւոր և յալլ և յալլ տեղիս միով միաբան  
 խորհրդով լերկուց բանակաց ընդ ծով և ընդ ցամաք պատերազմ  
 ի վերայ կայցէ՝ դուք երկակողմանի կռուովն բաժանեալ պառակ-  
 աիցիք, և կործանումն այնուհետև տէրութեանս հասանիցէ:... Թէ-  
 պէտև ապրեցուց Ղուկուղղոս զԿիլիկիոս քաղաք, զհաւատարիմն  
 Հռոմայեցւոց, որ պաշարեալ էր ի թագաւորէն մեծաւ բազմու-  
 թեամբ և սաստկութեամբ. զմեծ տորմիլ նաւացն սանձեաց, զորս  
 սերտորեան զօրավարք լրտալիս մղէին տազնապաւ, և բացաւ առա-  
 ջի լեզէնացն Հռոմայեցւոց Պոնտոս. Սինոպ և Ամիսոս, յորս տար-  
 բանք և գանձք թագաւորին էին, անկան ի բուռն՝ սակայն այնպէս  
 իմն գնալը Միհրդատ փախստեալ ի թագաւորութենէն, որպէս ի  
 նոյն աշխարհէն Պոնտոսի Մէդէայն այն կին երբեմն պատմի փա-  
 խուցեալ. զի ասեն իմն, թէ ի փախչելն իւրում գանդամս եղբօր  
 իւրոյ ցանեալ սփռէր ի տեղիսն, ընդ որս զհետ նորտ մտեալ ըն-  
 թանալը հայրն, որպէս զի ժողովելն զցրուեալան և սուզն հայրե-  
 նի առնիցէ յապաղումն երազութեանն: Ըստ նմին օրինակի և Մի-  
 հրդատ ի փախչելն իւրում թողլըր ի Պոնտոս բազմութիւն սակույ  
 և արծաթոյ և գեղեցիկ գեղեցիկ իրաց, զորս և ի նախնեացն ու-  
 նէր և ինքն ևս յառաջնում պատերազմին ի համօրէն Ասիայ կո-  
 դոպտեալ տարաւ լերկիւր թագաւորութեան իւրոյ: Մինչդեռ մերքն  
 ժողովեն զնոսս մեծաւ զգուշութեամբ՝ ինքն թագաւորն պրծեալ  
 ելանէ ի ձեռաց: Այսպէս զնա յապաղեցուցանէր տրտմութիւն, իսկ  
 զսոսս, ի մտանելն զհետ՝ ուրախութիւնն: Ընկալաւ զնա լերկիւր

անդ և ի փախստեան Տիգրան արքայ Հայոց, քաջալերեալ զօրա-  
 ցոյց զնա, յորժամ անկեալ էր նա ի յուսոյ, մխիթարեաց զնա ի  
 տրտմութենէն և արծարծեալ կազդուրեցուց զնա:... Իսկ զօրն մեր,  
 թէպէտ և առեալ էր զքաղաք թագաւորութեանն Տիգրանայ և  
 լցեալ բազում աւարաւ՝ սակայն բազում հեռաւորութեամբ վայրացն  
 և անձկով ընտանեաց յուզեալ շարժէր:... Ալլ Միհրդատ և զիւր  
 գունդն պնդեալ հաստատէր և զայնոսիկ, որ ի թագաւորութենէ  
 անտի նորա էին ժողովեալ, և գտանէր թիկունս օգնականութեան  
 ի հարուստ մարզիկ զօրաց բազում թագաւորաց և ազգաց:... Նմին  
 իրի այնչափ ի պարտութեանն կարաց վճարել՝ որչափ չիշխէր եր-  
 բէք ըղձանալ՝ յորժամ անվնասն կալր: Քանզի իբրև չոքաւ նա ի  
 թագաւորութիւն իւր՝ չհամարեցաւ զայն բաւական, որ արտաքոյ  
 քան զլոյս զիպեալն էր նմա, ալսինքն դառնալ երբէք լերկիւր  
 անդր յորմէ մերժեալն էր, ալլև յարձակել ևս ի վերայ լաղթող և  
 մեծապայծառ բանակաց ձերոց իշխեաց: Թոյլ տուք ինձ յայսմ վայ-  
 րի, սվ Հռոմայեցիք, զանց առնել զաղէտիւք մերովք, որպէս  
 պուէտքն առնեն, յորժամ զիրս Հռոմայեցւոցն զրիցեն. քանզի այն-  
 չափ իսկ խիստ աղէտքն էին, զի ոչ եթէ պատգամաւոր ի պատե-  
 րազմէ անտի հասուցանէր զգոյժն ի լսելիս Ղուկուղղեալ, ալլ համ-  
 բաւ ինչ բանից»:

Չայտոսիկ առաջին Միհրդատեան պատերազմին համար. երկ-  
 րորդ պատերազմին համար նոյն Կիլերոն կը գրէ այսպէս ի ճա-  
 ուին, զոր խօսեցաւ ի պաշտպանութիւն Մուրենայ. «Եթէ պատե-  
 րազմն այն, եթէ թշնամին այն, եթէ թագաւորն այն գոյզն ինչ  
 և արհամարհանաց էր՝ ոչ արդեօք այնչափ փութոյ և հոգոց  
 զիրսն համարէր ծերակոյտն և ժողովուրդն Հռոմայեցւոց, և ոչ  
 յայնչափ ամս տեւեր պատերազմն, և ոչ զկատարումն պատերազ-  
 մին այնորիկ այնչափ մտազիւրութեամբ Պոմպէի առնէր յանձն  
 ժողովուրդն Հռոմայեցւոց: Յամենայն պատերազմաց նորա (Մուրե-  
 նայ), որ անթիւ իմն են՝ դժնգակ քան զամենայն այն պատերազմ  
 թուի ինձ, որ ընդ թագաւորին տուաւ և մեծաւ սաստկութեամբ  
 եղև կռիւն: Եւ իբրև պրծեալ ել նա ի պատերազմէ անտի և  
 անկաւ ի Բոսպորոս, յոր չկարէր մերձենալ զօրն հռոմայեցի՝ նա  
 և ի վերջին իսկ չաջողութեան և ի փախստի պահեալ ունէր զար-  
 քունական անուռն: Նմին իրի և ինքն իսկ Պոմպէոս, լեա տիրելոյ  
 թագաւորութեան նորտ և մերժելոյ զթշնամին յամենայն սահմա-  
 նաց և ի ծանօթ տեղեաց՝ այնչափ մեծ ինչ զնորտ միայնոյ կեն-  
 դանութիւնն համարեցաւ, զի յորժամ զամենայն առեալ էր, զոր  
 նայն սունէր և լաղթութեամբ ստացեալ պահէր՝ սակայն և այնպէս

չհամարեցաւ ի գլուխ ելեալ զպատերազմն մինչև զնա յարևէ արկեալ: Զայս թշնամի արհամարհէս գու, ով Կատոն, ընդ որում զայնչափ ամս յայնչափ պատերազմունս այնչափ զօրավարք ետուն ճակատս, որոյ կեանքն և լեա վանելոյ նորա և մերժելոյ այնչափ մեծ համարեալ էր, զի լեա հասանելոյ աւետեաց մահու նորա, ապա ուրեմն վճարեալ զպատերազմն համարեցաք» (Թարգմ. Գաթրճեանի, Տիեզեր. պամ. 2. Ա. էջ 593, 594):

Ի քանից աստի Կիկերոնի յայտնի կը տեսնուի, թէ Տիգրան էր օգնական Միհրդատայ, թէ Միհրդատ արքայ Պոնտոսի նուաճեց, հակառակ կամաց Հռոմայեցւոյ՝ շատ տեղեր ի Փոքուն Ասիա, մանաւանդ զԲիւթանիա և զԿապադովկիա, որ էին ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոյ, և ոչ սակաւ վնաս տուաւ նոցա, մինչև տալ կոտորել հռոմայեցի քաղաքացիներէն շատեր, նուաճեց զՅոյնս (գելլադա). թէ երևելի զօրավարք Հռոմայեցւոյ, որպէս Սուղդա, Մուրենա, Աուկուղոս, յաղթել յաղթեցին նմա, տիրեցին քաղաքաց նորա և մեծի մասին երկրին, չկրցան սակայն նուաճել զնա. թէ Բոսպորոս և Կողքիս, թերևս մինչև ի Մարս առ հիւսիսիւ՝ էին ընդ ձեռամբ Միհրդատայ. թէ Միհրդատ միացաւ հռոմայեցի զօրավարաց հետ, որ ապստամբած էին Հռոմայեցիներէն ի Սպանիա, և տուաւ մեծ անձկութիւն և երկիւղ Հռոմայեցւոյ. թէ լեա պարտութեանն ի Աուկուղոսայ՝ գտաւ զարձեալ Միհրդատ օգնութիւն ի Տիգրանայ, որ չառաւ յանձն տալ զՄիհրդատ, որ ապաւինած էր առ նա՝ ի ձեռս Հռոմայեցւոյ, ուստի և բերաւ լիւր վերայ զԱուկուղոս, որ առաւ զՏիգրանակերտ, թերևս նաև զԱրտաշատ, զքաղաք թագաւորութեան նորա. թէ հուսկ ուրեմն զրկուեցաւ Հռոմայեցիներէն Պոմպէոս, որ վախճան տուաւ այս ծանր և գոնաւորին պատերազմին երկուց արդարև մեծագոր թագաւորաց զէմ, և թէպէտ Միհրդատ հազիւ փախտեամբ զերծաւ ի Բոսպորոս՝ չհամարեցաւ սակայն նուաճեալ, և ոչ պատերազմն այն վճարեալ, բայց միայն երբ առնուեցաւ նորա մահուան լուրն (աւետիքն ըստ Կիկերոնի):

Տ. Յոյն և հռոմայեցի պատմիչք պատերազմացն Միհրդատայ և Տիգրանայ, ինչպէս Պլուտարքոս, Ապպլիանոս, Յուլիոս, Գիոն Կասիոս և այլք՝ կը պատմեն այլ ևս բազում ինչ, բայց սոքա ամենքն ոչ միայն, որպէս ասացաւ, չեն ժամանակակից, այլև են բազում ուրեք հակառակք միմեանց: Զճմարիան կամ գէթ հաւանականագոյնն այս է, թէ այս բազմամեալ պատերազմին մէջ յաղթութիւնը մնաց անորոշ: Միոյ կողման նիւթական և միւսոյն բարոյական զօրութիւնն կը բռնէր զնոսա ի հաւասարակշռութեան:

Զայս կ'ականարկէ ասելն Կիկերոնի, թէ զօրավարք Հռոմայեցւոյ «զնշանս յաղթութեանն առին ի նմանէ, ոչ թէ զյաղթութիւնն»: Նոյնպէս իմա զՏիգրանայ, մերթ կը բարձրացունեն զնա յոյն և հռոմայեցի պատմիչք՝ մինչև տալ Աուկուղոսի ականածել ի նմանէ և մերթ կուտան նմա անկանել յոստ Պոմպէի և զթագ իւր զնել ի գլուխ նորա: Եթէ գոյ ճշմարտութիւն այսչափ հակառակ պատմութեանց մէջ՝ այս է, թէ Հռոմայեցիք—ինչպէս առ մեօք աշխարհակալ ազգեր, երբ չեն կարող յաղթել բարբարոս կամ կէս բարբարոս ազգերու, որ նիւթական զօրութեամբ կամ իրենց երկրին գրիւք ի վեր են քան զնոսա, կը զիմեն նենգաւոր հնարից՝—խորամանկութիւնն առին ի ձեռս, յարուցանելով զորդիս ընդդէմ հարց, ինչպէս զՓառնակ ընդդէմ Միհրդատայ և զկրտսերն Տիգրան զորդին՝ ընդդէմ Տիգրանայ: Միհրդատ այս ներքին երկպառակութենէն մանաւանդ քան ի զինուց թշնամուին վհատեալ՝ կը թուի անձին արարեալ, կամ մանաւանդ սպանեալ զաւով, և Տիգրան ի մատնութենէ որդւոյն, որ կը կոչուի Տիգրան փոքր և էր թշնամութեամբ ընդ հօրն՝ ընկճեալ, յանձն առած կը թուի հրաժարել երկիրներէն, զորս ունէր արտաքոյ Հայաստանի, և շատանալ իւր հայրենի թագաւորութեամբ: Այսպէս Հայք կը խաղաղին առ ժամն, և լինին բարեկամ և դաշնակից Հռոմայեցւոյ, մինչև յարշաւանս Կրասոսի (54) և Անտոնեայ (36) ի վերայ Պարթևաց՝ կամաւ կամ ակամայ զօրօք օգնական և նիզակակից Հռոմայեցւոյ լինէշ Արտաւազդ, որ կը թուի վաղ իսկ, իբր յամէն 63, բարձակից լեալ հօրն առ կենդանութեամբ իսկ նորա, ինչպէս յայտնի է ի լիշելոյն Կիկերոնի զԱրտաւազդ իբր թագաւոր Հայոց յամին 63, մինչ էր նա (Կիկերոն) պրետոր ի Կիլիկիա: Կիկերոն Մուրենեան ճառին մէջ կը թուի խոստովանել, թէ Պոմպէոս ոչ այնչափ զինու զօրութեամբ վերջ տուաւ պատերազմին Միհրդատայ՝ որչափ տալով սպանանել զնա: «Յորժամ, ասէ, Պոմպէոս զամենայն առեալ էր զոր նայն ունէր և յաղթութեամբ ստացեալ պահէր՝ սակայն և այնպէս չհամարեցաւ ի գլուխ հանեալ զպատերազմն, մինչև զնա յարևէ արկեալ»:

Ծ. Տեսանք համառօտիւ Հայոց յարաբերութիւնն ընդ Հռոմայեցւոյ Արտաքսիասայ մինչև ի Տիգրան: Քանք ալժմ տեսնել նաև զյարաբերութիւն մեր ընդ Պարթևաց նոյն միջոցին մէջ: Յայտնի է մեր պատմութենէն, թէ Պարթևք ունեցան ներքին և սերտ յարաբերութիւն ընդ Հայոց: Մինչև 190 նախ քան զՔր., այն է առ առաջին պարթև թագաւորօք՝ Պարթևք չէին կրնար ունենալ գործ ուղղակի ընդ Հայոց, քանզի Հայաստան մինչև ցայնժամ չէր առանձին թագաւորութիւն, այլ էր նահանգ Սելևկեանց

և կը կառավարուէր այս վերջիններուն կողմանէ կուսակալօք. լեա իբր 190-ին նախ քան զՔր. կ'սկսին Հայք Արտաքսիասիւ լինել անկախ տէրութիւն, ուստի այն թուականէն հետէ պարտ է խնդրել Պարթևաց աղերսն ընդ Հայոց: Թէպէտ չունինք առ այս ստույգ պատմական տեղեկութիւն ժամանակակից աղբիւրներէ վասն ժամանակի լառաջ քան զՏիգրան մեծ՝ ի բանից Ստրաբոնի սակայն զնմին Տիգրանայ—թէ էր նա պատանդ առ Պարթևս և թէ լեա մահու հօրն տալով նոցա Հայոց երկիրներէն մեծ մաս մի առաւ իւր հարց թագաւորութիւնը, և ապա հանեց զվրէժն, ոչ միայն առնլով լեա ինչ որ տուած էր, այլև հանելով ի նոցանէ ոչ սակաւ գաւառներ՝—կը տեսնուի ըստ բաւականին, թէ լառաջ քան զթագաւորութիւնն մեծին Տիգրանայ, Հայոց յարաբերութիւնն ընդ Պարթևաց չէր բարեկամական, այլ, գէթ Տիգրանայ հաւուն կամ հօրը ժամանակ՝ կար այս երկու ազգաց մէջ սոսիսութիւն կամ գէթ մրցումն վասն նախաւորութեան ի յառաջակողման Ասիոյ: Յուստինոս, Բ. դարու հռոմայեցի պատմիչ, որ ծաղկեցաւ առ Անտոնեամբք և որմէ ունինք Տրոգոս Պոմպէոսի հռոմայեցի պատմիչին ընդհանուր պատմութեան համառօտութիւնն ի 44 գիրս՝ կը պատմէ զՄիհրդատայ Բ-է (Արշակ Թ, 114—86 ն. ք. զՔր.), թէ «կուռեցաւ ընդ Արգուադիստայ (Արտաւազգայ) արքային Հայոց» (Յուստ. գիրք ԽԲ. Բ.): Այս Արտաւազգ, նայելով ժամանակին (114—86 ն. ք. զՔր.)՝ կը թուի լինել նախորդ Տիգրանայ մեծին, թերևս հայր կամ մանաւանդ հօրեղբայր: Այս պատերազմն ի մէջ Միհրդատայ Բ. արքայի Պարթևաց և Արտաւազգայ ուրումն արքայի Հայոց է առաջին պատերազմն Պարթևաց ընդ Հայոց, լիշեալ ի պատմութեան: Թերևս այս պատերազմին արդիւնքն էր այն, զոր կը պատմէ Ստրաբոն և զոր լիշեցաք ի վերոյ, այսինքն թէ Տիգրան տրուեցաւ պատանդ Պարթևաց, և թէ ի մահուան հօրն տալով երկիրներ՝ առաւ հայրենի թագաւորութիւնը, թէպէտ լեաոյ հանեց վրէժը: Տիգրանայ և Միհրդատայ մեծի պատերազմներուն ժամանակ ընդ Հռոմայեցիս, կ'երևի թէ Պարթևք չիշխեցին խլրտել, թերևս առ տկնածելոյ ի զօրութենէն Տիգրանայ, կամ առ տկարութեան, քանզի լեա մահուն Միհրդատայ Բ. Պարթևաց տէրութիւնը գծեցաւ ներքին խռովութիւններէ: Սակայն լեա վերջին պարտութեանն Տիգրանայ և զաշանցն ընդ Պոմպէոսի՝ Հրահատ Գ. (Արշակ ԹԲ, 68—58) մտաւ Հայաստան, բայց ստիպուեցաւ թողուլ փութով առ ահին Պոմպէի, որ Պարթևները նուաճելու գիտմամբ լառաջացած էր մինչև յափունս Տիգրիսի. յողթող հռոմայեցին եկաց դատաւոր և որոշեց երկու տէրութեանց սահմաններն:

10. Դիոն Կասսիոս կուտայ մեզ այս պատմութիւնն, ուր կը տեսնենք ոչ միայն Հայոց յարաբերութիւնն ընդ Պարթևաց առ Տիգրանաւ, այլև մեծին Տիգրանայ որդոյն, մանկանն Տիգրանայ թշնամութիւնն իւր հօրը դէմ և վախճանը միջամտութեամբ Պոմպէի, ինչպէս նաև նորին իսկ Տիգրանայ Պոմպէի հետ կուռույն վախճանը: Դիոն չէ ժամանակակից, այլ իբր երկերիւր ամօք լետոյ քան զՏիգրան, բայց պատմութիւնն նորա ունի մեծ յարգ, և Դիոն է արդարև հաւասար անուանի պատմագրաց Յուստոյ և Հռոմայեցոց. այլուստ դարձեալ հարիւր լիսուն կամ երկերիւր ամոց հեռաւորութիւնն չէ մեծ ինչ Դիոնի համար, որ իբրև անդամ ծերակուտի և հիւպատոս (229) ապա կուսակալ ի Փոքրն Ասիա և լԱփրիկէ առ Սևերոսն Ազեքսանգրիւ (222—235), քաղած է իւր պատմութիւնն պաշտօնական աղբիւրներէ: Տեսնենք նախ՝ ինչ որ կը պատմէ Դիոն զմանկանէն Տիգրանայ, ընդ որում համամիտ, ըստ մասին նաև օգնական, նա աներ իսկ էր Հրահատ Գ:

«Տիգրան փոքր (որդի մեծին Տիգրանայ), կացեալ գլուխ արանց ամանց աւագաց, որ չէին հած ընդ իշխանութիւն հօր սորա՝ չոքաւ առ Հրահատ, և զի սա վարանէր իմն, թէ զինչ առնել պարտ էր վասն դաշտնցն ընդ Պոմպէի՝ Տիգրան հաւանեցոյց զնա խաղալ ի վերայ Հայոց: Գային հասանէին մինչև լԱրտաշատ, հնազանդեցուցեալ զամենայն ընդ որս անցանէին, յարձակէին իսկ ի վերայ քաղաքին: Տիգրան հայրն զահի հարեալ ի մերձեալ նոցա՝ խոյս տայր ի լերինս: Սակայն Հրահատայ զմտաւ ամեալ, եթէ պաշարումն Արտաշատու մարթէր լերկարել թողուր ի ձեռս Տիգրանայ մանկան մասն մի ի զօրացն և դառնայր լերկիր իւր: Տիգրան հայրն գայր լայնժամ ի վերայ որդւոյն, որ մնացեալ էր առանձինն, և յողթէր նմա, որ փախուցեալ դէմ եզ առ հաւն իւր (Միհրդատ Եւպատոր). բայց իմացեալ եթէ Միհրդատ ևս, մտանեալ ի պարտութիւն, ունէր մտնաւանդ պէտս օգնութեան քան զօրութիւն օգնելոյ այլոց՝ լինէր ի Հռոմայեցիս անդր տղաստան և առաջնորդէր Պոմպէի յարշաւանի նորա ի Հայս ընդդէմ հօրն»: Պոմպէոս դեռ եկած չէր Տիգրանայ վրայ, այլ էր հետամուտ Միհրդատայ, որ յուսահատ Տիգրանայ ձեռնտուութենէն՝ հիւսիսային կողմերը կը խնդրէր օգնութիւն: «Երբև զգտատ լինէր այս (գալուստն Պոմպէի) Տիգրանայ՝ երկուցեալ նորա առաքէր պատգամ առ Պոմպէոս և տայր ի ձեռս նորա զհրեշտակն Միհրդատայ, այլ հակառակ խորհուրդ որդւոյն՝ լինէր արգել հօրն ընդունելոյ սրայմանս հաշտութեան: Մինչ այս մինչ այն՝ Պոմպէոս (որ գայր ի կողմանց հիւսիսոյ)՝ անցեալ ընդ Երասիս հասանէր մինչև առ պարսպօքն Ար-

տաշատու, թէպէտ և Տիգրանն ի նեղ մտեալ թողուր զքաղաքն երթալ ի բանակ անգր նորա, և առ ածելոյ զնա և՛ լակնածութիւն և՛ ի գուժ՝ ջանալը լարաաքին կերսլարանս իւր չտալ նշմարել ոչ զառաջին մեծութիւն իւր և ոչ զայնր ժամանակի խոնարհութիւնն: Ապա մերկանալը զպատմուճանն արքունի սպիտակ ժապաւինօք և զտառաաօկն համակ ի ծիրանուոյ, այլ զնէր զխուրն, և զապարօշն ածէր զնովաւ: Պոմպէոս առաքէր ընդ առաջ նորա նուիրակ մի՛ ազգ առնել նմա իջանել լերիվարէն. քանզի Տիգրան ըստ սովորութեան իւրոյ աշխարհին, կամէր մտանել ի նիւս երիվարի ի ճամբար անգր Հռոմայեցւոց: Իբրև եմուտ նա անգր հետխոսս՝ հանեալ զթագն ի գլխոյն խոնարհեցաւ, երկիր ետազ Պոմպէի: Խանդաղատեալ զօրավարին ընդ տեսիլն՝ աճապարեաց ընդ առաջ նորա, կանգնեաց զնա, ած զապարօշն արքունի զգլխովն, նստոյց զնա առ իւր և մխիթարէր զնա ասելով, թող զայլ բանսն՝ թէ չէր նորա կորուսեալ զթագաւորութիւնն Հայոց, այլ շահեալ զբարեկամութիւնն Հռոմայեցւոց: Յետ քաջալերելոյ զնա ալսպէս՝ հրաւիրէր զնա լընթրիս: Արդին Տիգրանայ, որ նստէր ի ձախմէ Պոմպէի՝ ոչ եկաց լտոն առաջի հօրն, և ոչ մի ինչ նշանակ սիրոյ ցուցանէր նմա. նա և ոչ ի ճաշն յոր հրաւիրեալ էր՝ կամեցաւ գալ, և այս իսկ մանաւանդ ած ի վերայ նորա զցասուճն Պոմպէի: Ի վաղիւ անգր լետ լսելոյ զհայրն և զորդին՝ զօրավարն Հռոմայեցի եթող Տիգրանայ զաէրութիւնն, զոր ունէր նա ի հարց անտի. իսկ զգաւառան, որոց տիրեալ էր նա, այն է, թող զայլ երկիրս՝ զբազում մարգս Գամբաց և Ասորւոց, զՊիւնիկիէ, զԾոփս, երկիր սահմանակից Հայոց, յորոց ամենեցուն կազմեալ կայր աշխարհ մեծ և ընդարձակ՝ հանէր ի նմանէ, նա՛ պահանջէր ևս հարկս արծաթոյ. իսկ որդւոյ նորա տայր զԾոփս միայն, ուր էին գանձք թագաւորաց Հայոց: Մտնուկն Տիգրան խնդրէր զգանձսն թախանձանօք, և ոչ կարացեալ առնուլ (զի այլ ուստեք չէր հնար Պոմպէի տալ հատուցանել զարծաթն խոստացեալ), զչարեալ զնէր ի մտի փախչել: Այլ Պոմպէի իմացեալ զխորհուրդն՝ զգուշանալը նմա, և լղէր հրաման առ պահապանս զանձուցն՝ տալ զնոսա Տիգրանայ հօր: Իբրև արքն չառնուին յանձն տալ առանց հրամանի մանկանն Տիգրանայ, զոր համարէին տէր երկրին՝ Պոմպէոս առաքէր զնա ինքն ի բերդ անգր, ուր եղեալ էր զգանձսն, և նորա գտեալ զբերդն փակեալ՝ երթալը հուս և տկամայ իմն հրամայէր բանալ զգրուեսն: Պահապանքն չանստլին նմա ևս, ասէին, եթէ ոչ տալ նա զհրամանն կամաւ, այլ բռնի: Զայրացեալ Պոմպէի՝ ետ զնել զմանուկն Տիգրանն ի բանտի, և ալսպէս զանձքն յանձնեցան հօր

նորա: Պոմպէոս բաժանէր սպա լերիս գունդս զգօրսն, և հաստատէր ձմերոց յԱնաստական զաւառին և առ եզերբ Կուր գետոյ, լետ ընդունելոյ ի Տիգրանայ հօրէն պարգևս բազումս և արծաթ առաւել լոյժ քան զսակ պայմանին: Այս մանաւանդ յօժարեցոյց զգօրավարն լետ սակաւ միոյ գրել զՏիգրանն ի համարի բարեկամաց և զաշնաւորաց հռոմէական ժողովրդեան և առաքել զորդի նորա ի Հռոմ պահապանօք» (Գիոն. 1, 2. 49—51).

Գիոն լետ պատմելոյ լաջորդ դպրութեան մէջ զարշաւանս Պոմպէի Վրաց և Աղուանից դէմ՝ կուգայ պատմել հակառակութիւնը, որ կար ի մէջ Տիգրանայ և Հրահատայ, և թէ ինչպէս վերցաւ այս վէճն առանց պատերազմի, միջնորդութեամբ Պոմպէի: «Յետ ալսպիսի արութեանց (ի Վիրս և յԱղուանս)՝ Պոմպէոս շրջեցաւ ընդ երկիրն և շնորհեաց խաղաղութիւն Աղուանից և այլոց ցեղից բնակելոց առ Կովասու մինչև ի ծովն Կասպից, ուր լանգի լեառնն այն սկիզբն առեալ ի Պոնտոսէ: Հրահատ, որ կամէր նորոգել զգաշինսն ընդ Հռոմայեցիս՝ տեսեալ զխաղաղ Պոմպէի լառաջ այնպէս արագ, զմնացեալ մասն Հայոց և զմասն Պոնտոսի, որ առնթեր կայ նմա, նուաճեալս ի ձեռն տեղակալաց զօրավարին, և զԳարնիս հասեալ լայնիւս Եփրատայ մինչև ի Տիգրիս՝ զահի հարեալ աճապարէր պնդել զգաշինսն ընդ Պոմպէի, այլ ոչինչ կարաց վճարել: Պոմպէոս սպաստան ի լաջորդութիւնսն, որ եղենն և որոց ունէր ակն առ յապայ՝ արհամարհեաց զնա. խօսեցաւ գոռոզութեամբ ընդ հրեշտակսն և խնդրէր ի Հրահատայ տալ նմա զԿորդուս, որոյ փասն հակառակութիւն էր նորա ընդ Տիգրանայ: Եւ զի հրեշտակքն չիշխէին տալ նմա պատասխանի, քանզի չուենէին հրահանգս ի թագաւորէն՝ Պոմպէոս գրէր առ Հրահատ, և առանց սպասելոյ պատասխանուոյ՝ առաքէր ի Կորդուս զԱփրանիոս, որ կալաւ զերկիրն առանց կռուոյ և տայր Տիգրանայ:... Պոմպէոս զայս օրինակ զնալը ընդ Հրահատայ, ամբարտաւանեալ ընդ զօրութիւն իւր, լայտ արարեալ որոց ցանկանն աշխարհակալութեան՝ եթէ ամենայն ինչ կախեալ կայ զգինուց և թէ նա, որում տան զէնք զլաղթութիւն՝ է տէր ամենայնի: Նա և ծաղրէր իմն զանուև յորջորջանացն, զոր տայր անձին Հրահատ առ այլ ազգս և առ Հռոմայեցիս իսկ, որք կոչէին զնա արքայից արքայ. այլ Պոմպէոս ի թուղթսն կոչէր զնա առանց յաւելուածոյ՝ արքայ, թէպէտ և տուեալ էր նա զանուևն արքայից արքայ՝ Տիգրանայ, յորժամ կատարէր զձաղանսն ի Հռոմ լետ պարտութեան նորա: Հրահատ երկնչէր ի Պոմպէի և խնդրէր ածել զնա զիւրև, զայրանալը սակայն զի մերկացոյց զնա Պոմպէոս ի յորջորջանաց անուանէն, որ-

պէս թէ ի թագաւորութենէն մերկանայր զնա: Առաքեաց առ նա պատգամաւոր՝ տրտունջ լինել զգրկանացն զոր կրեաց, և արգելուլ նմա անցանել ըստ Եփրատ: Իբրև Պոմպէոս ոչինչ մեղմանայր ի պատասխանին՝ Հրահատ ի սկզբան անգ դարնայնոյն ել ի պատե-  
րազմ ընդդէմ Տիգրանայ հանգերձ փեսայիւն իւրով, որ էր որդի Տիգրանայ: Ի ճակատու ուրեք սլարտեալ՝ ասլա լինէր յաղթող: Իբրև Տիգրան կոչէր յօգնութիւն զՊոմպէոս, որ էր յայնժամ Ս-  
սորիս՝ Հրահատ առաքէր զարձեալ պատգամաւորս առ զօրավարն հռոմայեցի, տրտունջ լինէր զՏիգրանայ և ասացեալ, եթէ զՀռո-  
մայեցւոց ևս ունէր բազում պատճառս տրանջելոյ՝ ամաչեցոյց և երկեցոյց զՊոմպէոս: Զօրովարն հռոմայեցի ի բաց կայր յօգնելոյ Տիգրանայ և ոչ թշնամութիւն ինչ ցուցանէր Հրահատայ, պատ-  
ճառեալ եթէ չէր նմա յանձն արշաւել ի վերայ Պարթևաց, և զի Միհրդատ կայր տակաւին զէն ի ձեռին: Ասէր ստէպ, եթէ շատ և բաւական համարէր զոր արարն, և թէ չէին նորա կամք, ցանկա-  
լով առնել աւելի ինչ՝ արկանել ընդ վտանգիւ զյաջողութիւնսն որպէս Ղուկուղղոսն: Առեալ իմաստնոյ բան՝ ասէր, եթէ ցանկու-  
թիւն անդադարն տիրելոյ է վնասակար, որպէս և ակն զնել յալլոց ինչս է անիրաւ. այլ խօսէր նա այսպէս՝ զի առնել աւելի ինչ չէր ձեռնհաս: Երկուցեալ ի զօրութենէ արքային Պարթևաց և յանհաս-  
տատութենէ բախտին՝ չեա այլ ևս պատերազմ, թէպէտ և բա-  
զումք յորդորէին իմն զնա յայն: Ունայնացոյց զամբաստանութիւնսն Հրահատայ, և առանց աշխատ լինելոյ ջրել զնոսա՝ ետ պատաս-  
խանի, եթէ որովհետև վէճն Հրահատայ և Տիգրանայ էր զասհ-  
մանաց ինչ՝ կարգէր զերիս ոմանս գատաւոր համոզել զնոսա, և արդարև իսկ առաքէր զարսն: Տիգրան և Հրահատ ընկալան զնոսա իբրև իրաւարար, և ետուն վախճան գժտութեանն, առաջինն՝ վասն զի զչարեալ իմն էր, զի չընկալաւ օգնութիւն, և երկրորդն՝ քանզի կամէր եթէ թագաւորն Հայոց ունիցի ինչ զօրութիւն, զի թերևս զէսլ լիցի նմա ունել պէտս ձեռնտուութեան նորա ընդդէմ Հռո-  
մայեցւոց: Երկրքին ևս քաջ գիտէին, զի որ ոք յերկոցունց անտի ջախջախիցէ զընկերն՝ հորդեցէ ճանապարհ Հռոմայեցւոց կատա-  
րել՝ զոր ի մտին եղեալ էր նոցա» (Պիոն Լէ. 5 — 7):

11. Օտար պատմիչներէն ոմանք որ չեն ժամանակակից՝ կը նկարագրեն զՏիգրան իբրև անհնարին անգութ և բռնաւոր, որպէս թէ իւր որդւոց երեքը տուաւ սպանանել այլևայլ պատճառներով, և թագաւորներ զորս բռնած էր՝ կը ծառայեցունէր իբրև գերի: Այսպիսի պատմութիւնք այնպիսի ժամանակ և այնպիսի թագա-  
ւորէ, եթէ իցեն ևս ճշմարիտ՝ չեն գարմանալի, մինչ զհռոմայեցի

կայսերաց, և այն զլաւագունից, որպիսի կը հռչակուին Կոստան-  
դիանոս և Թէոդոս մեծ՝ այնպիսի գործեր կը պատմուին և են ստոյգ: Բայց Տիգրան, նկատելով ահեղ մեծութիւնն յոր հասաւ նա՝ չէր անմասն մեծանձնութենէ, ինչպէս յայտնի է յառնելո  
նորա երեսս աղաչանաց Աղեքսանդրայ թագուհւոյն Հրէից և ի քաղցրութենէն, որով պատասխանեց պատգամաւորին Ղուկուղղեայ, որ խտիւ կը պահանջէր տալ ի ձեռս զՄիհրդատ: Զիարգ և իցէ՝ սա ճշմարիտ է, թէ Տիգրան եղաւ արդարև մեծ ի թագաւորս իւ-  
րոյ ժամանակին, արար զՀայս, թէպէտ կարճ ժամանակ՝ աշխար-  
հակալ, և լիրաւի արժանի էր կոչուիլ ի Կիկերոնէ «Մեծագոր թա-  
գաւոր»:

12. Ի լրումն Տիգրանայ պատմութեան, որ մեր ազգային պատմութեան գրեթէ մի միայն կարևոր մասն է՝ հարկ կը համա-  
րինք արդի գիտնոյ մը (Théodore Reinach) Միհրդատ Եւպատոր անուն գործէն բերել երկայն հատուած մի, ուր հմուտ հեղինակն, լեա զնելոյ համառօտիւ Հայաստանի պատմութիւնն ի մահուանէն Աղեքսանդրի, այն է յանկանելոյ Հայոց ընդ իշխանութեամբ Աե-  
լեկեանց, մինչ ի Տիգրան մեծ՝ կը խօսի մանր այս վերջնոյն վրայ: Այս քաղաւածէն, ինչպէս կարծենք՝ պիտի տեսնուի, թէ Տիգրանայ պատմութիւնն է իբրև բովանդակութիւն, համապետիլ պատկեր (panorama) ողջոյն Հայոց պատմութեան: Արարատեան ազգին, իմա հին Հայոց (ըստ Խորենացւոյն Հայկազանց) պատմութիւնն յառաջ քան զԱղեքսանդր, գրեթէ անձանօթ մեղ, կամ գէթ մութ՝ լեա Աղեքսանդրի առ Սելեկեամբք կ'սկսի տակաւ լուսաւորուիլ մինչև Տիգրան, առ որով կ'առնուն իբր թէ գոյութիւն Հայք և՛ իբրև երկիր և՛ իբրև ազգ: Հին հայ-սարսկական մարմնոյ մը վրայ, յոր փոխուած էր հին հայ մարմինը՝ կու գայ հելլենական գոյն, որ կուտայ իւր հզօր ազդեցութիւնը զարերով կրօնից, ոչ հեթա-  
նոսականին միայն, այլ և քրիստոնէականին, լեզուին և դպրու-  
թեան, որոց զհետ եկած է ուրոյն նկարագիր ընկերական և բա-  
րոյական, ցարգ ոչ անզգալի: Յիրաւի է կոչել մեծին Տիգրանայ ժամանակն, աննման փառաւորութեան հետ, թէպէտ կարճ՝ հայ ազգի մը անձնաւորութեան ժամանակ, այնպէս որ, ըստ մեզ, ի Տիգրանայ և անզր Հայր սաղմն է անկերպարան. առ Տիգրանաւ կը ծնանի, կը հասնի ի չափ, կը ձերանայ միանգամայն: Զարմանալի՛ երևոյթ: Բայց ըստ մեզ՝ այն է մանաւանդ զարմանալի, որ մեր տահմալին աւանդու-  
թիւնն այս անձին ժամանակէն և պատմութենէն, բաց ի չոր հա-  
մառօտութենէ՝ ոչ այլ ինչ պահած է, բայց Մեծ անունը: Ինչ որ

եղանք և ենք՝ եղանք և ենք Տիգրանաւ: Ահա մեր քաղուածն հին լեզուաւ, վասն դիւրութեան և վայելչութեան:

«Ի վերջին բաժանման տէրութեանն Աղեքսանդրի, սատրապութիւնն Հայոց անկաւ ի բաժնին Սելևկեայ (Ապալիան. Ասոր. 55). այլ իշխանութիւնն Սելևկեանց չկարաց ունել հաստատութեամբ արմատ չերկրի անդ, որ էր լեռնային և ուր պարսկական բարք արձակեալ էին արմատ խորագոյնս քան ի Կապադովկիա: Յընթացս դարուն երրորդի (ն. ք. զՔր.) է տեսանել յարուցեալ ի Հայս իշխանս ի բնակաց երկրին կամ ի սատրապաց ապստամբելոց, որ սկիզբն առնէին տիրել միահեծան: Սելևկեանք գնային ընդ իշխանան ընդ այնոսիկ փոքունս մերթ քաղցրութեամբ և մերթ խըստիւ, ըստ չափոյ զօրութեան կամ տկարութեան նոցա. բայց ի յաղթել իսկ իւրեանց՝ շատ և բաւական համարէին ի վարձ յաղթութեանն՝ հայատակութիւն գոնեայ արտաքուստ: Այսպէս լիշտտակին ի պատմութեան Արդոատէս (Արտաւազդ) յամին 301, (Գիող. Հակո. Ա. 19, 5), Արշամ, դէպ յամն 240, (Պողիէն. Գ. 17, մատենագիր յոյն Բ. դարու), Քսերքսէս, դէպ յամն 215 (Պողիւր. Հակո. Ը. 25): Այլ ոմն թագաւոր հայ գոյ լիշտտակեալ յամին իբր 260 ի Մեծնոնէ (Պատմիչ յոյն մօտ ի Բ. դար):

Պարտութիւնն Անտիոքոսի մեծի առ Մազնեսեաւ (190) եղև վասն համօրէն աշխարհին Հայոց նշան կատարեալ ազատութեան: Երկօքին կուսակալք թագաւորին յաշխարհին յայնմիկ, Արտաքսիաս և Զարիազրէս, երկօքին ևս աչնուականք իրանեանք, որպէս թուի՝ հռչակեցին զանձինս միահեծան, իւրաքանչիւր իւրում իշխանութեան և առին զանուն թագաւորի հաճութեամբ և պաշտպանութեամբ հռոմէական ծերակուտին: Այսպէս հաստատեցան երկու հայ թագաւորութիւնք, որ տեւել բաւեցին զողջոյն դարն Բ. նախ ք. զՔր., ի հիւսիսոյ արևելից՝ Մեծ Հայք ի հովտին Երասխայ, ուր ի գիւղան վայրի կայր Արտաշատ մայրաքաղաք, շինեալ, որպէս ասեն՝ յԱննիբաղայ, իսկ ի հարաւոյ արևմտից՝ Ծոփք, որոյ քաղաք թագաւորութեանն Կարկաթիոկերտ՝ շինեալ էր ի վերայ բարձրաւանդակի, որ հայի ի դաշտ անդր Գիլգազ գետոյ (Սար. ժԱ. 14, 15):

Երկօքին տէրութիւնք, թէպէտև կրեցին հակառակութիւն յԱսորոց առ Եպիփանն Անտիոքաւ (Գիող. Սիկ.)՝ կալան պինդ զազատութիւն իւրեանց, առին գաւառս շուրջանակի յամենայն կողմանց, և կապեցան իսկ ժամանակս ինչ զօգիւ նիզակակցութեան ընդ Փոքուն Հայոց: Այլ ընդ հուպ Մեծ Հայք, թագաւորութիւնն Արտաքսիասայ, եղև քան զերկոսին (զԾոփս և զՓոքր Հայս) յառաջագէմ. և անձուկ աշխարհակալութեան նորա ստիպեաց գնոսս

խնդրել պաշտպանութիւն յօտարաց: Յայտնի է, թէ զհարգ Փոքր Հայք յարեցան սերտիւ ի Պոնտոս առ Փառնակաւ և ընկղմեցան ի նա յառաջին ամս թագաւորութեանն Միհրդատայ Եւպատորի: Նոյնպէս Ծոփք նուաճէին անդստին ի կիսոյ Բ. դարուն ն. ք. զՔր.՝ եթէ չէր գտեալ նոցա առ Արիաթարայ Ե-ի նեցուկ հզօր առանց անձին շահու (Գիող. Հակո. Ա. 22, Պողիւր. Հակո. Ա. 15, Ա.): Ի վարձ պաշտպանութեան իւրոյ՝ Կապադովկիա լիւր վտարեաց միայն զգլուխ կամրջոյն Տոմիսայ, որոյ գիրն էր կարևոր ըստ զինուորութեան և զիւրոյ կայան կարաւանաց, որ երթևեկէին ընդ Աղիւս և ընդ Տիգրիս (Սար. ժԲ. 2. 1, և ժԳ. 2. 29): Ի վախճանի դարուն Բ-ի յառաջագէմն խաղացք Մեծին Հայոց արգելաւ ի Պարթևաց, որ առին զՄարս և զՄիջագետս ի Սելևկեանց անտի վտարեալոց: Արշակ Թ, (Միհրդատ Բ, 114—86) ետ պատերազմ ընդ Հայս, յաղթեաց թագաւորի նոցա Արտաւազդայ (Յուստ. ԽԲ. 2. 16), և էառ պատանդ զՏիգրան, իշխան թագաւորագն (Յուստ. ԱԸ. 3, Սար. ժԱ. 14, 15): Ապալիանոս կոչէ զՏիգրան՝ որդի Տիգրանայ (Ասոր. 48). չէր նա թերևս որդի Արտաւազդայ, այլ որպէս հաւանութեան է՝ եղբօրորդի նորա: Աւելորդ է զկայ առնուլ առ կարծեցեալ աւանդութեան Հայոց (Սոր. Բ. 3, Յովհ. կաթ. Ը. 9), որպէս թէ Պարթևք կացուցեալ էին ի Հայս զոմն Վաղարշակ, շառաւիղ կրտսեր լիւրեանց տոհմէ: Յետ մահու Արտաւազդայ Միհրդատ չէառ յանձն տալ Տիգրանայ զազատութիւն և զաթոռ հարցն իւրոց՝ բայց տալով նմա թողուլ դաշամբ 70 գաւառս կամ «հովիտս» ի Հայոց (95 ն. ք. զՔր.): Ամ թագաւորելոյն Տիգրանայ յայտնի է անտի, զի յամին 70, յորժամ Ապալիոս Կղաւզիոս եկն գեսպանութեամբ ի Ղուկուղղոսէ առ Տիգրան՝ էր սա թագաւոր ի 25 ամաց հետէ (Պլուտ. Ղուկ. 21): «Հայն խոնարհեալ, այլ ոչ նուաճեալ» (Սար. ժԶ. 1. 19) վկայէ յայննայէս, թէ Պարթևք ոչ նուաճեցին երբէք զՀայս. և այլուր (ժԱ. 14. 15) ասէ, թէ Տիգրան էր ի գաւակէ Արտաքսիասայ, ետես այնուհետև շուրջ զիւրև մանր մանր թագաւորութիւնս, որ էին իւրաքանչիւր ընդ վերին իշխանութեամբ Պարթևաց, որպէս Ուռհայաստան, Կորդուք, Աղիաբեն, Մարք Ատրպատականի, որ արդել մեծ էին ընդարձակելոյ նորա:

Այրն, որ կրէր զթագ արքայութեանն Հայոց յայնպիսում զըժուարին ժամանակի—(կապեաց նա թագ անդ՝ ուր շինեաց լետոյ զՏիգրանակերտ—Ապալիան. Միհր. 67)—էր ամօք ինչ երէց քան զՄիհրդատ Եւպատոր, այսինքն ծնեալ իբրև յամին 140 ն. ք. զՔր.: Թէպէտ չկարէր նա գալ ի կշիւ համեմատութեան ընդ դրա-

ցումն իւրում ոչ հանճարով և ոչ բուսով բարուցն՝ ունէր ընդ նմա զոյգ հաւասար եռանդն սաստիկ մեծանալով, որ վաղ մերձեցուցանելոց էր գերիտսին թագաւորան: Այն ինչ ելեալ էր գահ՝ սկիզբն արար Տիգրան աշխարհակալութեան, առեալ մարտ պատերազմի ընդ արքային Ծոփաց, որ Արտանէսն (Վարդանէս) կոչէր (ըստ Ստեփ. Բուզ.՝ Արշակ): Կապազովկիա որ չէր առակ պաշտպանել զանձն՝ ոչ մարթացաւ առնել ինչ վասն բարեկամին իւրոյ հնուինա մանաւանդ ստիպեալ իսկ էր սակաւ մի յառաջ խնդրել էր նմանէ թիկունս օգնականութեան, այսրէն վաճառեալ նմա զամբոցն Տոմիտայ (Սար. ժԲ. 2. 1), որպէս հաւանութեան է՝ ի պատերազմին Արիարաթայ Փիլոմետովրայ ընդդէմ Միհրդատայ: Վերջինն էր Զարիադրեանց, թողեալ իւրում միայնում զօրութեան՝ ընկճեցաւ, և Ծոփք հանդերձ գաւառօքն (Եկեղեաց) լաւելան էր Մեծ Հայս (Սար. ժԱ. 14. 15):

Նուաճեալ Տիգրանայ զայն կարևոր մասն՝ լինէր դրացի Կապազովկիայ ի ժամանակին՝ զի ընտրութիւնն Արիտարգանայ ի թագաւորութիւն եղճանէր լերկրին յայնմիկ զազգեցութիւնն Միհրդատայ: Թագաւորն Պոնտոսի խորհեցաւ իսկոյն հնարս շահելոյ զՏիգրան լիւր կողմն: Արպիտի օգուտ էր Միհրդատայ, եթէ մարթէր տիրել Կապազովկիայ ընդ վերարկուաւ Տիգրանայ, առանց ծախելոյ ոչ մարդ և ոչ զանդ մի և առանց հարկելոյ ցուցանել Հռոմայ բարուրս յարձակելոյ տնդր: Գորգիոս, այլ իրահամարձակ, առ հրաման երթալ հաստատել ուխտ նիզակահցութեան ի մէջ Միհրդատայ և Տիգրանայ: Կատարեաց այլն մեծաւ յաջողութեամբ զհրամանն, և ի հաստատութիւն վստահութեան ի մէջ երկուց թագաւորաց՝ քաղաքական գաշնն կնքեցաւ խնամութեամբ ազգատոհմիցն երկուցունց: Տիգրան արար կին զմին ի գտերաց Միհրդատայ, զԿղէոպատրա, երկուս կրտսեր տիօք քան զնա, այլ մեծ՝ առաւելութեամբ հանճարոյն և առնացի քաջութեամբ: Ի կատարումն գաշանցն, որ կռեցան զազո ի ձեռն Գորգեալ՝ Հայք անցին ընդ Եփրատ (93) առաջնորդութեամբ նորին Գորգեալ և անկան ի վերայ Կապազովկիայ: Անգորն Արիտարգանէս, ըմբռնեալ ի զեղծի, փորձել իսկ ոչ կամեցաւ կռուել. ժողովեալ զգանձս իւր չորքաւ դէպ ուղիղ ի Հռոմ: Զօրք Տիգրանայ եզին պահնորգս ի Կապազովկիա, և Գորգիոս կարգեցաւ կռուակալ (Յուստ. 1Ը. 3): Գեղեցիկ էին հնարքն, բայց Միհրդատ զեղծաւ երկայնմտութեամբն հռոմէական ձերակուտին:... Շիղա կարգեցաւ ի ձերակուտէն երթալ ունել զԿապազովկիա և նստուցանել զԱրիտարգան միւս անգամ լաթոռն: Շիղա՝ սակաւաձեռն զնգաւ անց ընդ Տաւրոս, հար զգորսն Գորգեալ և զգունդն

Հայոց, որ եկեալ էր նմա ի թիկունս. ապա զհետ մտեալ փախըստէիցն՝ սուր յազգեր հասանէր մինչև յափունս Եփրատայ այս առաջին անգամ:... Սակայն Միհրդատ էր, որ կրեաց զպարտութիւնն՝ որում չունէր ակն: Խաբեաց զնա նիզակահցութիւնն Հայոց:

Ի սկզբան ամին 91, իշխանութիւնն Հռոմայեցոց ի վերայ Փոքուն Ասիայ թուէր միւսանգամ հաստատեալ:... Այլ ի յաջորդամին, 90, ետես Հռոմ զկէս աշխարհին Իտալացոց զէն ի ձեռին յարուցեալ ընդդէմ—որպէս տսէին—«զայլոց՝ ազատութեանն Իտալիայ»: (Այս էր ընկերական պատերազմն): Հռոմայեցիք կոչեցին լետս զլեզէտնս իւրեանց ցրուեալս, խնդրեալ թիկունս օգնականութեան ի գաշնաւորաց:... Այն ինչ մեկնեալ Շիղայի ի Փոքուն Ասիայ՝ Միհրդատ նորոգեաց ընդ Տիգրանայ զգաշինսն: Որպէս երբեմն Հռոմայեցիքն ի գաշինսն ընդ Եւոզացիս՝ նոյնպէս երկուքին թագաւորքն եզին պայմանս, զի յամենայն մարտս պատերազմաց զորս տայցեն երկուստեք ծախիւք՝ երկիրն նուաճեալ լետ յազմութեանն լիցի Միհրդատայ, իսկ աւարն, այն է գերիք, անասունք և գանձք՝ Տիգրանայ (Յուստ. 1Ը. 3, 5): Զօրավարք երկու, որպէս թուի հայք, Միհրան և Բագուաս, մտեալ երկրորդ անգամ ի Կապազովկիա՝ հանին վտարանդի զԱրիտարգան, որ չիշխեաց լինել զիմակալ որպէս երիւք ամօք յառաջ, և եղաւ լաթոռն Մաթաքայ որդին Միհրդատայ Արիարաթ:

Ի Պարթևաց Արշակ Թ, Միհրդատ մեծ, մեռաւ ի դէպ ժամանակի (86) և ոչ ետես զքայլքայումն տէրութեան իւրոյ: Ի վերայ յաջորդին նորա պայթէր մրրիկն. ի սակաւ ժամանակի թշնամին որ ի ներքոյ և թշնամին որ արտաքոյ՝ հանին ի գլուխ զգործաւերմանն: Պետութիւնն Պարթևաց վատթարեալ, խախտեալ, քակտեալ յամենայն կողմանց՝ ջնջեալ իմն էր առ ժամուն ի համարոյ ազգաց յառաջակողման Ասիայ:

Զայնու ժամանակաւ էր, զի Հայք անցին պայծառութեամբ ի հանդիսի: Յիշեցաք վերագոյնն զհոյակապն կէտ նպատակի և զառաջին յաջողութիւնս արքայի նոցա, այսինքն թէ զիսրդ Ծոփք նուաճեցան և Կապազովկիա երկիցս զբաւեցաւ ի հաշիւ Միհրդատայ: Մինչ թագաւորն Պոնտոսի կռուէր ընդ Հռոմայ՝ Տիգրանայ մոռացեալ զուխտ գաշանցն որ ընդ աներոյն իւրոյ—(Աուբերիէ, Գործք. Գ. 362, կարծէ իմն, թէ էր զունդ օգնական Հայոց ի ճակագրոն Միհրդատայ, այլ մէք ցուցաք այլուր, թէ այդ կարծիք չեն ճշմարիտ)—խորհեցաւ օգտել ի տկարութենէ անտի Պարթևաց՝ խընդրել զվրէժ իւրոց նախնի թշնամանաց: Գունդ մի հայացի եմուտ լերկիր իշխանութեանն Պարթևաց և լինէր միջամուխ մինչև Սր-

բեղա և Նինուէ, աւերել, գերփել գերկիրն ընդ որ անցանէր: Պարթեք ստիպեցան կռել դաշինս ի վնաս իւրեանց, դարձուցանել ի Հայս գեւթանասուն հովիտսն, զորս հանեալ էր նոցա ի նոցանէ յամին 95, նակ տալ նոցա գերկոսին գաւառսն ծաղկեալս հիւսիսային Միջագետաց, այն է զՄիգդոնիա և Ուռհայաստան (Ստր. ժԱ. 14, 15): Հանգերձ այսու հարկ եղև նոցա կռել դաշն նիզակակցութեան ընդ յաղթողին (Յուստ. Խ. 1) և թողուլ կամաց նորա զիւրեանց հին ձեռակերտս (աւատ) ի հիւսիսոյ արևմտից: Որ աւելի կարևորն էր՝ բզեաշին Մեծին Մարաց (Գարեհ, որպէս հաւանութեան է, ըստ Ապպիանու, Միհրգ. 106) ետես զՀայս եկեալ հասեալ մինչև ի դուրս Եկրատանայ, որք և այրեցին զսպարանս նորա (Իսիդոր Քարակացի Գ. 6): Այսպէս ամենայն արուարձականք Տիգրանայ բռնադատեցան ընդունել զվերին իշխանութիւն նորա ծանր ծանր սլայմանօք, էր որ աւելի, էր որ պակաս: Թագաւորք Աղուանից և Վրաց առ Կուր գետով, թագաւորք Մարաց Ատրպատականի — (Միհրգատ արքայ Ատրպատականի արար կին զմին ի դստերաց Տիգրանայ. Գիոն. Կաս. 12. 16) — և Մեծին Մարաց, որպէս և թագաւորք Կորդուաց և Ադիարենայ զվերին Կիզազաւ՝ եղեն հպատակք նորոյ արքայիցն արքայի, հարին նմա սպաս և եղեն հարկատուք ի ժամանակի խաղաղութեան, և ձեռնտու զօրօք և սատարօք ի պատերազմունս:

Այսպէս պատասխարեալ Տիգրանայ յամենայն կողմանց իբրև գօտուով իմն դաշնաւորօք և հարկատու իշխանօք՝ առ ի ձեռն գառաջին խորհուրդսն զաշխարհաց յարևմտից Եփրատայ: Էր նա յայնժամ, Ուռհայաստանիւ և Կոմագենաւ, տէր անցից գետոյն և մեծի պողոտային կարաւանաց. արաբացի ցեղք, զորս ած նստոյց անդ՝ առնուին բաժ անցից ի վաճառաց ի շահ Տիգրանայ (Պլուտ. Աուկ. 21, Ստր. ժԶ. 2, 27, Պլին. 2. 28, 142): Անդուստ դիւրին էր Տիգրանայ ձգել զձեռն քաղել զԱսորիս իբրև պտուղ հասուն: Բնակիչք երկրին Ասորւոց կոչէին զնա: Վերջին Սելևկեանք, արգարև գոռոզք՝ չառնուին յանձն, իբրև վաղուց տեսրք՝ տեսանել իշխան լերկրին զգաւակ կուսակալաց հարց իւրեանց. այլ զքնչ կարող էին առնել զօրք նոցա տկարացեալք ընդգէմ ահեղ բանակացն Տիգրանայ, որոց թիւն հասանէր մինչև ի լիսուն բիւր (Յովս. Նին. պտմ. Հր. ժԳ. 6, 4): Յամէ անտի 83, Տիգրան եղև տէր հաճօրէն վերին Ասորւոց, բաց յապառաժն Սելևկիայ, որ նուահանգիստ էր Անտիօքայ: Վերջին թագաւորն Սելևկեանց Փիլիպպոս Բ. սպաստանեցաւ ի Կիլիկիա, մինչ որդին Եւսեբոսն Անտիօքոս թագուցանէր զանձն յԱսիայն Հռոմոց (Եւտրոպ. 2. 14). կանայք և դստերք

թագաւորաց ընդին զկանանոց յաղթողին (Պլուտ. Աուկ. 14): Անտիօք, մին յարքայանիստ քաղաքաց Տիգրանայ՝ հարկանէր դահեկանս ի պատկեր նորա, և միում ի զօրավարաց նորա Մագադատեայ յանձն էր վարել զԱսորիս իբրև սատրապ (Ապպ. Ասոր. 48): Ոգի առ Ասորւոց աշխարհն զամս չորեքտասան (Ապպիան. 17). թէպէտ ընդ օտար իշխանաւ՝ վայելեցին խաղաղութիւն, հանգիստ և աւուրս բարենշանս, զորս պղտորեաց միայն ահագին սասանութիւնն, յորմէ կորեան ոգիք իբրև 170,000 (Յուստ. Խ. 2): Յառաջադիմութիւնն Տիգրանայ չէառ անդ զկայ: Յարևմուտս արկ նա ձեռն ի վերջին ծաղիկ սրակին Սելևկեանց, ի դաշտայինն Կիլիկիա: Բազում քաղաքաց ծաղիկոց բնակիչք խախտեալ ածան ի Հայս (Գիոն Կաս. 12. 37, Պլուտ. Պոմպ. 28): Գարձեալ ի թելադրութենէ, որպէս ասեն, Միհրգատայ՝ Հայք մտին երրորդ անգամ ի Կապադովկիա, կալան զԱրիօբարզան իբրև ի վարմի և տիրեցին մայրաքաղաքին. բնակիչք Մաժաքայ, որպէս և այլոց մետասան քաղաքաց Յունաց, ընդ բնաւ իբրև բիւրք երեսուն՝ ածան առնել զէն մարդաշատ զնոր նիստ արքայից արքայի, ահաւորին Տիգրանայ, 77 ն. ք. զՔր. (Ապպիան. Միհր. 6. 7, Ստր. ժԱ. 14. 15, ժԲ. 2. 9):

Հռոմ, որ թողուր յանհոգս կործանել կամ շիջանել հին հարստութեանց, զորս պաշտպանելն պարտէր՝ տեսանէր հանդարտութեամբ զյառնել փոխանակ նոցա երկուց նոր զօրութեանց, որ անհնարին թշնամիքն էին ազդեցութեան նորա, զմին՝ ցամաքային, զՀայս, զմիւսն՝ ծովային, զհէնս: Միհրգատ, խորագիտագոյն, եթէ չունէր յայն ամենայն անցս մասն այնչափ կարևոր, որչափ ընծայէր նմա ի Հռոմ՝ գիտաց գոնեալ օգտել ի նոցունց յամրացուցանել զգիր իւր ի Փոքուն Ասիայ: Տիգրան էր փեսայ նորա և ոչ դադարեաց երբէք ըստ էութեան ի լինելոյ դաշնաւոր նորա: Միհրգատ յետ պարտութեանն և փախստեան լերեսաց Աուկուղեայ եկն սպաւինել առ նա իբրև առ փեսայ և դաշնաւոր իւր յամին իբր 72 ն. ք. զՔր.: Տիգրան էր յայնժամ հզօրագոյնն ի թագաւորս յառաջակողման Ասիայ: Տէրութիւն նորա ձգէր յափանց անտի Կուր գետոյ մինչև լեզերս Յորդանանու, և ի լերանց աշխարհին Մարաց մինչև ի ստորոտս Տաւրոսի. այլ շինուած յօտարոտի մասանց, կազմեալ յամս 25, իբրև կոյտ իմն բեկորոց խլելոց ի դրացի ազգաց, չմածուցելոց առ միմեանս: Ի միջավայրի անդ էին բուն Հայք, բաժանեալ ի բազում գաւառս, որոց թիւ առ Պլինեաւ (Բնակ. պտմ. 2. 27) էր 120: Ի հարաւոյ կողոպուտք Սելևկեանց, Ասորիք և Կիլիկիա, ուրոյն նախարարութիւն կամ բզեշխութիւն հանգերձ Ան-

տիրքաւ որ էր մայրաքաղաք: Իսկ առ սահմանօքն Պարթևաց՝ շար իմն մանր մանր թագաւորութեանց, որոց էին բնակ թագաւորք կամ տոհմային իշխանք, այլ ի սերտ հպատակութեան, որպէս Առհայաստան, Կորգուք և Ազիաբէն: Յարևելից և ի հիւսիսոյ այլ ձեռակերտք (fief) գաշնաւոր անուամբ, որոց պարտ էր տալ զօր ի թիկունս թագաւորին, որ կոչէր զանձն «Արքայից արքայ»:

Նեցուկ տէրութեանն էր բանակ այնպէս անջատ և անյօդ՝ որպէս տէրութիւնն էր: Նախարարք և սեպուհք էին շունչ իմն և ոգի, յորոց կազմէր հեծելազօրն կուռ վառեալ, ինքն և երկվարք նորա: ՅԱղուանից անտի էին գրահաւորքն պատենագէնք, իսկ Վիրք, գրացիք նոցա՝ աղեղնաւորք կորովիք: Թագաւորն Մարաց Ատրպատականի, փեսայ Տիգրանայ՝ մարթէր գումարել հետևակս 40,000 և հեծեալս բիւր (Ստր. ՃԱ. 13. 2): Մարք տային աղեղնաւորս հեծեալս. Արաբացիք՝ զայրուծին անապատի. Կորգուացիք՝ ռահվիրայք էին և շինողք կամրջաց. վարձկան՝ հեյլէնք և այլ ևս ազգի ազգի գունդք զօրաց, ընդ ամենայն, ասեն, իբրև 500,000 այր: Ի պահպանութիւն այսպիսի և այսչափ զօրաց պիտոյ էր թագաւորին ամբաւ զանձ. և Տիգրան իբրև զՄիհրդատ ունէր քաղաքս մեծամեծս լի զանձուք, որպիսի էին Ողականն և Բողբերդ ոչ հեռի յԱրտաշատէ, և Արտագերք առ Եփրատաւ (Արածանի, Ստր. ՃԱ. 14. 6):

Տէրութիւնն Տիգրանայ որպէս և զբացւոյն նորա՝ էր այսպէս խառնուրդ իմն անկարգ ի գաւառաց որ լոկ արևելեան էին, և ի գաւառաց որ ի հեյլենանալ էին: Հեյլենականութիւնն էր յուժի յաշխարհս այն ինչ նուաճեալս, որպէս ի Կիլիկիա, յԱսորիս, ի Միդգոնիա (Միջագետք հիւսիսոյ), որ առաւել քան կիսով չափ էին յունացեալք ընդ իշխանութեամբ Սելևկեանց: Ամենայն ուրեք բաց անտի՝ արևելք չէին ամենեւին փոխեալ. աւանդութիւնք Պարսից չէին ամենեւին անկեալ յուժոյ պնդութենէ: Ի Հայս ազատանին, որ միայն յարգի էր լերկրին՝ կեայր վասն որսոյ և պատերազմի միայն, և առ ուտել և ըմպել: Արքունիքն՝ ունայն շքով և պերճութեամբ արկանէր ահ ժողովրդեան որ տղայն էր: Թագաւորն մեծապատիւ մեծարեալ, մինչև կոչել աստուած, ոչ երբէք երևէր ի հրապարակի՝ եթէ ոչ մեծաշուք սպասու, զգեցեալ պատմուճան նկարէն, գաւազան-գաւազան, ի սպիտակէ և ի կարմրոյ (Գիոն Կաս. 1. 2. 52), և վերարկու ի ծիրանույ խորշխորշան. գլուխն պսակեալ բարձր աստեղագարդ խուրիւ: Յորժամ գային առ նա յայգորել՝ թագաւորք չորք ձեռատունկք կային յտին, ձեռօք կցելովք առ գահոյիւ նորա. և ի հեծանել նորա ի ձի՝ ընթանային նոքա առաջոյ նորա հետի,

լոկով պատմուճանաւ: Թագաւորն զօրէն աւազանուոյն հանէր զմի մասն աւուրն յորս, զայլսն՝ լառնել արգարութիւն և զուարճանալ ընդ կանանուոյն, որ բազում էին թուով ի զբօսանս ծերութեան նորա:

Այլ վաղուց իսկ ազգեցութիւն սովորութեանց արևմտից սպըրզեալ էր ի խուժագուժ արքունիս անդր: Գշխոյն Կղէոպատրա, զուսար Միհրդատայ, հարեալ իբրև զհայր իւր հեյլենական հրահանգաց՝ ձգէր ի Հայս արս ճարտարս, հմուտս յունական զպրութեան: Ամփիկրոտէս հստոր, որ մերժեալ էր արհամարհանօք զհրաւէր Սելևկեանց (Պլուտ. Ղուկ. 22)՝ ընկալաւ զՏիգրանայն: Մետրոգոր Ակեպսացի, որ յառաջն պաշտօնեալ էր Միհրդատայ՝ կեայր յայնժամ յարքունիս արքային Հայոց, զորոց և զպատմութիւնն իսկ հար ի մատենի (Ստր. ՃԳ. Ա. 55, Ապոդ. Հռոդ. Գ. 133): Որպէս արքունիքն Տիգրանի՝ նոյնպէս և Տիգրանայն առնոյր զհամ յունական թատերաց: Իբրև Ղուկուղոս առ զՏիգրանակերտ՝ եզիտ անդ խուժմի գուսանաց եկելոց ընծայեցուցանել տեսիլ չքնաղ (Պլուտ. Ղուկ. 29): Մանկտին թագաւորացն կրթէր ըստ սճոյ Յունաց. մին ի նոցանէ՝ Արտաւազդ, որ ժառանգն էր թագաւորութեան՝ եղև մատենագիր անուանի (Պլուտ. Կրաս. 33): Եթէ պետութիւնն Հայոց էր տեւալ բաւեալ՝ չիք տարակոյս թէ արագ արագ փոխէր ի հեյլենութիւն, որպէս Պոնտոսն և Կապադովկիա: Յունական տարրն, այնպէս հզօր յԱսորիս և ի Միջագետս՝ գործէր սպաքէն իբրև խմոր ազգոյ և փոխէր լիւր պատկեր զմնացեալ զանգուածն: Յոյնք իրազգած էին այսմ. զիջանէին անագորոյն և զուող բանակալին Տիգրանայ, համարեալ զայն իբրև կարևոր անցս ի պատրաստութիւն նորոյ յաղթութեան քաղաքավարութեան նոցա: Երևութիւն Տիգրանակերտի չէր բաւական ի դերև հանել զյուս նոցա: Ապա կէտ նպատակի արևելեան իշխանին չէր ազատ յամբարտաւանութենէ. նորոյն Սաղմանասարայ պիտոյ էր նոր նինուէ. այլ ընտրութիւն տեղւոյն յայտ առնէ, թէ չէր առանց խորհրդոյ և իմաստութեան: Հին մայրաքաղաքն Արտաշատ էր այնուհետև կարի ի բացեալ ի միջավայրէ անտի տէրութեանն: Անտիք էր պատուանդան ոտից Սելևկեանց. անդէն հաստատել զաթոռն՝ տայր կորուսանել զմերձաւորութիւնն տեղեաւ և խնամով ընդ իւրոց ժառանգական գաւառաց: Տիգրան ընտրեաց կշիռ զմիջին տեղին. հաստատեաց զիւր նիստ դոգ ի միջոցի անդ տէրութեանն իւրոյ ընդարձակելոյ, երեսուն և եօթն մղոնիւք հեռի ի Մճբնայ, ի տեղւոջ անդ, ուր քսան ամօք յառաջ կապեալ էր զթագ նախնեաց իւրոց: Տեղին էր զիպան ըստ ամենայնի. ի հիւսիսոյ՝ լեառնն Մասիոս,



չառնույր ի միտ, թէ մըրիկ սաստիկ ի վերայ կայր: Յայդուէ անտի առմանն Կարիրայ (Սերաստիայ) Ղուկուղղոս ետ հրաման աներոյ իւրում Ապպեայ Կղաւղեայ, որ երթեալ էր ընդ նմա լԱսիա՝ երթալ պահանջել ի Տիգրանայ տալ ի ձեռս զՄիհրդատ: Արդարև կարևոր էր Հռոմայ ածել զթշնամին իւր զբռամբ, ալ միւս ևս զործ էր փորձել զՏիգրան: Չէր մարթ Հռոմայ, առանց անկանելոյ ի պատուոյ՝ թոյլ տալ Հայոց առնուլ կայ և հաստատութիւն լեզերս Միջերկրականին: Յորչափ դաշտայինն Կիլիկիա և Կոմագեն էին ի ձեռս Տիգրանայ՝ չէր հնար Կապադովկիայ լինել ազատ, և իշխանութիւնն Հռոմայեցւոց ի Փոքուն Ասիայ էր վտանգի: Յետ նուաճելոյ Տիգրանայ զԱսորիս և զՓիւնիկէ՝ Հրեայք, որ էին ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայ, և Եգիպտոս էին ի տաղնապի: Տըրտունջք լամենայն կողմանց լաճախէին ի Հռոմ: Ղուկուղղեայ մնայր լընտիր առնել Տիգրանայ ամօթալից դաշն ի բաց կալոյ լաշխարհաց նուաճելոց, կամ պատրաստ լինել ի պատերազմ: Դեսպանն հռոմայեցի մոլորեալ ի ճանապարհին ընթանայր զհետ Տիգրանայ ընդ բովանդակ աշխարհն Հայոց, մինչև լետ լաճելոյ հասեալ լԵփրատ գետ և ապա լԱնտիոք՝ լուաւ եթէ Տիգրան էր լաշխարհին Փիւնիկեցւոց ի նուաճել զվերջին տեղիս, զոր ունէին տակաւին Սելևկեանք: Պաղոմայիզ, ուր ամրացեալ էր դշխոյն Սեղիմէ՝ արգել զՏիգրան զձմեռն ողջուն: Կղաւղիոս զայս պարապ համարեցաւ զիպող լաճել զիւրև զքաղաքսն Ասորւոց և զգաշնաւորս բարբարոսս Տիգրանայ: Իշխանն Կորգուաց Զարբիենոս և ալք ոմանք ի ձեռականաց Տիգրանայ ետուն գաղտ ձեռս ի Կղաւղիոս, խոստացեալ լետս կալ: Մինչ այս նենգութիւնք նիւթէին հակառակ իրաւանց ազգաց՝ Տիգրան դառնայր լԱնտիոք: Պաղոմայիզ եղև անձնատուր, և Սեղիմէ անկաւ ի ձեռս լաղթողին: Դիւրին է գուշակել զգարմանս Տիգրանայ, որ արբեալն էր ալնչափ լաջողութեամբ՝ ընդ պատգամաւորութիւնն Ղուկուղղեայ՝ տալ ի ձեռս զՄիհրդատ ի ձաղանս: Որ աւելի լանդգնութեան էր՝ զօրավարն հռոմայեցի զրէր ի նամակին «Առ Տիգրան արքայ», փոխանակ արքայից արքայի, որպէս սովոր էր նա տալ դրոշմել ի դահեկանս իւր: Չոնել շուք գեսպանին էր արգարև ծանր, ալ ծանրագոյն ևս էր խոտել զանուն լորջորջանացն: Տիգրան ժպտելով, ասեն, առ զգիրն արհամարհոտ, զոր ևս իմն ծանրագոյն զործէր գոռոգութիւն պատգամաւորին: Տայր պատասխանի Տիգրան, թէ առանց թեկն ինչ ածելոյ աներոյն իւրում՝ չկամէր աղարտել զանձին պատիւ, տալով զնա ի ձեռս և առ հատուցանելոյ զփոխարէն թշնամանացն Ղուկուղղեայ՝ չեա նմա ի նամակին իւրում զյորջորջանաց անունն «Իմպերատոր»: (Զմե-

րանի լամին 71—70. Պլուտ. Ղուկ. 19. 21, 23. Մեմնոն. 4. 46):

Այս հարուածք զրչի գուշակ էին հարուածոց սրոյ, սակայն Տիգրան առ անմտութեանն եթող անցուցանել զամ մի ողջուն առանց ի միտ առնլոյ, եթէ պատասխանին իւր էր հաւասար հռչակելոյ պատերազմ: Ի կիր արկ, մանաւանդ թէ կորոյս զայն ժամանակ ի պատրաստել զնաւակաւիս քաղաքին իւրոյ նորոյ և ի պատուհասել զիշխանսն զձեռականս իւր, որք ի բանի լեալ էին ընդ Ապպեայ Կղաւղեայ: Զիշխանն Կորգուաց ետ սպանանել հանդերձ տամբն ի բերդս նորա լահագինս առ Գիղագաւ, ի Սատալ և լալլս (Պլուտ. Ղուկ. 29, Սար. ժՁ. 1. 24): Իսկ զարքայէն Պոնտոսի և զթախանձանաց նորա վասն օգնութեան՝ չարար ամենելին փոյթ, մինչ Ղուկուղղոս հանէր ի գլուխ զնուաճումն քաղաքաց Պոնտոսի: Ղուկուղղոս չեա պատասխանի իսկ և իսկ Տիգրանայ ի չլսել նորա բանից գեսպանին իւրոյ, զի մինչև արկեալ ձեռն ի գործ՝ համարէր ի գէպ ածել զբռամբ զվերջին ամբուլութիւնսն Պոնտոսի: Անկումն Սինուայ և Ամասիայ առնէր զձեռն նորա արձակ. ուստի և լամին 70—69 ետ ձմերել զօրուն ի Պոնտոս և ի Կապադովկիա, և պատրաստէր բազում զաղանեօք միաբան ընդ Արիոբարգանայ անցանել ընդ Եփրատ գարնայնի: Գործն ըստ իրաւանց թուէր արգար, ալ ըստ օրինացն պատերազմի ունէր դժուարութիւն բազում: Հայաստան էր երկիր անձանթ Հռոմոց, որ գիտէին զայն համակ լեռնային, ուռգեալ ի մեծամեծ գետոց, խոտաշունչ հողմովք, կարճ ամարամբք, զորոց զհետ գային երկայն և սաստիկ ձմերունք. դարձեալ մնայր կրել ընդգիծութիւն մեծ ի բնակչացն, որ առ ի չգոյէ զինուորական արուեստին՝ մարթէին զգէմ ունել օտար թշնամւոյն մոլեկան կրօնիւքն և սովորութեամբ ազգին. նա և ի զօրս իւր չէր վստահ Ղուկուղղոս:

Մինչ Ղուկուղղոս պատրաստէր լարձակել ի Հայս՝ Տիգրան առ ի միտ թէ պատերազմն մօտալուա էր, և մտանէր ի հնարս հալթալթանաց զգէմ ունել վտանգին: Ի գարնան 69 ամին, քսան ամսովք լետոյ քան զգալուսան Միհրդատայ ի Հայս՝ լանձն առ Տիգրան խօսել ընդ նմա: Պատահել միմեանց երկուց թագաւորաց եղև մեծաշուք և բազում վստահութեամբ երկուստեք աւուրս բազումս, մինչև փարատել զամենայն կասկած տարակուսի: Որոց մի անգամ արկեալ էր քուլթեամբ թշնամութիւն ի մէջ փեսային և աներոյ՝ լուծին զվրէժն մահուամբ: Մեղրոտոր Սկեսպացի պրծաւ ի սրոյ լանկարծահաս մահուամբ, առեալ թոյն, որպէս կարծէր (Պլուտ. Ղուկ. 22, Սար. ժՔ. 1. 55): Թագաւորքն երկուքին միա-

բանեցան, թէպէտ անագան, չմնալ յարձակմանն Հռոմայեցւոց, ալ սկիզբն առնել կռուոյն ի Փոքրն Ասիա: Միհրզատ առնոյր վաշտ մի 10,000 հեծելոց՝ միւսանդամ նուաճել զթագաւորութիւն իւր, և Տիգրան հրաման տայր զօրավարաց իւրոց մտանել ի Կիլիկիա Հռոմոց և ի Լիկաւոնիա. ալ ի սկսանել անդ գործոյ պատերազմի Հռոմայեցիք մտեալ էին յերկիրն Հայոց: Ղուկուղոս բաժանեալ էր զգօրս իւր յերկուս. արք 6,000 ընդ ձեռամբ Սոռնատեայ մնալին պահել զՊոնտոս. ի մնացելոցն որ էին լեզէոնք երկու վաղերեանք և օգնական զօրն յԱսիացւոց, Գաղատացիք և Թրակացիք, ընդ ամենայն արք իբրև քսան հազար, կազմէր բուն բանակն (Պլուտ. Ղուկ. 24): Կամուրջք որ արկան ձմերանի անցանել ընդ Եփրատ՝ էին կարճ, զի գետն յորգեալ յանձրեաց գայր դարիւ և դարիւ. ալ յանկարծ նուազէին ջուրքն գիշերայն, մինչև մարթել անցանել զօրուն գրեթէ հետիոտս (Սալուստ. Հակո. Գ. 11): Առաջին բերդն առ ձախոյ եղերքն՝ էր Տոմիսա, որ առաւ և տուաւ Կապադովկացւոց. լետոյ անց զօրն ընդ Ծոփս առանց հանդիպելոյ ընդգիմութեան յերեսաց բնակչացն, որ այն ինչ մտեալ էին ընդ լծով Հայոց, և առանց յամելոյ ի պաշարման փոքր փոքր ամբուլթեանց:

Ղուկուղոս անցեալ էր ընդ Տիգրիս արևմտեան ոչ հեռի յալանց անտի, և խաղալր զէպ ուղիղ ի կիրճս Տաւրոսի և ի վերայ Տիգրանակերտի, մինչ Տիգրանայ ազգ եղև մերձենալ նորա: Մինչև ցայնժամ ճամբարն Հայոց կեայր լի անրջովք: Խնդիր մեծ այն էր գիտել, թէ մնալոց էր արգեօք Ղուկուղոս լեփեսոս ի դիմի հարկանել ասիական զնդաց, եթէ տալոց էր խոյս առանց կռուոյ յայնկոյս ծովուն: Առաջին պատգամաւորն որ ետ գոյժ, թէ գայր Ղուկուղոս դիմագրաւ՝ կախեցաւ զի ստեաց. ալ ընդ հուպ յայտնի եղև, թէ պարտ էր ի փախուստ աճապարել կամ տալ ճակատս: Վայր մի զմտաւ ան Տիգրան մարթել զգէմ ունել թշնամույն զօրօքն որ ընդ ձեռամբ իւրով էին: Մի ի զօրավարաց նորա Միհրբարզան առ բաժին մի հետեակաց, 3,000 այրուձի և պատուէր՝ անելոյ զՂուկուղոս մեռեալ կամ կենդանի: Զօրավարն պատահէր Հռոմայեցւոց զճանապարհայն, մինչ յառաջապահն կազմէր բանակ: Ղուկուղոս պատուէր տուեալ էր Սեքստիլեայ զառաջս միայն ունել թշնամույն 1,600 ձիաւորօք և նոյնչափ հետեակօք, ալ նա ստիպեցաւ տալ ճակատ, և տարաւ զյաղթութիւնն. Միհրբարզան սպանաւ և զօրն ցրուեցաւ: Յայս գոյժ Տիգրան խոյս ետ ի հիւսիսակողմն Տիգրիսի դիմակալ լինել Հռոմոց ի բուն Հայս: Մագադատէս կուսակալ Ասորւոց կոչեցաւ իւրով պահապան գընդաւն. իբրև ի նշան հրաժարելոյ իւրոյ ի թագաւորութենէն Սե-

լեկեանց՝ Տիգրան ետ գլխատել զգլխոյն Սեղինէ, որ էր ի բերդին Սե-լեկիայ ի Կոմագեն գէմ յանդիման Զեզմայ, ուր էր նա ի դիպահոյ (Սար. ԺԶ. 2. 3): Երկու ամրոցք մեծամեծք ի հարաւոյ Տիգրիսի յանձն լեալ էին, մին, Տիգրանակերտ՝ Մանկեայ զօրավարի, միւսն, Մծրին՝ Գուրասայ, եղբօր թագաւորին: Խնքն Տիգրան խաղացոյց զբուն բանակն յայնկոյս լերանց, որում հետամուտ էր Մուրենա, որ հան ի նմանէ ի կիրճս անդ զբեռինսն և զգունդն վերջապահաց: Միւս ևս գունդ յԱրաբացւոց որ երթալը խառնել ի բուն բանակն՝ արգելաւ և հարաւ ի զօրապետէն Սեքստիլեայ (յամարայնի 69):

Այս սկիզբն յեղակարծ կռուոյ հակառակ էր յոյժ պատերազմական հանձարոյն, զորոյ զհանդէսն տուեալ էր ցայնժամ Ղուկուղոս: Փախուստն Տիգրանայ եղև այնպէս արագ, մինչև ոչ ժամանել նմա առնուլ զգանձս իւր և զկանանին որ էին ի Տիգրանակերտ: Մայրաքաղաքն իսկ և իսկ պաշարեցաւ ի Սեքստիլեայ. զօրավարն կայաւ առանց կռուոյ զարուարձանն և զարքունինսն որ էին արտաքոյ պարսպացն, ալ քաղաքն և միջնաբերդն թուլէին զգէմ ունել ի սպառ: Պահանորդքն, որ էին ի յոյն և ի կիլիկեցի վարձկանաց՝ տեղային ի վերայ պաշարողացն զնետսն իբրև զանձրև, և նաւթ եռացեալ, որ սպառէր զմեքենայս պաշարմանն (Պլին. Բ. 101, 235): Մինչդեռ Հռոմայեցիք կռուէին ընդ բերդին ակտնս և խրամս հատեալ՝ Տիգրան գումարէր զգօրս իւր ի վերայ բարձրաւանդակին Վանայ: Բազումք ի հնազանդելոց նորա եկին ի կոչն. թագաւորք Ագիարենայ և Ատրպատականի աճին զօրս ի թիկունս. Աղուանք և Վիրք և Արաբացիք Բարելոնի առաքեցին նոյնպէս զիւրեանցն: Միհրզատ կոչեցաւ իւրովք հեծելովքն, և խաղալր նա յամր՝ առաքեալ առաջի իւր զգօրավար իւր Տաքսիլոս, որ խրատայր Տիգրանայ՝ չգնել զիւր թագն ի վտանգի. լաւ է, ասէր, յերկարել զգործն, և հեծելովքն որովք առաւել էր քան զթշնամին՝ հստանել զպաշարն Հռոմայեցւոց: Այս իմաստուն խրատ, որում նպատ լինէր և Միհրզատ պատգամաւորօքն՝ չկարաց յաղթել թելադրութեան սուտակասպասացն և սաստիկ տենչանացն Տիգրանայ՝ ազատելոյ զկանայս և զգանձս իւր որ արգելեալ կային ի մայրաքաղաքին: Ի սկզբանն յաջողէր ամենայն: Գունդ մի 6,000 հեծելոց եղև ձեռնհաս ճեղքել ի գիշերի զգունդ պաշարողացն, տեղացեալ ի նոսա նետս իբրև զտարափ, և առեալ զհարձս թագաւորին և զգանձսն մեծագինս՝ հորդեցին իւրեանց ճանապարհ ընդ գումարտակ զօրուն Հռոմոց և Թրակացւոց, թողեալ ի ճանապարհի բազմութիւն վիրաւորաց և գերեաց (Մեմնոն Գ. 56, և Ապպիան. Գ. 85):

Չայսմանէ լուէ Պլուտարքոս, զի չէր ի պատիւ Ղուկուղղեայ արուեստին և քաջութեանն: Այս յաջողութիւն փոխանակ գոհացուցանելոյ զՏիգրան՝ ևս առաւել զայլացոյց: Թիւ զօրաց նորա հասանէր յայնժամ 180,000 պատերազմողաց, որ ծաղիկն էին արեւելից. համարէր զանձն բաւական հզօր ի բաց վանել զպաշարիչս մայրաքաղաքին իւրոյ առանց մնալոյ օգնական զօրուն: Միհրդատայ: Իբրև էջ նա ի հովիտ անգր Տիգրիսի և ետես զդոյզն բանակ Ղուկուղղեայ, զակիշ ածեալ յայնկոյս գետոյն ի դաշտին՝ քամահեաց. «կարի իմն են, սաէ, եթէ ի դեսպանութիւն գան, իսկ եթէ ի պատերազմ՝ սակաւ յոյժ են»: Տաքսիդոս փոքր միւս ևս և տուժէր զկեանսն, զի յամառէր խրատ տալ՝ մի մտանել ի կռիւ:

Ղուկուղղոս առեալ համբաւ, թէ գայր նմա զօր յօգնականութիւն՝ յանդգնեցաւ յանդգնութիւն մեծ, այն է տալ ճակատ առանց բառնարոյ զպաշարումն: Չուրենա թողեալ վեց հազարօք յանդիման Տիգրանակերտի՝ ինքն մնացելովքն հետեակաց, իբր 10 կամ 12 հազար արամբք (24 վաշտիւք), 1,000 աղեղնաւորօք և պարսաւորօք և բովանդակ, այրուձիտիւն որ էին երեք հազար՝ խաղաց ընդ առաջ Տիգրանայ (Մեմնոն Գ. 57. այլք ի պատմագրաց զնեն աւելի): Մեծ էր արգարև խտիրն, այլ ասիացի զինուորք էին իբրև հօտ առանց քաջութեան, առանց հրահանգաց, առանց հրամանատարի: Չերկոսին բանակսն բաժանէր Տիգրիս գետ, որ անտի սակաւիկ մի հեռի կազմէր արմուկն յարևմուտս կոյս և տայր անցս: Հռոմայեցիք ունէին զտափարակն. գետեզրն զոր կալեալ էին Ասիացիքն՝ էր անհարթ. ի միջավայրի անդ նոցա բլուր մի տափարակ զիւրին յառնուլ: Ի վեցերորդումն հոկտեմբեր ամսոյ ամին 69, Տիգրան ետես այգուն, զի լեզէսնք Հռոմայեցւոց ելին բոտ ճամբարն կարգաւ՝ զթիկունս առ թշնամին դարձուցեալ. կոչեալ զՏաքսիդոս ցուցանէ նմա մատամբն զխաղալ նոցա յետս. այլ այն ինչ խօսեալ նորա՝ տեսանէ զի զկալ առին Հռոմայեցիքն մօտ ի հուն մի գետոյն, և սկսան անցանել յայսկոյս բաժին առ բաժին:

Տիգրան հաղիւ մարթացաւ կարգել զզօրս իւր ի ճակատ. փեսայ նորա, արքայն Ատրպատականի, կալաւ զաջ թիւն, թագաւորն Ագիտրենայ՝ զձախն, ինքն էր ի միջոցին: Հետեակազօրն կայր յետոյ կուսէ. այրուձին կուռ վառեալ ծածկէր զաջ թիւն առ ոտամբ բլրոյն. ի թիկանց անտի ի վերայ բարձրաւանդակին ամրացեալ էր աղիս և կազմած պատերազմին: Զօրութիւն Ասիացւոցն էր յայրուձին և ի գունդ աղեղնաւորացն, այլ չեղև մարթ վարել ոչ զմին և ոչ զմիւսն: Ղուկուղղոս լական թօթափել իմացաւ զհանգամանս

տեղուն, և թէ զիւրդ յարձակելոց էր: Ընդ անցանել զօրուն ի ձախակողմն անդր գետոյն՝ խաղացոյց զայրուձին Գաղատացւոց և զԹրակացւոց ի վերայ զրահաւորացն Հայոց, հրաման տուեալ իւրոցն տակաւ ընկրկել յետս և ձգել զնոսա ի դիւրն. ինքն իջեալ յերկվարէն՝ մերկացաւ զսուսերն և սկսաւ ելանել ընդ բլուրն, որպէս թէ յարձակիցի վաշտիւք երկուք որ գային զկնի: Ճանապարհն էր եւթն հարիւր կանգուն երկայնութեամբ: Հասեալ ի կատար անդր՝ Ղուկուղղոս զոչեաց ի ձայն ասէղ, «Յաղթութիւն», և անկաւ իբրև զկայծակն ի վերայ աղիսոց թշնամւոյն. սպասաւորք և գրաստք լեալ ցիր և ցան՝ արկին աս ի ճակատ անդր աջոյ թիւին: Ի նմին ժամուայրուձին Հռոմայեցւոց դարձոյց զերեսս և ած լիւր վերայ զգրահաւորսն Հայոց որ պնդէին զհետ նոցա: Ղուկուղղոս ունէր զյետոյս նոցա, պատուէր տուեալ հետեակաց իւրոց՝ հարկանել զագգերս նոցա որ միայն էին անգրահ: Զրահաւորքն ոչ կացին մնացին բախելոյ ընդ միմեանս. ցրուեցան ընդ ամենայն կողմանս, և անկան ի թանձրութիւն անդր հետեակազօրուն: Գունդքն լուծանին ցրուին կարգ բոտ կարգէ, և վազվազակի դաշտն և բլուրք ծածկին ի բազմութենէ փախստէիցն: Արդելեալք ի ծանրութենէ գրահիցն և ի խուռն բազմութենէն կծկեալք կապեալք՝ Ասիացիքն կոտորեցան չարաչար, հետամուտք հարածեցին զնոսա տապարէսս քսան, ի տարածամել աւուրն միայն զկալ առեալ. յայնժամ ուրեմն տայր Ղուկուղղոս ժողովել զկապուսն: Ասիացիքն կորուսին 30,000 այլ ի ճակատուն: Ըստ համբաւոյն Ղուկուղղեայ առ ծերակոյտն՝ հինգ մեռեալ և հարիւր վիրաւորք անկան ի ճակատուն ի Հռոմայեցւոց անտի: Անօգնւտ պարծանք, զոր եթէ համարեցուք ճշմարիտ՝ նուազեցուցանէ զփառս յաղթողին մանաւանդ քան յաղթելոյն:

Տիգրան խոյս ետ ի ճակատէն 150 հեծելովք, ընկեցեալ զխոյրն հանդերձ ապարօշիւն առ ի չտալոյ ծանօթս: Զտեղի առ յառաջնում բերդին որ գիպեցաւ նմա զճանապարհայն: Անդ եկն եզիտ զնա Միհրդատ: Թագաւորն Պոնտոսի ճանապարհ արարեալ կարճ օթեանօք ի Տիգրիս կոյս՝ հանդիպէր զունդ զունդ փախստէից, որ ետուն նմա զգոյժ պարտութեանն: Երկօքին թագաւորքն տեսին զմիմեանս այլակերպս յոյժ, և ոչ որպէս զառաջին նուազն: Քանի՛ սրտառուչ էր տեսիլն: Միհրդատ էջ յերկվարէն, իբրև ետես զՏիգրան. զիրկս արկ նմա արտասուօք, ետ նմա պատմուճան արքունի, զթիկնապահս իւր և զսպայս: Ի միում աւուր կարճամիտ թագաւորն, որ սակաւ մի յառաջ ողողէր ի փառաւորութենէ՝ անկեալ զնէր ի մեծամիտ պարծանացն ի յատակ անդր անյուսութեան: Միհրդատ զամենայն հնարս հնարեցաւ քաջալերել զնա և տալ

նմա յանվեհեր քաջութենէն, որով լի էր նա: Տիգրան իբրև մանուկ ծեր՝ եղ շուք լրջմտութեան աներոյն իւրոյ, և եղ ի մտի անսալ զայս նուազ, առանց ընդ բանս ինչ ածելոյ, հրամանաց և կարգաց Միհրդատայ լիբս քաղաքի և զինուորութեան: Եւ զի անցեալ էր տարին և մօտ ի կատարած՝ չէր մարթ ունել զառաջս վնասուց պատերազմին Տիգրանակերտի. ամենայն գաւառք ի հարաւոյ Տիգրիսի կորուսեալ էին: Ի քաղաքին պաշարելոյ՝ յոյն և կիլիկեցի՝ զինուորք, վարձկանք, ընդ հրամանատարութեամբ զօրապետաց Միհրդատայ՝ իսկ և իսկ ի վաղիւն լետ պատերազմին սկսան խլրտել. կուսակալն Մանկէոս հան ի նոցանէ զգէնան և խորհեցաւ ընդ սուր հանել զամենեսին. այլ վարձկանքն արգելին զբարբարոսն բրօք, և մատնեցին ի ձեռս Հռոմայեցւոց զմասն միջնաբերդին, որում պահ ունէին: Առկուղղոս ոչ դրժեաց պայմանացն. կանայք և ստացուածք Յունաց խնայեցան, և բնակիչք քաղաքացն և աւանաց Յունաց, զորս խախտեալ ածեալ էր Տիգրան ի գործել շէն զնոր մայրաքաղաքն՝ արձակեցան ի տեղիս իւրեանց. ապա մատնեցաւ քաղաքն յաւար: Անչափ էր կողոպուտն. ի տան արքունի գանձուն գտան քանքարք 8,000, այսինքն իբր 24,000 բիւր գահեկան արծաթի, և զինք կահուց և կարասեաց վաճառաց էին իբր 8,000 բիւր. իւրաքանչիւր զինուոր էաւ բաժին գահեկանս (գրամ) 800: Ի թատրոնին զոր շինեալ էր Տիգրան, այլ չեւ էր կատարեալ զնաւակատիան՝ հռչակեցան տօնք ի պատիւ յաղթութեանն Առկուղղեայ, և Տիգրանակերտ եղև այնուհետև աւան անշուք:

Այլ ևս քաղաքք ի հարաւոյ Տիգրիսի և բազումք ի գաւառատեարց, որ խնդրէին պարսպ թօթափելոյ զլուծն՝ ձեռս ետուն ի յաղթող անդր: Ի թուոյ սոցա էին արքայն Կոմազենայ Անտիոքոս Ա, որպէս Միհրդատն ի զաւակէ Աքեմենեանց ի հօրէ, և Սելևկեանց ի մօրէ, և հօր բղեաշին Արուեստանի (հիւսիսային Միջագետաց. Գրոն Կաս. Խէ. 27): Զօրն Հռոմայեցւոց, տէր համօրէն գաւառացն Տիգրանայ ի հարաւոյ Տիգրիսի բաց ի Մծբնայ՝ ձմերեաց ի Կորդուս, որոյ բերդքն ոչ կալան զգէմ: Եզիտ նա ի նոսա պաշար բազում ցորենոյ, և արար յուղարկաւորութիւն մեծ Զարբիենայ (իշխանին Կորդուաց. ձմերայնի 69—68): Ի նմին ձմերան Միհրդատ և Տիգրան գումարեցին զզօրս իւրեանց վասն պատերազմին որ առաջի կայր: Իմաստութիւն և պնդութիւն արքային Պոնտոսի յայտ յանգիման երևէր յամենայն հնարսն, զոր հնարէին երկօքին թագաւորքն միաբան: Հատին անցին զամենայն աշխարհն Հայոց կոչել զերիտասարգս ի գէն վասն հայրենի աշխարհին: Գրեցին զբովանդակ աշխարհն ի զինուորութիւն, կալեալ զուժեղագոյնսն

միայն ընդ զբօշու: Այսպէս գումարեցին հետևակս իբրև 40 և հեծեալս իբրև 30 հազար (Փղեգոն, Տրադ. Հտկտ. 12. Ապալիան համարի հետևակս 70,000 և հեծեալս 35,000), որ բաժանեցան ի վաշտս և ի գունդս, և կրթեցան որչափ մարթ էր ըստ Հռոմոց օրինի ի ձեռն սպայից Յունաց կամ եկաց իտալացւոց ի սպասու Միհրդատայ: Այս բանակ չէր ի Հայոց միայն, այլ և ի Վրաց, ի Մարգաց և մանաւանդ ի Մարաց, զորս ածէր փեսայն Տիգրանայ Միհրդատ, արքայ Ատրպատականի: Զձմեռն ողջոյն և զգարունն կազմեցին գէնս, և բաշխեցին պաշար ցորենոյ ի բերդս բերդս: Զանային մանաւանդ ցուցանել զպատերազմն իբրև կրօնից և ազատութեան, և առ ևս առաւել զրգուելոյ ի ցասումն զժողովուրդն պաշտօնասէր՝ հանին համբաւ իբր թէ վախճան արշաւանին Առկուղղեայ էր առնել կապուտ կողոպուտ զմեհեանսն մեծագանձս և զառաւել նուիրականս, որպիսի էր մեհեանն Անահտայ ի վերայ ճանապարհին Մարտաշատայ լեկբատանս (Կիլի. վասն Մանիդ. օր. Թ. 23): Նա ասէին ևս, թէ պատերազմն այն ոչ ընդդէմ Տիգրանայ և Միհրդատայ միայն էր, այլ հակառակ ամենայն թագաւորաց արևելից, նա և զՊարթևս ջանային ձգել ի կռիւն: ԶՍանատրուկ ծեր (76—68) պայազատեալ էր Հրահատ Գ, որ աստուածն կոչեցաւ (Փղեգ. անդ): Սա խորհէր բարձրացուցանել զատրուկիւն իւր, զանկեալն և զնուազեալ ի քսան ամաց հետէ:

Ձեռնտուութիւնն Պարթևաց ունէր կշիռ մեծ. երկուստք ընծայէին նմա մեծարանք, ի Տիգրանայ և ի Միհրդատայ ի միոջէ կողմանէ (Սաղուստ. Հտկտ. Գ. 20, այն է անուանի թուղթն Միհրդատայ առ Արշակ), ի նոր գաշնաւորաց Առկուղղեայ, ի մանր մանր թագաւորաց Տիգրիսի և Եփրատայ ի միւսմէ կողմանէ: Տիգրան խոստանայր Հրահատայ ի վարձ ձեռնտուութեանն զամենայն երկիրն, զոր հանեալ էր ի նախնեաց անտի նորա, այն է զվերին Միջագետս, զԱգիարեն և «զմեծամեծ հովիտսն»: Առկուղղոս կայր ի զգուշի, կցեալ սպառնալիս խոստմանցն, յուշ արարեալ նմա զգաշինսն, զոր կռեալ էր Պարթևաց քսան և երիւք ամօք յառաջ ընդ Երզնայի: Հրահատ մինչևև մտեալ յուխտ՝ կամեցաւ զննել զգետինն: Լինել եղև նա ունկնդիր Տիգրանայ, սակայն փութացաւ և առնել հրեշտակս ի բանակ անդր զօրավարին Հռոմոց: Առկուղղոս բազում մեծարանս եղեալ հրեշտակացն՝ յանձն արար տեղակային իւրում Սեքստիդեայ երթալ ի Տիգրոն ողջոյն Հրահատայ. այլ ընտրութիւն դեսպանին խրտոյց զՊարթևն. Սեքստիդիոս էր այլ պատերազմող, որ կարի իմն ի մօտոյ գիտէր զպատրաստութիւն զօրութեանն Պարթևաց: Հրահատ ած զմտաւ, թէ կարծե-

ցեալ պատգամաւորն էր լրտես, և եղ ի մտի ի բաց կալ ի լինելոյ ձեռնտու արգեամբ: Տեսեալ զամենայն հանդերձանս պատերազմի՝ ետ երկոցունց կողմանց ևս ակն ունել օժանդակութեան նորա: Երկիւղ Պարթևին չէր ունայն. մինչ Ղուկուղոս կերպարանէր խնդրել զօգնութիւն նոցա՝ արգեամբ նիւթէր արշաւանս ի վերայ Տիգրանի, և ետ վասն այսորիկ հրաման Սոռնատեալ գալ զինիւ իւր գնդօքն, զորս թողեալ էր ի Պոնտոս: Այլ զօրք տեղակալին իմացեալ զխորհուրդ արշաւանին՝ չառին լանձն թողուլ զբանակատեղիս իւրեանց, և զօրն Կորդուաց լայտ արար նոյնպէս, թէ չէր հաճ ընդ նոր արշաւանն: Այս առաջին ազգն էր, յորմէ պարտ էր զգաստանալ Ղուկուղեալ. արգարև ի բաց եկաց նա ի կուռելոյ ընդ Պարթևս, այլ ոչ ի հանելոյ ի գլուխ զգործ նուաճելոյ ի սպառ զՀայս:

Անցեալ էր զարուեն, յորժամ զօրն Հռոմայեցոց թողեալ զբանակատեղին որ ի Կորդուս՝ անց ընդ լեռինան, որ անջրպետեն զհովիտն Տիգրիսի ի բարձրաւանդակէն Հայոց. այս ճանապարհ էր, ընդ որ անց երբեմն բիւրն Յունաց ի նահանջելն յետս: Մեղմագոյն ժամանակ տարւոյն ի Հայս տեւէ ամիսս չորս, ի յունիս ամսոյ մինչև ի սեպտեմբրիոս ամիս, և բոյսք արձակին անդ այնպէս անազան, զի մինչ Ղուկուղոս մեկնեալ ի Միզդոնիայ յամարայնի ել ի դիւր անդր Վանայ՝ եղիտ զի տակաւին չէր ատոքացեալ ցորեանն: Երկօքին թագաւորքն դաշնակիցք, թէպէտ և առաւել թուով՝ յամառեալ կացին յետս ի տալոյ ճակատ: Հարստագոյն մասն զօրուն, որում հրամայէր Միհրդատ՝ զակիշ ածեալ կայր իբրև յամրի ի վերայ բլրոց, ի կողմանէ գնդին ասպատակաց. մինչ Տիգրան, այլուձիովն, շուրջ գայր զՀռոմովքն և ջանայր առնուլ զպաշար նոցա: Ղուկուղոս վանէր ի բաց զյարձակումն, նա առ իսկ մթերս ինչ ի մթերից Տիգրանայ. այլ ի զուր աւերէր նա գերկիրն ասպատակաւ և ած փոս շուրջ զբանակաւն Հայոց.— դաշնաւորքն կացին մնացին անշարժ ըստ իմաստուն խորհրդոյն Միհրդատայ: Ղուկուղոս եղև առաջին, որ կորուս զհամբերութիւնն: Ժողովեալ զլեգէոնս իւր՝ ել ընդ հովիտն Արածանու ի վեր, դէմ եղեալ ի կողմն Արտաշատու, ուր Տիգրանայ եղեալ էր զկանայս իւր և զկաց մնաց դանձուցն: Որպէս լանցելում ամին՝ զայս նուազ ևս Տիգրան չունէր ժոյժ տեսանել զկանանին իւր անկեալ ի ձեռս օտարի: Առեալ զգօրս իւր լինէր նմա հետամուտ զհիւսիսային ամիսմբ գետոյն: Յետ երթալոյ իբրև չորից աւուրց ճանապարհ՝ Ղուկուղեալ հասեալ ի հուն մի՝ կարգէր զգօրս իւր լերկուս ճակատս, իւրաքանչիւր յերկոտասան գնդաց, և անցոյց նախ

զայրուձին: Հեծելագօրն Մարդացոց և նիզակաւորք Վրաց հարան ուժնութեամբ ի դիմի. այլ իբրև գունդ հետեակացն ևս անց լեզր անդր աջակողման գետոյն՝ բարբարոսքն չհանդուրժեալ ելին փախստեալ. այլուձին Հռոմոց զհետ պնդեալ նոցա՝ կուռեցաւ նոր իմն օրինակաւ: Փախստեալքն ստէպ ստէպ գերեսս դարձուցեալ՝ տեղային ի վերայ Հռոմայեցոց իբրև գտարափ նետս թեւաւորս միտալս ի թոյն, որ բեկանէին ի մարմնի և առնէին վէրս անհնարինս: Մինչ այս մինչ այն՝ Տիգրան իւրով թիկնապահօքն և փեսայ նորա մարական գնդաւն կուռէին դէմ տու դէմ երկոտասան վաշտուցն Հռոմոց, և արքայն Պոնտոսի ջանայր խուճապեցուցանել զնոսս յետուստ: Վայր մի վտանգ մեծ կրեցին Հռոմայեցիքն. այլ Ղուկուղոս կոչեաց զայրուձին իւր, որ կալաւ զգէմ Տիգրանայ՝ մինչ ինքն ճեղքէր զգունդն մարական. իսկ զՄիհրդատ խախտեցին վաշտք երկրորդ զօրաբաժնին: Դաշնաւորքն սրացան ելին ի ճակատէն, թողեալ մեռեալս 5,000 և բազմութիւն գերեաց, յորոց միջի գտանէին ոչ սակաւ արք աւագք: (Սեպտեմբեր 68 ամի. Պլուտ. Ղուկ. 3, Տիտ. Լիւ. և Փղեգոն ի Հակո., Գիոն Կաս. Լ. 2. 7):

Այս նուագ ևս Ղուկուղոս ել յաղթող լանհաւասար պատերազմէն: Տեղի ճակատուն էր խոնեալ մեռելովք և վիրաւորօք. Արտաշատ էր տակաւին հեռի, և ամառն Հայոց մերձ էր ի կատարած: Այն ինչ գնացեալ նոցա օթեանս ինչ՝ սկսան սառնամանիք և ձիւնաբերք: Ակնկալութիւնն հասանելոյ «ի Կարքեդոնն Հայոց» և նովին ի վախճան պատերազմին՝ ետ ժամանակ մի ևս ժուժկալել զօրուն, այլ որչափ խաղային լառաջ՝ այնչափ գժնդակ լինէր չուն: Ամենայն ուրեք անտառք և ճահիճք, անձուկք քարանձաւաց, գետք կցեալք կիսով, որոց սառն բանայր ընդ ոտիւք երկվարացն և հատանէր զկարթս նոցա: Երկվարք դժկամակէին ըմպել զջուր աւազանաց սառուցելոց. զօրն ստիպեալ բանակել ի տղմի՝ տառապէր անհնարին. պաշարն ևս էր անօսր և յուրի: Լէգէոնականք ոչ յամեցին տաղտկալ, և զօրավարքն աղաչէին զՂուկուղոս՝ հարկանել փող դարձի, եթէ չէին նմա կամք տալ ցրուել բանակին: Նա չառ լանձն գառաջինն, այլ զօրականն սկսաւ խեռել բանակն հնչէր զիշերայն ի գոռալոյ զինուորացն: Ղուկուղոս խառնէր աղերս պաղատանաց ընդ խոստմունսն. այն իմն էր վիշտ խառնէր աղերս պաղատանաց ընդ խոստմունսն. այն իմն էր վիշտ որպէս դատապարտեալ ի մահ՝ լանձն առ հարկանել փող դառնալոյ յետս, և ած զգօրսն ընդ այլ ճանապարհ և ոչ ընդ որ եկեալն էր, դառնալ ի Միջագետս:

Անդ ամառն էր տակաւին, և Հռոմայեցիք դիպող համարե-

ցան զայն ի պաշարել զՄծբին, որ մի միայն վայրն էր ընդ ձեռամբ Տիգրանայ ի հարաւոյ Տիգրիսի: Քաղաքն էր ամուր յով. ունէր պարիսպս երկուս յաղիւսոյ թանձուռնս, անջրպետեալս ի միմեանց խրամով, և մանաւանդ հրամանատար, որ արժէր ողջուն բանակ մի, — Կալիմաքոս, ճարտարապետ քաջ: Զամառն ողջուն Մծբին զղէմ կալաւ յարձակմանցն Ղուկուղղեայ: Իբրև սկսան աւուրք ձմերայնոյ՝ բերդապահքն լուծան լքան: Յանկարծուստ յարձակումն որ եղև ի գիշերի մինչդեռ մրրիկ էր՝ արար զՀառմայեցիս տէր պարսպին արտաքնոյ. պահակապանքն ըմբռնեալք ի քուն՝ խողխողեցան. խրամն լցաւ մացառօք, և երկրորդ պարիսպն որ չէր կորի ամուր՝ առաւ նոյնպէս: Գուրաս, եղբայր Տիգրանայ, որ ամբացեալ էր ի միջնաբերդն՝ եղև անձնատուր դաշամբ, և եզիտ մարդասիրութիւն. այլ Կալիմաքոս, ընդ որում ոխ մեծ ունէր Ղուկուղղոս՝ արկաւ ի շղթայս իբրև չարագործ: Աւարն էր այնպէս առատ, որպէս ի Տիգրանակերտ (Աշուն 68):

Առն Տիգրանակերտի եղև վերջինն ի յաջողութեանց Ղուկուղղեայ: Վաղ իսկ սկսեալ էր բախան փոփոխել, և ձախողանք գային կուռ զմիմեանց կնի այնպէս արագ, որպէս կանխաւ յաղթութիւնքըն: Իսկ և իսկ լեա մեկնելոյ Հռոմայեցւոց զկնի ճակատուն Արածանույ՝ դաշնաւորքն եղին ի մտի գալ ի վէդ: Միհրգատ գումարտակաւ 8,000 արանց, որոց չորք հազարքն էին ի Հայոց՝ ձեռն տրկ նուաճել միւսանդամ զՊոնտոս: Տիգրան կալաւ վերստին զբազում գաւառս ի հիւսիսոյ Տիգրիսի և պաշարեաց զօրաբաժին մի Հռոմայեցւոց, զատուցեալ ընդ ձեռամբ Լ. Փաննեայ: Ղուկուղղոս առեալ էր զՄծբին, յորժամ առ զհամբաւ վտանգելոյ տեղակալին իւրոյ. աճալարեաց երթալ նմա ի թիկունս, և եհաս ի ժամու գերծուցանել զնա. այլ մինչ հեռին էր նա՝ ստահակեցաւ զօրն որ առ Մծբնաւ:

Ղուկուղղոս յուղի անկեալ դառնալոյ լեաս՝ ընկալաւ զհամբաւ յաջողութեանցն Միհրգատայ ի Պոնտոս:... Թագաւորն Ատրքպատականի, փեսայ Տիգրանայ, եմուտ ի Կապադովկիա վաշախէք հեծելոցն, և առնէր այրեացաւեր զերկիրն և սատակէր զմանր մանր զօրաբաժինս Հռոմայեցւոց ցրուեալս յաշխարհին: Ինքն Տիգրան լեա հնազանդելոյ զՀայս՝ պատրաստէր անցանել ընդ Նփրատ:... Ղուկուղղոս չեղև յուսահատ. շունայր գոնեայ լինել արգել միանալոյ երկուց թագաւորացն: Խաղայր ի վերայ Տիգրանայ. կարծէր յանկարծ ի վերայ հասանել զօրուն Հայոց պարտասելոյ յաշխատութենէ ճանապարհին: Լեղէնք նորա ի սկզբան թուէին անսալ նմա. այլ հասեալք ի կիցս ճանապարհացն, որ տանէին Նփրատ կոյս

և ի Քաղատիա՝ կալան նոքա լուսթեամբ զճանապարհն արեւմտից, դարձուցեալ զթիկունս իւրեանց առ թշնամին: Ղուկուղղոս յուսաբեկ յուսակաուր յածէր այսր անդր ի զօրուն, համբուրէր զձեռս զօրագլխացն ստահակելոց, յազերս անկեալ և յարտասուս հարեալ. սակայն չգոյր ոք որ անայր:... Զայնու ժամանակաւ Տիգրան (Պլուտ. Ղուկ. ԼԵ. 7), ըստ Ապպիանու (Միհր. 91) Միհրգատ ևս՝ քանդէին, գերփէին զԿապադովկիա. հէքն Արիօբարզանէս հալածեալ ի թագաւորութենէն այս վեցերորդ անգամ՝ բողոք բանայր ի զուր:... Այսպէս լեա եւթնամեայ սաստիկ պատերազմացն իրքն եկին հասին՝ ուստի լեալ էր սկիզբն: Մեծամեծ յաղթութիւնք Ղուկուղղեայ ունայնացան իբրև գերագ: Հռոմէական արծուիք այնպէս արագ, որպէս եկեալն էին՝ դարձան լեաս Նփրատայ ի Տաւրոս, ի Տաւրոսէ՝ լՍղիւս:... Պատճառք այս ամենայն ձախողութեանց Հռոմոց՝ էին յանդգնութիւնն Ղուկուղղեայ, անպիտանութիւն զօրավարաց նորա, ստահակութիւն զօրուն:...

Որպէս ամենայն արքունիք արեւելից, ուր բազմակնութիւն հեղձուցանէ զազգեցութիւն բնութեան՝ նոյնպէս և արքունիք Հայոց մասնեալ էին առանին խոսովութեանց: Տիգրանայ էին որդիք երէք ի կնոջէն իւրմէ սիրելոյ ի Կղէսպատրայ, ի դստերէն Միհրգատայ: Ոչ մին ի նոցանէ՝ կամեցաւ սպասել մահուան թագաւորին ծերոյ, և ոչ մին եկեաց առ նովաւ: Երէցն Զարիադրէս, գործեաց դաւ զառաջինն հանդերձ հայ նախարարօք ոմամբք, որ չէին հաճ ընդ թագաւորին (Վաղեր. Մաքս. Թ. 11): Զարիադրէս անկաւ ի ճակատու, այլ օրինակ նորա ոչ իւրք վհատեցոյց զերկրորդն: Յաւուր միում անկաւ թագաւորն ի ձիոյ յորսի. որդւոյն թողեալ զնա կիսամահ՝ եղաւ զթագն: Երրորդ որդին, մանուկն Տիգրան, մնաց առ ծերունւոյն վիրաւորելոյ և տարաւ նմա ինամ մեծաւ փութով: Ուշաբերեալ թագաւորին և իմացեալ զոր արարին որդիքն՝ զմիոյն ետ հատանել զգլուխն, և միւսում ետ վարձս՝ խոստացեալ նմա զգահն: Այլ մոլեգին կարիք և անսանձ ցանկութիւն փառաց մայրենի հաւուն վառէին յանձին պատանւոյն որպէս և յեղբարս նորա: Իբրև ետես նա զհայրն ի խորս անդ Կապադովկացւոց՝ ընկէց զգիմակն և եկաց լեաս: Լուեալ Տիգրանայ զթոթն՝ աճալարեաց գալ յերկիր իւր հանդերձ զօրօքն: Ի պարտութիւն մատնեալ ապստամբին՝ անկաւ իւրովք գործակցօքն առ արքայն Պարթեաց, զորոյ զգուստըն աճեալ էր կին:

Ոչինչ ընդհատ ի Միհրգատայ և ի Տիգրանայ՝ վիշտ վտանգի էր Հռոմայեցւոց ի հինից (Միջերկրական ծովուն): Յորչափ շատանային նոքա աւերելով զտորմիզսն պատերազմի, առնուլ յաւարի

զբաղաբա և զմեհեանս Յուենաց կամ ածել զբաւմբ զարս աւագս  
 հռոմայեցիս առ ի պահանջելոյ փրկանս վասն ազատութեան նոցա՝  
 ժողովուրդն Հռոմայ ծիծաղէր իմն զհնարիւք նոցա և համբերէր  
 վնասուցն զոր կրէին նահանգք, թէսլէտե և նախատինս Հռոմայ.  
 այլ եկին աւուրք, զի հոգազործք խալացիք տարեալ եղեն վտա-  
 րանդի յանդոց իւրեանց, ճանապարհորդք լինէին կապուտ կողո-  
 պուտ ի պողոտային Ապպեայ, և հատաւ հաղորդութիւն ի մէջ Սի-  
 կիլիայ և Ափրիկէի, երկուց շտեմարանաց Հռոմայ, և զինք ցորե-  
 նոյ բարձրացան անհնարին: Յայնժամ ժողովուրդն սկսաւ բողոք  
 բառնալ թէ Սոյ է, սոյ, և արկանէր, ոչ յանիրաւի՝ զվնասս չա-  
 բեացն և զամօթոյն զծերակուտիւն: Այլ յամէ անտի 69 ծերա-  
 կոյտն եղ ի մտի առնել զարման իրացն:... Ի սկզբան ամին 67,  
 Ա. Գաբինիոս հազարապետ ժողովրդեան՝ առաջի արկ անուանել նոր  
 ծովապետ անուամբ, այլ արդեամբ հրամանատար ծովու և ցա-  
 մաքի: Ընտրութիւն ծովակալին թողաւ ծերակուտին, այլ անուն  
 նորա յամենեցուն բերանս էր: Այրն էր Պոմպէոս, յաջողագոյնն և  
 սիրելին քան զամենեսին ընկերհաշտութեան, ուստի և հասարակաց  
 վճիռն էլ, և Պոմպէոս առ զհրամանատարութիւնն:... Պոմպէոս  
 լետ ձմերելոյ 67—66 ի Կիլիկիա՝ սկիզբն առնէ բանազնաց լինե-  
 լոյ ընդ Միհրդատայ (Իհոն Կաս. 1. 2. 45): Տիգրան էր զբաղեալ  
 յաշխարհին իւրում: Միհրդատ ջանայր զիւրե ածել զՊարթևս, այլ  
 հրեշտակք Պոմպէի կանխեցին քան զնորայնն, և խոստմունք Հռո-  
 մայեցւոյն և թախանձանք կրտսերոյն Տիգրանայ, փեսային Հրահա-  
 տայ՝ յաղթեցին: Հրահատ միամտութեամբ հաւատայր Պոմպէի, որ  
 խոստանայր նմա զօգնականութիւն նիզակակցութեան և սահման  
 նմա՝ զԵփրատ գետ:... Մինչ Պոմպէոս խաղայր ի վերայ Միհրդա-  
 տայ՝ Հրահատ վստահ ի դաշինան, որ եղեն նորա ընդ Պոմպէի բա-  
 նիւ և եթ՝ արշաւէր ի Հայս պատճառանօք ածելոյ անդր զփեսայ  
 իւր զկրտսերն Տիգրան: Հայք հարան ամենայն ուրեք. ծերունին  
 Տիգրան խոյս ետ ի լերինս, և Պարթևք գտին մուտ մինչև ի պա-  
 րիսպս անդր մայրաքաղաքին Արտաշատու: Անդ զկայ առնոյր յա-  
 ջողութիւն նոցա: Կարբեղոնն Հայոց, շինեալ ի սարաւանդակի մի-  
 ում Արարատայ, պատեալ լերեցունց կողմանց յԵրասխայ, և ի չոր-  
 բորդէն ամուր պատուարաւ՝ խիզախէր ընդդէմ աղեղնաւորացն, որ  
 անվարժք էին յարուեստին պաշարման: Տաղտկացեալ ի կռուելոյ՝  
 Հրահատ ի մերձենալ ձմերայնոյն խաղացոյց զմեծ մասն զօրուն  
 իւրոյ յայնկոյս Տիգրիս գետոյ, թողեալ մանկանն Տիգրանայ ստի-  
 պել զբաղաբն լինել անձնատուր: Այն ինչ մեկնեալ էին Պարթևք՝  
 գայր հասանէր ծերունի թագաւորն և սպաւինեալ ի հաւատար-

մութիւն հպատակաց իւրոց՝ ջախջախէր այս երկրորդ անգամ զոր-  
 դին իւր ապստամբ: Մանուկն Տիգրան ած զմտաւ զառաջինն ան-  
 կանել ի գիրկս Միհրդատայ, և կալաւ զճանապարհն Պոնտոսի. այլ  
 զկիսով ճանապարհին իմացեալ զբեկումն հաւուն իւրոյ և յանկարծ  
 փոխեալ զմիտան՝ չոքաւ ի բանակ անդր Հռոմայեցւոց առ Պոմպէոս,  
 խոստացեալ լինել նմա առաջնորդ յարշաւանին ի Հայս:... Ի տալ  
 խոյս Միհրդատայ անդր քան զճորոխ լետ վերջին ձախող ճակա-  
 տուն ընդ Պոմպէի՝ զօրավարն հռոմայեցի կալաւ զՀայս առանց ճա-  
 կատու պատերազմի: Յականց անտի Եփրատայ էջ ի հովիտ անդր  
 Երասխայ, և խաղայր դէպ ուղիղ ի վերայ Արտաշատու առաջնոր-  
 դութեամբ մանկանն Տիգրանայ: Ոչ ոք լինէր նմա զիմակալ: Հըն-  
 գետասան հրասախաւ հեռի ի մայրաքաղաքէն ծերունին Տիգրան  
 յանդիման լինէր առ դրան ճամբարին Հռոմոց, և գայր անկանել  
 լոտս Պոմպէի իբրև աղաչաւոր: Ընկալաւ զնա պատուով զօրավարն  
 հռոմայեցի և եցոյց նմա գութ մեծ: Արդարև եհան ի նմանէ որ-  
 չափ ինչ տեղիս նուաճեալ էր նա արտաքոյ աշխարհին Հայոց,  
 զպտուղս բազմամեալ պատերազմաց նորա, և արկ ի վերայ նորա  
 տուգանս իբրև 60,000 քանքարոյ, այլ եթող նմա զՀայաստան, և  
 ընկալաւ զնա ի թիւ բարեկամաց և դաշնաւորաց հռոմէական ժո-  
 ղովրդեան:

Մնայր յանգ հանել զիրս Տիգրանայ մանկան: Եթէ էր սորա  
 լուսացեալ ընդունել զթագն ի ձեռաց Պոմպէի՝ խաբեալ էր զանձն  
 անհնարին: Ի վարձ մտանութեան նորա տուաւ նմա դոյզն գաւա-  
 ուրն Ծոփաց (հանդերձ Կորդուօք, ըստ Ապպիանու, որ զնէ լետոյ  
 անցեալ զամենայն առ Արիորարդան արքայ Կապադովկացւոց, այլ  
 չէ հաւանութեան), և պահանջեցաւ ևս ի նմանէ՝ տալ ի ձեռս  
 զամուրս գանձուց գաւառին իւրոյ ի հատուցանել զգինս փրկանաց  
 հօրն: Թոռնն Միհրդատայ ըմբոստացաւ, զի ապախտիս մեծ զպար-  
 գեն համարէր. նա խրոխտացաւ իսկ այնպէս ընդդէմ Պոմպէի՝ մին-  
 չև արկանել զօրավարին զնա ի շղթայս: Արդարև բռնաբարութիւն  
 էր այս իրաւանց ազգաց և թշնամանք առ արքայն Պարթևաց, որ  
 խնդրէր զազատութիւն փեսային իւրոյ. այլ լայսմ ևս եղև Պոմ-  
 պէոս լետ յաղթութեանն ամբարտաւան այնչափ՝ որչափ լուսաջն  
 լեալ էր մեղմ և զգօն և առատ ի խոստանալ: Հակառակ բողոքա-  
 նացն Հրահատայ՝ մանուկն Տիգրան, կին նորա և որդիք առաքե-  
 ցան ի Հռոմ ի հանդէս ձաղութեանն Պոմպէի: Բէյնաք, Միհրդ-  
 Եւպատոր:

13. Հաճեցունելու համար ազգային աւանդութիւն մը, թէև  
 վկայաբանական՝ լիշենք հոս կէտ մի Հայոց դարձին պատմութենէն,

որ կարէ նաև իբրև ի հանդէս համարուել Տիգրանայ դաշնակցութեանն ընդ Միհրդատայ յարշաւանս այս վերջնոյն յարևմուտս ընդդէմ Հռոմայեցւոց: Արդէն լիշեցինք, թէ ի դաշնակցութեանն Տիգրանայ ընդ Միհրդատայ պայման դրուած էր՝ թողուլ նուաճեալ երկիրներն Միհրդատայ, իսկ զաւարն՝ Տիգրանայ: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ յայլևայլ տեղիս Հայոց, մանաւանդ յարևմտեան կամ ի ստորին գաւառս՝ կային յունական զից պատկերներ, զորս ջնջեց Լուսաւորիչ: Ագաթանգեղոս կը լիշէ այս չաստուածներն հայերէն կամ արևելեան զիցարանութեան անուններով—Անահիտ, Տիւր զիք, Արամազդ, Նանէական զիք, Միհր, Վահագն, Աստղիկ, որք ի Խորենացւոյն կը կոչուին յունական անուամբք—Արտեմիս, Ապոլոն կամ Հերմէս, Գիոս, Աթենաս, Հեփեսոս, Հերակլէս, Ափրոզիտէ: Ագաթանգեղոս չպատմեր, թէ երբ կամ ուստի և կամ յոյր ձեռն եկած էին այն պատկերք ի Հայս, սակայն համառօտ զիցարանական մեկնութենէն, զոր կը յարէ ցուցնելու համար այն աստուածոց պաշտօնը կամ ազգարանութիւնը—այսինքն թէ Տիւր զիք (Ապոլոն) էր «երազացոյց երազընդհան», իմա պատգամատու կամ յայտնիչ գաղտնեաց, և «գրիչ ուսման ճարտարութեան», այն է գլուխ Մուսայից, կամ ուսման և գպրութեան պէսպէս ճիւղերուն, թէ Արամազդ (Գիոս) էր հայր աստուածոց, Նանէ (Աթենաս)՝ դուստր Արամազդայ, ըստ առասպելին ծնեալ յուզղոյ նորա, Միհր (Հեփեսոս)՝ որդի նորին Արամազդայ—կը տեսնուի թէ հեղինակն Ագաթանգեղոսի կը ճանչնար այս աստուածոց յունական ծագումը: Ահա բուն բանք Ագաթանգեղոսի:

«Անդէն վողվաղակի թագաւորն ինքնիշխան հրամանաւն և ամենեցուն հաւանութեամբ գործ ի ձեռն տայր երանելոյն Գրիգորի գլառաջագոյն զհայրենական հնամեացն նախնեացն և զիւր կարծեալ աստուածան, չաստուածս անուանեալս՝ անլիշատակս առնել, ջնջել ի միջոյ: Ապա ինքն իսկ թագաւորն խաղալը ամենայն զօրօքն հանգերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթեալ յԱրտաշատ քաղաք, աւերել անդ զբազինսն Անահատական զիցն, և որ լերագամոյն տեղին անուանեալ կարգալը: Նախ զիսկալ ի ճանապարհի երազացոյց երազընդհան պաշտաման Տիւր զից, գպրի գիտութիւն քրմացն, անուանեալ զիւան գրչի Որմզդի ուսման ճարտարութեան մեհեան. նախ ի նա արկեալ ձեռն՝ քակեալ այրեալ աւերեալ քանգեցին:... Ապա երթալը հասանէր ի Գարանազեաց գաւառն, զի և անդ զանուանելոցն զուտ աստուածոցն զբազինսն կործանեցեն. որ էր ի գեւղն Թորգան, մեհեան անուանեալ սպիտակափառ չիցն Բարշիմինիայ:... Ապա երթեալ հասանէր յամուր տեղին յանուա-

նեալ յԱնի, ի թագաւորական կայեանն հանգստոցաց գերեզմանաց թագաւորացն Հայոց: Եւ անդ կործանեցին զբազինսն ևս զիցն Արամազդայ, հօրն անուանեալ զիցն ամենայնի:... Յետ այսորիկ անդէն ի սահմանակից ի գաւառն լիկեղեաց ելանէր... ի մեծ և ի բուն Հայոց թագաւորացն ի տեղիս պաշտամանցն, լԱնահատական մեհեանացն լԵրէզն աւանին... փշրէին զոսկի պատկերն Անահատականաց զիցն... Եւ անտի ընդ գեան Գայլ յայնկոյս անցանէին. քանդէին զՆանէական մեհեանն դստերն Արամազդայ ի Թիլն յաւանի:... Ապա փութացեալ հասանէր ի գաւառն Գերջան... ի Մհրական մեհեանն անուանեալ որդւոյն Արամազդայ, ի գեւղն զոր Բագայառիճն կոչեն ըստ պարթևարէն լեզուին:... Լուաւ Գրիգորիոս, թէ Վահէվահեան մեհեանն մնացեալ է լերկրին Տարօնոյ, մեհեանն մեծագանձ, լի ոսկով և արծաթով, և բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ, ութերորդ պաշտօն հռչակեալ, անուանեալն վիշապաքաղն Վահագնի, յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց մեծաց, որ և անուանեալ ըստ յաճախ պաշտաման տեղեացն՝ Յաշտիշատ. զի յայնժամ ևս գեռ շէն կային երեք բազինքն ի նմա. առաջին՝ մեհեանն Վահէվահեան, երկրորդ՝ ոսկեմօր ոսկեծին զից (բուն Անահիտն Հայոց), և բազինն իսկ յայս անուանեալ ոսկիհատ ոսկիամօր զիցն, և երրորդ մեհեանն անուանեալ Աստղական զից, սենեակ Վահագնի կարգացեալ ըստ յունականին, որ է ինքն Ափրոզիտէս» (Ագաթ. ձԸ — ձԺԿ):

Ագաթանգեղոսի «ութերորդ» բառը պէտք չէ առնուլ զՎահագնէ՝ որպէս թէ ութ տեղ պաշտօն ունէր Վահագն ի Հայս: Զիք ուրեք լիշուած ի հին պատմութեան մերում, ոչ առ Ագաթանգեղոսի և ոչ առ Բուզանդայ և Խորենացւոյն՝ ուրիշ պաշտօնատեղի Վահագնի բաց լԱշտիշատայ: Ագաթանգեղոս կամի ասել, թէ Աշտիշատ էր ութերորդ պաշտօնատեղի ի Հայս: Արդարև ութ տեղիք էին, յորս կը մատուցուէր պաշտօն զից ի Հայս առ Գրիգորիւ ի սկզբան դարձին Հայոց—Արտաշատ, Բագաւան, Անի, Երիզա, Թիլ, Թորգան, Բագայառիճ և Աշտիշատ:

Հաւանական է ուրեմն, թէ այս ամենայն զիք, յունական զիցարանութեան ամբողջ Պառնասն՝ վողուց կար ի Հայս յառաջագոյն քան զՏրդատ և զԼուսաւորիչն: Կը մնալ գիտել, թէ եթէ այն պատկերք, ինչպէս հաւանական է, բերուած էին ի Յունաց—քանզի Հայք ի բնէ կրօնիւք զբաղաշատական, անագան ուրեմն ընկալան զիցպաղաշտութիւնն յարևմտեան զրացեաց իւրեանց Կապադովկացւոց—երբ բերուեցան և յոյր ձեռն: Խորենացին կը դնէ բերուած առ Արտաշիսիւ ոմամբ, զոր կը համարի հայր Տիգրանայ

մեծի: Արտաշէս որպէս թէ անթիւ զօրօք կ'արշաւէ յարևմուտս մինչև ի Յունաստան և աւար առնլով այն պատկերներն՝ կը զրկէ ի Հայս: Ահա Խորենացուն պատմութիւնն ըստ բնագրին:

«Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս զօր յարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև ոչ զիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և լիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ: Խաղայ յարևմուտս... և գտեալ յԱսիա զարդնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զԱպոլոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմայետացն որ էին յազգէ Վահուհեաց՝ զԱպոլոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն, զոր տրարեալ էր ի Սկիւղեայ և ի Դիպինոսէ Կրետացոյ (անդրիազործք զորս կը թուին ակնարկել Պլինիոս և Կեղբենոս), զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի (կը թուի Վահուհիք կը կարծէին զանձինս սերեալ ի Վահագնէ)՝ կանգնեցին ի Տարօն իւրեանց սեպհական զեւղն Աշտիշատ, լետ մահուանն Արտաշիսի: (Տես և յԱ. մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 218, 219):

«Բայց—կը յաւելու Խորենացին—և լՅլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զԵփեսաու, զԱփրոզիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի, և քուրմք զնոցին զհետ լինելով՝ դադարեն առ նոսա»:

Խորենացին ժ. Գ. գլխոյն մէջ Արտաշիսի որդւոյն Տիգրանայ կուտայ զետեղել այն պատկերներն յայլևայլ տեղիս.— «Յետ Արտաշիսի առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա... Եւ ժողովեալ զզօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք լետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ զիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արգելեալ ի վերջ նահանջէ... և դառնայ յաշխարհս մեր... Իսկ քըրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըզձուլթիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամիցին զընակելն: Որում հաւանեալ Տիգրան՝ կանգնեաց զողոմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենաս ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզա, և զԵփեսաոն ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոզիտայ զպատկերն իբրև Երակղեայ տարփաւորի՝ առնորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն: Եւ ցասուցեալ ընդ Վահուհիսն, եթէ ընդէր իւրեանց սեպհականն ի յիսեցին կանգնել զպատկերն Երակղի, առաքեալ ի նորին հօ-

րէ՝ ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զզեւղն (Աշտիշատ) յարքունիս առնու յորում պատկերքն կանգնեցան»:

Ըստ Խորենացուն Տիգրան լետ այս զործոց կ'իջնէ ի Միջագետս (ինչպէս կ'երևի՝ ակնարկելով Տիգրանայ Ասորւոց տիրելը, զոր չգիտեր Խորենացին), և գտնելով անդ Ասորւոց Բարշամին անուն աստուծոյ ուրուք պատկերն ի բիւրեղէ, ի փղոսկրէ և յարծաթոյ՝ կու տայ տանել ի Հայս և կանգնել ի Թորգան: Այս է Բարշամինայն Ագաթանգեղոսի, սպիտակափառն, ինչպէս հաւանական է՝ այսպէս կոչուած վասն բիւրեղին, փղոսկրոյ և արծաթոյ, որ տեսիլ իմն սպիտակ փայլուն կ'ընծայէին պատկերին: «Ապա ինքն (Տիգրան) իջանէ ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր ի փղոսկրոյ և ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով՝ հրամայէ տանել կանգնել ի Թորգան» (Խոր. Բ. ժ. Գ.): Լուսաւորիչ այս պատմութեան համեմատ գտաւ բոլոր այս կոոց պատկերները ճիշդ Ագաթանգեղոսէ նշանակեալ տեղերն ըստ պատմութեան նորին Ագաթանգեղոսի, որպէս տեսաք վերագոյնն:

Արտաշիսի և Տիգրանայ արշաւանին վրայ հանդերձ մանր մասամբ խօսուած է այլուր (Ա. մասն, էջ 265—268). հոս սա միայն կը յաւելունք համառօտիւ, թէ յառաջ քան զՏիգրան և զՄիհրդատ, այն է յառաջ քան 90 նախ քան զՔր.՝ յարևելից յարևմուտս արշաւանք Փոքուն Ասիոյ և Յունաց վրայ եղած չէ և չկարէր լինել: Բոլոր այն երկիրներն էին ընդ վերին իշխանութեամբ Հռոմայեցոց, և նախորդք Տիգրանայ չունէին ոչ պատճառ և ոչ զօրութիւն յարձակելոյ, մանաւանդ առանձինն, Հռոմայեցոց վրայ. նախ Միհրդատ ծնաւ այս խորհուրդը, և այն լետ 90-ին, ինչպէս յայտնի է մեր նախընթաց պատմութենէն: Ուստի ստուգութեամբ կրնանք ըսել, թէ այն պատկերք իբրև աւար յԱսիոյ և ի Յունաց բերուած են ի Հայս, եթէ երբէք բերուած են՝ յարշաւանին Տիգրանայ և Միհրդատայ:

Ագաթանգեղոսի հեղինակն հաւանականապէս վկայարանութենէ ուստեք կ'առնու, թէ այն դից արձաններն կային ի Հայս այլևայլ տեղեր, և թէ Լուսաւորիչ անհետ ըրաւ զնոսա. սակայն խնդիր է թէ Խորենացին ուստի առաւ: Խորենացին իւր առաջին աղբիւրը Մարիբաս բերելով մինչև ի վախճան թագաւորութեանն Վաղարշակայ՝ յաջորդաց նորա Արշակայ և Արտաշիսի պատմութեան իբրև աղբիւր կը լիշէ զԱփրիկանոս, որպէս թէ իսկ և իսկ զկնի Մարիբասայ կ'սկսի առնուլ այս անուանի ժամանակագրէն: Բայց չէ հաւանական, թէ Արշակայ և Արտաշիսի և Յունաց պատկերներուն աւարառութեան և բերուելով զետեղուելուն ի Հայս այն երկար և մանր

պատմութիւնը կրնար գտնուիլ ի ժամանակագրութեանն Ափրիկա-  
նոսի, և ոչ՝ թէ Խորենացին ունեցաւ երբէք զԱփրիկանոս: (Չայսմանէ  
ևս տես լառաջնում մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 265, 266):  
Խորենացւոյն պատմութեանն զպատկերաց հաւանական գաղանիքն  
այս է: Խորենացին, որ ինչպէս յայտնի է իւր պատմութենէն, շատ  
աղօտ և հարեանցի տեղեկութիւն ունի Հռոմայեցոց պատմու-  
թեան, ուստի և Տիգրանայ պատերազմներուն ընդ նոսա թէ Մի-  
հրդատայ հետ և թէ առանձին՝ ինչպէս ըսինք, այս երկու թագա-  
ւորաց յարձակումներն յարեմուտս կոյս Հռոմայեցոց դէմ՝ կ'ըն-  
ծայէ կարծեցեալ Արտաշիսի, Տիգրանայ հօր աշխարհակալութեան  
ողւոյն, և պատմութիւնը կը ձևէ ըստ պատմութեան արշաւանաց  
Աքեմենեանց, Կիւրոսի և յաջորդաց նորա Գարեհի և Քսերքսի, ի  
վերայ Յունաց: (Տես Ա. մասն Պատմութեան մերոյ, էջ 265, 266):  
Եւ որովհետև կը կարգաւ լԱգաթանգեղոսի յոյն ճարտարաց նշա-  
նաւոր դից պատկերներ լինել ի Հայս՝ կը համարի զնոսա այն ար-  
շաւանաց ժամանակ իբրև աւար բերուած ի նմին Արտաշիսէ, և  
զետեղուած յորդոյ նորա Տիգրանայ այն տեղերն, ուր գտաւ զնոսա  
Լուսաւորիչ և ջնջեց: Հոս ներուի մեզ ընել սա զխոտորութիւնը:  
Եթէ ի միջէ կողմանէ, լեցեալ ի վկայութիւն Խորենացւոյն, ըն-  
դունինք, թէ առաջին Արշակունիք (Արտաշէս, Տիգրան կամ ո՞րք  
և է) լցին զՀայս Յունաց զեղարուեստին երևելի գործուածներով՝  
միևս կողմանէ, լեցեալ ի վկայութիւն Ագաթանգեղոսի՝ պարտիմք  
ընդունել, թէ քրիստոնէական չափազանց իմն եռանդն ջնջեց կո-  
րոյս հին արուեստին այն երևելի մնացորդներն:

14. Գիտել պարտ է սակայն, թէ Հայք լառաջագոյն իսկ քան  
զՏիգրան ունէին ուրիշ պատկերներ, մանաւանդ Անահատայ, որ կը  
թուի լեալ ազգային աստուած: Տրգատ կ'անուանէ զԱնահիտ «փառք  
ազգիս մերոյ և կեցուցիչ» (Ագաթ. Ե.), և այլուր (Չ.), «Մեծն Անա-  
հիտ, որով կեալ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց»: Ստրաբոն  
ի խօսելն զգից Հայոց՝ զԱնահիտ համարի զլիսաւոր աստուած. — «Ամե-  
նայն դիք Պարսից, ասէ, անխտիր պատուին ի Մարաց և ի Հայոց-  
բայց Անահիտ է մանաւանդ զոր պաշտեն Հայք առանձինն, ունին  
նմա կանգնեալ մեհեանս յայլևայլ տեղիս, մանաւանդ լեկեղեաց»:  
Աշտիշատու Անահիտն մանաւանդ թուի թէ կար ի վաղուց:

15. Կիցապաշտութիւնն, որ առաւել քան յայլ գաւառս Հայ-  
ոց յարեմտեան մասին էր ծաղկեալ՝ էր նման, թերևս և զուտոր  
պաշտամանց Կապադովկիոյ և Պոնտոսի, որպէս է տեսանել ի Ստրա-  
բոնէ: Յայսմ նմանութենէ և յայլոց, որ կային ի մէջ արեմտեան  
մասին Հայոց և վերոյիշեալ սահմանակից գաւառաց, թելադրեալ՝

կրնայինք թերևս համարել պատմական գաւանդութիւնն նուաճե-  
լոյ Արամայ ուրումն Հայոց թագաւորի վաղ ժամանակաւ, ըստ Խո-  
րենացւոյն, զարեմտեան կողմանս Մեծին Հայոց և ալ բնակչացն  
խօսել հայերէն՝ եթէ չունէինք Ստրաբոնի վկայութիւնը, թէ արե-  
մտեան գաւառք Հայոց, որպէս Եկեղեաց, Կարին, Գերջան և այլ  
ևս գաւառք որ շուրջ զնոքօք՝ էին ի սկզբան Կապադովկացոց և  
այլոց սահմանակից ազգաց, և նուաճեալ աստ ուրեմն առ առաջին  
Արշակունեօք՝ առին զլեզու նոցա. — «Արտաքսիաս և Չարիադրէս...  
հանին ի Խաղտեաց և ի Մոսինեքաց զԿարին և զԳերջան, և ի Կա-  
տայոնացոց՝ զԵկեղեաց և զամենայն կողմն Անտիտաւրոսի, գա-  
ւառք, որ այսր միութեան ազգաւ խօսին այժմ զմի և զնոյն լե-  
զու» (Ստր. ՃԱ. 14. 5): Կապադովկիա, կամ Գամիրք ըստ Հայոց,  
կը կոչուէր ի սկզբան, որպէս ասէ Ստրաբոն՝ բովանդակ արեմը-  
տեան սահմանակից երկիրն Հայոց, երկիր ընդարձակ, որ իբրև եր-  
կայն իմն պարանոց ձգեալ ի ծոցոյն Իսոսի (Կիլիկիա) մինչև ի հա-  
րաւային արևելեան ծայր Եւքսինոս ծովու՝ կը բաժնէր զթերա-  
կոզին Փոքուն Ասիոյ ի բուն ի մեծէն Ասիոյ: «Կապադովկացիք, ասէ  
Ստրաբոն, ի սկզբան էին երկու ազգք ուրոյնք ի միմեանց և՛ տոհ-  
միւ և՛ լեզուաւ: Նախնիք ի թուելն զազգս այնր մասին Ասիայ՝  
լետ Կապադովկացոց զնեն զԿատայոնացիս, և զկնի Կատայոնացոց  
զժողովուրդս որ յայնկոյս Եփրատայ, թէպէտև ոչինչ խտիր տեսա-  
նեմք այսօր, ոչ ի բարս և ոչ ի լեզուս Կատայոնաց և այլոց բնակ-  
չաց Կապադովկիայ. սակայն ստույգ է, թէ Կատայոնք էին ուրոյն  
ազգ, մինչև Արիարաթ, որ զառաջինն եկաց թագաւոր Կապադով-  
կացոց՝ արկ զնոսա բունի ընդ իւրով իշխանութեամբ»: Պարսք,  
լետ տիրելոյ Փոքուն Ասիոյ՝ բաժնեցին, ըստ Ստրաբոնի, զԿապա-  
դովկիա լերկուս, սատրապութիւն անուամբ, որ լետոյ առ Մակե-  
դոնացուք եղան ուրոյն թագաւորութիւնք, Կապադովկիա մեծ և  
Պոնտոս: Մօտ ի ժամանակս Ստրաբոնի՝ Հռոմայեցիք տիրելով Փո-  
քուն և լառաջակողման Ասիոյ՝ արարին նահանգ զմեծն Կապադով-  
կիա, որ առ Արքեղայոսիւ վերջին թագաւորաւ մեծին Կապադով-  
կիոյ և առ նախորդօք նորա կը բաժնուէր տասն զօրավարութիւն  
կամ գաւառ, որոց զլիսաւորքն էին Կատայոնիա, Տիանիտիս, այն է  
Անահատական գաւառ, Մելիտինէ և Մորիմենէ: Առաջին երեքն էին  
տեղիք զիցապաշտութեան իբրև զԳարանաղին, զԵկեղեաց և զԳեր-  
ջան, որոց էին սահմանակից: Ի Կատայոնիա էր Կոմանա քաղաք,  
ի նեղ և ի խորանիստ հովտի գօտուոյն Անտիտաւրոսի, նուիրեալ  
Մա անուն աստուածուհւոյն, որ կը թուի լեալ աստուած պատե-  
րազմի, որպէս Ենիոյն Յունաց (Անգեղ, տես Ա. մասն, էջ 252,

253) և Պէլլոնայն Հռոմայեցւոց: Առ Ստրաբոնիւ, որ ականատես էր՝ Կոմանայն Կապադովկիոյ էր ընդ իշխանութեամբ քրմապետի, որ էր երկրորդ թագաւորին և թագաւորազն, և թիւ քրմացն, կամ արանց և կանանց նուիրելոց ի պաշտօն աստուածոյն՝ էր աւելի քան զվեց հազար: Ահա բանք Ստրաբոնի. «Ի բուն իսկ յԱնտիտաւրոս, ի հովիտս անձուկս և խորս գօւաւոյն է Կոմանա, անուանի մեհենիւն նուիրելով զիցն՝ Մա, նոյն զոր մեքն Ենիոյ կոչեմք: Կոմանա է քաղաք նշանաւոր, բայց զիւր մեծութիւն պարտի մանաւանդ բազմութեան մոլելոց կամ բղձից և սարկաց նուիրելոց, որ անդ բնակին: Բնակիչք քաղաքին, թէպէտև ի բնէ Կատայոնք և ըստ անուանն ընդ իշխանութեամբ արքային Կապադովկիոյ՝ են սակայն հպատակք քրմապետին Մայոյ: Քրմապետն ունի զտեսչութիւն մեհենին: Յերթալ մեր յայցելութիւն մեհենին՝ թիւ սարկացն էր վեց հազար, ընդ այր և ընդ կին: Ունի մեհեանն կալուած ընդարձակ, զորոյ զհասն և զմուտ առնու քրմապետն, որ է աստիճանաւ և բարձու երկրորդ զինի թագաւորին, և մինչև ցարդ զրեթէ միշտ թագաւորն և քրմապետն ընտրին ի նմին տոհմէ»: «Օրինակ պաշտաման աստուածոյն Մա—կը յաւելու Ստրաբոն—ետ կարծել, թէ Ովրեստէս յետ փախստեանն ընդ քեռ իւրում Խփղենեայ ի Տաւրիտէ (Քրիմէ)՝ եմոյժ յայս երկիր զպաշտօն Տաւրեանն Անահտայ. աւանդութիւնն յաւելու ևս, թէ եղբայրն և քոյր ի նշան սգոյ եզին զգիտակս իւրեանց ի վերայ բազնի զիցն, և ի զիպաց աստի առ քաղաքն զանուանն Կոմանա» (Ստր. ժԲ. 2. 3): «Անուանի էր ի Կատայոնիա նաև մեհեանն Ապոդոնի (Վահագն Հայոց), մեծարեալ յոյժ ի Կապադովկացւոց, յօրինակ այլոց պաշտօնատեղեաց, և միւս ևս մեհեան, անուանեալ Կատայոնեանն Ապոդոնի, մեծարեալ ընդ ամենայն Կապադովկիա, իբրև տիպ և օրինակ այլոց նուիրական շինուածոց, որ գոն յաշխարհին յայնմիկ» (Ստր. ժԲ. 2. 5): Երրորդ անուանի մեհեան էր մեհեանն Արամազդայ ի Վենասա քաղաք Մորիմենէ գաւառին: Ի շինուածս մեհենին կը պատասպարուէին քուրմք երեք հազար, և մեհեանն ունէր կալուածս, որ կու տային տարուէ տարի հնգետասան քանքար ի սպաս քրմապետին: «Ի նահանգին Մորիմենայ, ի Վենասա, է մեհեան Արամազդայ, յորոյ ի սահմանին զիւրին է պատասպարել երեք հազար սորբկաց մեհենին, և որոյ կալուածք տան քրմապետին հասս ամի ամի հնգետասան քանքար: Քրմապետս այս, աստիճանաւ երկրորդ զինի քրմապետին Կոմանայ՝ է իբրև գնա ցիեանս» (Ստր. անդ): Ի նմին գաւառի էր միւս ևս մեհեան Արամազդայ, որոյ քրմութիւնն խոնարհագոյն էր քան զՎենասայն, կարևոր սակայն ըստ բաւակա-

նին: «Քրմապետութիւնն մեհենին Կեկեանն Արամազդայ, երրորդ ըստ պատուոյ քրմութեան՝ խոնարհագոյն է յոյժ քան զքրմութիւնն Վենասայ, չէ սակայն զոյզն ինչ և աննշան» (Ստր. անդ): Ի Տիանիտիս էր Կասաբազ քաղաք, անուանի մեհենիւն Անահտայ Պերասիայ, որ «ունի—ասէ Ստրաբոն ականատես—քուրմս կանայս, զորոց ասի թէ գնան բոկ սփւր ի վերայ կայծականց հրոյ անվնաս»: «Որպէս զԱնահտայն Հայոց լԵրիզա՝ նոյնպէս զՊերասիայն Անահտայ պատմի—կը յաւելու Ստրաբոն—վէպն Ովրեստեայ և Խփղենեայ, որոց փախուցեալ ասեն զպատկեր զիցն ի Տաւրիտայ, որպէս և անունն յայտ առնէ Պերասիա, իբրև թէ եկեալ յայնմ կուսէ ծովուն» (Ստր. Անդ):

16. Այս տեղեկութիւններէն կը տեսնուի, թէ կար, գոնէ կրօնից կողմանէ, սերտ կապ անդէն իսկ առ հեթանոսութեամբ ի մէջ Կապադովկիոյ և արևմտեան մասին Մեծին Հայոց: Այս կապ, որ յետ քրիստոնէութեան խզուած էր, կուսապաշտութեան անկմամբ ի Կապադովկիա, մինչև Հայաստան կը դանդաղէր հետևել իւր քրիստոնեայ դրացւոյն՝ պնդեցաւ միւսանգամ յետ դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն Կեսարիաւ, որ նշանաւոր է լեկեղեցական պատմութեան մերում կրկին զլիսով, իբրև միջոց լուսաւորութեան ազգին և իբրև կեդրոն եկեղեցական իրաւասութեան, որ տևեց իբրև երկու դար: Արդարև Գրիգոր, թէ իբրև առաքեալ և թէ իբրև բաշանայապետ Հայոց՝ էր պտուղ Կեսարիոյ: Այս երկու պատճառաւ մանաւանդ կը լիշուի Կեսարիա ստէպ ի զիրս Ագաթանգեղոսի, Բուզանդայ և Խորենացւոյն: Յետ բառնայոյ ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց Հայոց Կապադովկիոյ թեմէն, նախ առ Պապաւ ըստ մտտին, և ապա բոլորովին առ Սահակաւ՝ Կեսարիա մուցուեցաւ ի Հայոց. արդէն առ Եղիշէի և Փարպեցւոյն չենք գտներ լիշուած Կեսարիոյ անուներ: Քան զայլ պատմագիրս մեր Խորենացին է, որ աւելի տեղեկութիւն կուտայ մեզ զԿեսարիոյ: Այս հայր պատմագրացն Հայոց կը համարի զԿեսարիա, այն է ըստ մեզ Մաթաք հին անուամբ՝ շինեալ առ Արամաւ, որ ըստ պատմութեան նորա իբրև առաջին աշխարհակալ հայ՝ տիրեց բովանդակ Կապադովկիոյ և Փոքուն Հայոց.—«Որ ինչ յարևմուտս կոյս ընդ Տիտանեանցն է սորա (Արամայ) գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Չորիւք բիւրու հետևակաւ զօրու և երկու հազար հեծելովք հասանէ ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի տեղի որ այժմ ասի Կեսարիա»: Ապա յետ պատմելոյ զպատերազմն և զլաղթութիւն Արամայ՝ Խորենացին կը յաւելու. «Եւ թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ և բիւր մի ի զօրաց իւրոց ի վերայ աշխարհին՝ ինքն դառ-

նայ ի Հայս. բայց հրաման տալ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական:... Եւ զդաստակերտն զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարբապեալ որմովք՝ անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաթաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել, մինչև լետոյ լոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցրուն իւր սահմանն զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Չորրորդ» (Խոր. Ա. ԺԳ.): Ոչ այսչափ միայն. ըստ Խորենացոյն Կեսարիա կը մնայ ընդ իշխանութեամբ Հայոց մինչև ի վերջին ամս Տիգրանայ.— «Ձայտու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, չկարծելով ինքեան քուերորդի՝ չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան. և Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռուոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար... Սա (Միհրդատ որդի մեծին Միհրդատայ) շինէ զՄաթաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք, և անուանէ Կեսարիա ի պատիւ Կեսարու: Եւ լայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւնն Հայոց ի քաղաքէն լայնմանէ» (Խոր. Բ. ԺԸ.): Չշինութենէ Մաթաքայ առ Արամաւ, ինչպէս նաև զնուածմանէ Կապադովկիոյ և Փոքուն Հայոց կողմերուն, թէ չեն ամենեւին պատմական՝ տես Մ. մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 151, 158, 159, ուր երկար խօսուած է զայսմանէ: Նոյնպէս չէ ամենեւին հաւանական, նա մտնաւանդ հակառակ է ժամանակակից պատմութեան, թէ Կեսարիա էր ընդ ձեռամբ Հայոց, և ի վերջին ամս Տիգրանայ միայն դադարեցաւ ի վերաբերելոյ Հայոց: Եթէ երբէք Կեսարիա և մասն ինչ Կապադովկիոյ գտնուած են ընդ իշխանութեամբ թագաւորաց Մեծին Հայոց՝ այս եղած է առ Տիգրանաւ, և այն կարճ ժամանակ միայն, այն է ի ժամանակս պատերազմաց Տիգրանայ և Միհրդատայ ընդ Հռոմայեցիս. և զայսմ կարճ ժամանակէ պարտ է իմանալ նաև զասելն թագաւորին Պապայ, զբելով առ կայսր, ըստ Բուզանդայ, թէ «Կեսարեաւ հետ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր» (Բուզ. Ե. ԼԲ.): Տեսնենք այժմ, թէ ինչ էր Կեսարիա կամ մտնաւանդ Մաթաք (Մաղաքս ըստ հին անուան— քանցի նոր անունն Կեսարիա կոչուեցաւ աստ ուրեմն, իբր ակելի քան կէս դար լետոյ, առ Տիբերիւ) առ Տիգրանաւ ըստ պատմութեան Ստրաբոնի, որ ոչ միայն մօտ էր ժամանակաւ, այլ և հարեմնեօք այն երկրէն:

17. Ստրաբոն երկար կը խօսի զՄաթաքայ, զոր կը կոչէ «մայրաքաղաք Կապադովկացոց»: «Մաթաք մայրաքաղաք Կապա-

դովկացոց՝ կոչի և Եւսերիա (Կեսարիա), այլ Արգիսական վերադրաւ, զի կայ առ ոտամբ Արգէոս լերին, բարձրագոյն տեղի Կապադովկիոյ, ծածկեալ մշտնջենաւոր ձեամբ, յորոյ ի դազաթանէ, ըստ պատմութեան ճանապարհորդաց, որոց դուն ուրեք յաջողի ելանել անդր՝ երևին, յորժամ պարզ և յստակ է օդն՝ երկօքին ծովք մեանգամայն, Պոնտոս և Խոսս (ճոց Կիլիկիոյ): Սակայն չէ զիր տեղւոյն յարմար լինելոյ մայրաքաղաք, զի ոչ միայն պակասէ ջուր քաղաքին, այլ և է ամենեւին իսկ անպատասպար. քանցի նախնի թագաւորաց Կապադովկացոց չեղև փոյթ ածել պարիսպ զքաղաքուն առ հեղգութեան և կամ խորհրդով, զի մի բնակիչքն թիկունս արարեալ զամրութիւն պարսպացն և զիպող համարեալ զբլուրսն որ զնոքօք, յորս ոչ հասանեն նեաք՝ գայցեն զաւազակութեամբ: Յուել և զայն ևս, զի ցամաք և անբեր է երկիրն շուրջ զքաղաքուն, և թէպէտև զիւր և ողորկ՝ չէ յարմար ի մշակութիւն, զի է գետինն սպառած աւազուտ. թող զի սակաւ ինչ հեռի ի դաշտին թուի հուր վառեալ ընդ երկրաւ, որպէս լայտ է ի ջրհորոց հրոյ, որոց հասանէ ճանապարհորդաց պատահել յաճախ ընդ բազում ասպարէզս: Վասն այսր ամենայնի հարկ իմն է բնակչաց Մաթաքայ տալ բերել ի հեռաստանէ՝ որ ինչ պիտոյն է ի պաշար իւրեանց: Նա և որ աղբիւրն թուին լինել մեծութեան երկրին՝ չեն առանց վտանգի: Որովհետև զբեթէ չիք փայտ ի համօրէն Կապադովկիա, մինչ կողք լերինն Արգեալ ծածկեալ են ընտիր ընտիր մայրեօք կաղնեաց: Թուի իմն գառաջինն, եթէ Մաթաքացոց գոնեա զիւրին իցէ գտանել փայտ անդէն մօտ առ իւրեանս. չէ սակայն այնպէս. զի առ ոտամբ անտառացն այնոցիկ կաղնեաց՝ են ընդ երկրաւ ի ծածուկ գուրք հրոյ և ջրոյ, առանց արձակելոյ արտաքս ոչ հուր և ոչ ջուր, բայց միայն ուրեք ուրեք են մօրք, և ելանէ լերկրէ գոլորշի, որում մարթ է բորբօքել ի գիշերի. իսկ արտաքուտ ոչ այլ ինչ է տեսանել, եթէ ոչ մարգս կանաչադեղս: Յայա ուրեմն է, զի եթէ հմուտք ոմանք երկրին յաջողեցին բազում զգուշութեամբ երթալ հատանել փայտս յԱրգէոս վասն իւրեանց պիտոյից՝ բազմաց ընդ հակառակն վտանգ մեծ է անտի, զբաստուց մանաւանդ զիւրին է անկանել ի գուրան լայնոսիկ, զորս ուստեք գուշակել չէ մարթ: Չեն բազում ժամանակք, զի Մաթաքացիքն բազում ինչ վիշտս վտանգի կրեցին յարշաւանաց Տիգրանայ ի Կապադովկիա: Մախտեաց գնոսա արքայն Հայոց լերկրէն իւրեանց և խաղացոյց ի Միջագետս, առնել ի նոցանէ զգլխաւոր մասն բնակչացն Տիգրանակերտի: Այլ լետոյ, լետ առման Տիգրանակերտի ի Հռոմայեցոց՝ որոց միանգամ կարողքն

էին՝ տուաւ հրաման գառնալ այսրէն ի բնակութիւնս իւրեանց» (Սար.):

18. Յետ Կապագովկիոյ սահմանակից էր արեւմտեան մասին Մեծին Հայոց ի հիւսիսոյ Փոքր Հայք կոչուած երկիրն, որ Եփրատաւ կը բաժանուէր ի Հայոց Մեծաց: Արդէն լիշուած է ՚Ա. մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 160, թէ գիւորդ Գարեհ Աշտասպեայ, լետ նուաճելոյ զՀայս (Արարատ)՝ գերկիրն որ ի մէջ Կովկասու և Կորգուաց, ի Մարաց մինչև ի Կապագովկիա՝ Արմնիք անուամբ արար նահանգ, որ իբր եօթներորդ կը լիշուի ի սեպաձև արձանագրութեան նոյն Գարեհի: Մակեդոնացիք բաժանեցին այս նահանգն լերիս—1. Մեծ Հայք, որ էր ի սկզբան Երասխայ գաշար (Արաքսենէ) միայն, հաւանականապէս հին Արարատեան թագաւորութիւնն. 2. Ծոփք, և 3. Փոքր Հայք: Առ Սելեւկեամբք, լետ Անտիոքոսի մեծի, այս երեք մասունք Արմին նահանգին եղան մէն մի թագաւորութիւն: Արտաքսիաս և Զարիազրէս, թագաւորք, մին Երասխայ, և միւսն Ծոփաց՝ գրացի ազգերէ երկիրներ նուաճելով ընդարձակեցին Արմնիոյ, ըստ Յունաց Արմենիոյ երկու առաջին մասերը: Տիգրան, ի յաջորդաց Արտաքսիասայ, ընդարձակեց իւր տէրութիւնը, միացնելով զԾոփս ընդ Մեծին Հայոց. բայց Փոքր Հայք մնաց անկախ: Երկու ժամանակակից հեղինակներէ, ի Պոզիբեայ և ի Ստրաբոնէ ունինք զայս, զորմէ խօսուած է շատ անգամ ի Պատմութեան մերում: Հնագոյն և հաւատարմագոյն տեղեկութիւն զՓոքուէն Հայոց է Ստրաբոնին: «Աշխարհ Փոքուն Հայոց—ասէ աշխարհագիրն յոյն, միանգամայն պատմիչ—է երկիր ըստ բաւականին պտղաբեր, որոյ որպէս և աշխարհին Ծոփաց եղեն միշտ թագաւորք կամ տոհմային իշխանք, որ գաշնակից էին յաճախ ընդ թագաւորս բունն անուանեալ Հայոց, բայց առանձին ևս զործէին: Իշխանք Փոքուն Հայոց ունէին ընդ իշխանութեամբ իւրեանց զԽաղտիս ևս: Բայց իբրև սկսաւ զօրանալ Միհրդատ Եւպատոր՝ էառ զամենայն երկիրն զայն, որպէս և զԿողքիս: Տեսեալ եթէ օգուտ բազում կայր նմա լերկրէն՝ ետ շինել բերդս եօթանասուն և հինգ, իբրև տունս մեծի մասին գանձուց իւրոց: Մին ի կարևորագունից անտի էր ի վերայ սահմանին Հայոց Մեծաց: Գիտէր Միհրդատ, եթէ անթիւ զիւրութիւնս մարթէր մատուցանել նմա զօտին Պարխարայ, ջրաւէան և անտառաշատ, թէպէտև լի ձորովք և սարաւանդիւք, վասնորոյ և ընտրեաց մանաւանդ անդէն շինել իւր տունս գանձուց: Նա և զայս վերջին ծագ թագաւորութեան Պոնտոսի ընտրեաց իւր ի տեղի ապաւինի ի խաղայն Պոմպէի արագ արագ յաղթութեամբ. և զկայ առեալ յեկեղեաց՝ կալաւ

մօտ ի Գաստիրա,— ոչինչ հեռի յԵփրատայ, որ բաժանէ որպէս լայտ է՝ զԵկեղեաց ի Փոքուէն Հայոց,— լեառն մի ջրարբի և մնաց անդէն, մինչև առ երկիւղի, թէ գուցէ պաշարեցի անդ՝ եզ ի մտի անցեալ ընդ Պարխար մասնել ի Կողքիս և անտի ի Բոսփորոս: Մօտ ի նոյն տեղի, այլ ի Փոքր Հայս՝ Պոմպէոս շինեաց զՆիկոպոլիս քաղաք, որ կայ ցայսօր և է բազմամարդ յոյժ: Ի բազում իշխանաց անտի, որ հաւանութեամբ Հռոմայեցուց տիրեցին Փոքուն Հայոց՝ վերջինն եղև Արքեղայոս: Իսկ երկրին Խաղտեաց մինչև ի Կողքիս իշխէ այժմ Պիլթոգորիս, կին իմաստուն և վարժ ի վարել զտէրութիւնն: Եղեն սորա ուստերք երկու և զուսար մի: Մին յուստերաց նորա սակաւ մի յառաջ կացուցաւ թագաւոր Հայոց Մեծաց: Պիլթոգորիս ամուսնացաւ ընդ Արքեղայոսի (արքայի Փոքուն Հայոց), և լետ կալոյ ընդ նմա մինչև ի վախճանել նորա՝ այժմ է այրի և տէր աշխարհացն զոր արդէն լիշեցաք: Ասացուք և որ ինչ վասն Խաղտեաց է: Ընդ երկիր սոցա անցանէ Պարխար: Յեղք որ ի լերինս բնակեն՝ են վայրենի: Են ցեղք, որոց տեղիք բնակութեան են զլուխք ծառոց կամ տանիք փայտակերտ աշտարակաց որ Մոսինի կոչին, յորմէ Մոսինէքն անուն, զոր ետուն նոցա հինքն: Այս ամենայն բարբարոսք ոչ այլ ինչ ունին յուտել, բայց զմիս էրէոց և վայրի կաղին, որ թօթափին ի ծառոց. ունին և զմիս էրէոց և վայրի կաղին, որ թօթափին ի ծառոց. ունին և հնորս իմն յարձակելոյ ի վերայ ուղևորաց՝ խոյանալով միայն ի բարձուէ աշտարակաց իւրեանց: Պատմի թէ Եօթնագեանք գերիս գունդս ի զօրացն Պոմպէի սատակեցին՝ յանցանել նոցա ընդ զօտին Մոսքեկայ: Եղեալ էր նոցա յանցս ճանապարհի զօրացն Հռոմոց Մոսքեկայ: Եղեալ էր նոցա յանցս ճանապարհի զօրացն Հռոմոց անօթս լի ըմպելեաւ, խառնելով յարբեցուցիչ իմն մեղուէ, զոր ոտք ծառոց ինչ ծորեցուցանեն. ապա կային մնային տեսանել յոտք իրացն: Եւ իբրև տեսին զզօրսն Հռոմոց ի ցնորս արբեցուցելս իրացն: Եւ իբրև տեսին կոտորէին զնոսա ըստ իւրեանց հեշտի: Թեան՝ հասեալ ի վերայ կոտորէին զնոսա ըստ իւրեանց հեշտի: Նոյնպիսի են և այժմու Խաղտիք, որ քան զամենայն ցեղս մօտագոյն են ի Փառնակիս, և կոչէին ի հնումն Բաղիւպք» (Սար. ԺԲ. 3. 18): ԶԽաղտեաց կը գրէ նաև Քսենոփոն իբր երկերիւր և լիսուն ամօք յառաջ քան զՍտրաբոն այսպէս. «Անտի գնացին (Յոյնք) վտաւանս լիսուն, օթեանօք եօթն ընդ աշխարհն Խաղտեաց, որ վտաւանս են քան զայլ ամենայն ազգս որոց հանդիպեցաք: պատերազմողք են քան զայլ ամենայն ազգս որոց հանդիպեցաք: Հարկ եղև մեզ պատերազմել ընդ նոսա: Ունէին զրահս ի կտաւէ, որ հասանէին մինչև լագդերս նոցա: Փոխանակ քղանցից չուանք գալարեալք իբրև զծուս կախէին ի զրահից անտի: Ունէին նաև սունապանս, սաղաւարտ, և զմիջով իւրեանց, պէս գունակ գաշուսնից Ղակեղեմոնացուց՝ թուր, որով փոզտեն զգերիս, և ապա հա-

տեալ զգլուխս նոցա՝ գնան, տանելով զկառափունսն ի ձեռին: Երգեն, կաքաւեն, իբրև տեսանեն զթշնամին: Կրեն նաև նիզակ երկայն իբրև կանգունս երկս, միածայր: Կացին յամուրս իւրեանց, և ապա իբրև տեսին, զի անցանէին Յոյնք՝ զհետ պնդեցան նոցա և կռուէին անդադար: Յետոյ մտին յամուր տեղիս, ուր տարեալ էր նոցա զամենայն սրշար իւրեանց, մինչև ոչ զտեալ Յունաց պաշար՝ կերան զանասունսն զորս հանեալ էր նոցա ի Տալոց» (Քսենոփ. Նահանջ բիւրուն):

19. Երրորդ սահմանակից երկիր Մեծին Հայոց յարևմտից հիւսիսոյ էր Պոնտոս: «Յելանել Միհրգատայ մեծի ի դահն Պոնտոսի, ասէ Ստրաբոն, թագաւորութիւնն այն ունէր զամենայն երկիրն, յարևելից Աղիւս գետոյ՝ մինչև յաշխարհն Տիբարացոց և մինչև ի սահմանս Հայոց, և ի միւսմէ կուսէ, այն է յարևմտից Աղիւս գետոյ մինչև յամասարիս ի Պափղագանիս: Միհրգատ յաւել ի տէրութիւն անդր յարևմտից զամենայն ծովեզրն մինչև ի Հերակղէս, և յարևելից զամենայն ծովեզրն մինչև ի Կողքիս և ի Փոքրն Հայս: Այս էին սահմանք Պոնտոսի՝ մինչ լետ մահուն Միհրգատայ Պոմպէոս կալաւ զերկիրն: Որ ինչ (Փոքուն) Հայոց և Կողքիսայ անկ էր՝ զայն բաժանեաց մանր մանր իշխանաց, որոց օգնական լեալ էր նմա ի պատերազմունս Միհրգատայ» (Ստր. ժԲ. 3. 1): Արևմտեան մասին Հայոց զիցապաշտութեան ոչ սակաւ վերաբերութիւն ունին տեղիք ինչ հեթանոսական պաշտամանց, որ նշանաւոր էին ի Պոնտոս: Այս տեղեաց գլխաւորն էր երկրորդն Կոմանա, այն է Կոմանայն Պոնտոսի առ Իրիս գետով: «Քաղաքս այս—ասէ Ստրաբոն ականատես—զոր սովորութիւն է կոչել Կոմանա Պոնտական առ ընտրելոյ ի համանուն քաղաքէն մեծին Կապադովկիայ՝ նուիրեալ է նմին զից, որում և նայն, և ունի մեհեան շինեալ զնոյն ձև և զօրինակ: Նա և սպաս պաշտամանն է գրեթէ նոյն, եթէ ըստ զոհիցն և սպազամաց, և եթէ ըստ պատուոյն մեծարանաց որ մատուցանի քրմապետին: Բայց նմանութիւնն առաւել էր մանաւանդ առ նախնի թագաւորօք Պոնտոսի, մինչ երկիցս ի տարւոջ, լելս զիցն ի ճեմ (թափօր)՝ ամէր քրմապետն զապարօշն զգլխով, և մեծապատիւ մեծարէր իբրև երկրորդ ի տէրութեանն զկնի թագաւորին:... Կոմանայս այս է երևելի վաճառաշահ քաղաք և մին ի գլխաւոր մթերանոցաց վաճառացն եկելոց ի Հայոց: Ի ճեմս զիցն խոնին անդր ի բազում կողմանց, ի քաղաքաց և ի գիւղից՝ բազմութիւնք արանց և կանանց, ցանկացեալք լինել հանդիսատես տօնին. նա և զամն ողջոյն դան յայցելութիւն քաղաքին օտարականք, որոց ուխտս եղեալ իցէ զո-

հել ի բազնի անդ զիցն: Տենչանք զեղխութեան և հեշտանաց հասարակաց իմն են բնակչացն. սարտէզք նոցա են այգեստանք, և բազմութիւն կանանց նուիրելոց, յորոց շատք ստրուկք են մեհենին՝ կեան խառնակութեամբ: Մարթ է ասել լիրաւի, թէ փոքր իմն Կորնթոս է քաղաքն: Ի Կորնթոս, որպէս յայտ է՝ մեծ բազմութիւն յայրատ կանանց սպասաւորաց ի մեհենի Աստղիան՝ հրապուրեալ ձգեն անդր, նոյնպէս ի ժամանակս տարեկանաց՝ անթիւ բազմութիւն օտարականաց: Վաճառականք ընչեղք և զօրականք դան անդր ի սպառսպուռ կործանումն, յայն սակս լեալ է ի բանս կարգի առակաց, թէ 2է ամենեցուն տուեալ բնակել ի Կորնթոս: Ահաւասիկ որ ինչ կայր մեզ ասել զԿոմանայ» (Ստր. ժԲ. 3. 32—36): Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահատայ էր Զեղա, զորմէ ասէ Ստրաբոն, թէ էր ի վերայ բարձրաւանդակի, որ կը կոչուէր Շամիրամայ: (Տես Ա. Մասն, էջ 21, 22): «Զեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահատայ, այն է զիցն զոր պաշտեն և Հայք»: (Տես Ա. մասն, էջ 271): Միայն աստ աւելի իմն համեստութիւն կայ ի պաշտամունսն. և այս է պատճառ, զի բնամեստութիւն կայ ի պաշտամունսն. և այս է պատճառ, զի բնակէք Պոնտոսի առ հասարակ, յորժամ ունիցին արկանել ձեռն ի գործ ինչ կարևոր՝ անդր մանաւանդ երթան երզնուլ միմեանց... Այլն ամենայն, որպէս թիւ քրմացն, պատիւն և բարձ զոր ունին Այլն ամենայն, որպէս թիւ քրմացն է աստ որպիսի ի Հայս: Այժմ քրմապետքն առ արքայի՝ նոյնպիսի է աստ որպիսի ի Հայս: Այժմ այս մեհեան է ընդ իշխանութեամբ Պիլթոզորայ տիկնոջ, բայց և յառաջագոյն իսկ քան զնա բազում ինչ կրեաց ի թագաւորաց, որ պակասեցուցին զթիւ քրմացն և ցամաքեցուցին զաղբիւր մեծութեան նորա, զբաւեալ զմեծ մասն կալուածոց մեհենին յարքունիս, և երկիրն որ մեհենիցն նուիրեալ էր՝ բաժանեցաւ ի բազում իշխանութիւնս: Առաջինք ի թագաւորաց Պարսից ոչ առ դուզնաքեայս ունէին զքաղաքն, այլ համարէին իբրև տեղի սրբութեան զիցն Պարսից, և թողուին քրմապետաց իշխել միահեթան: Բնակիչք քաղաքին էին յայնժամ համակ քուրմք, յորոց միջի քրմապետն ունէր զառաջին տեղին, պաշարեալ ի բազմութենէ սպասաւորաց: Կեայր ի լղիութեան, վարելով զերկիրն իբրև իւր սեպհական» (Ստր. ժԲ. Գ. 37):

Ստրաբոն կը լիշէ ի Կապադովկիա Շամիրամեան կոչուած ուրիշ բլուր կամ բարձրաւանդակ, որոյ վրայ շինուած էր քաղաքն Տիանա: «Տիանա, ասէ Ստրաբոն, կոչի երբեմն և Եւսեբիա Տաւրոսի: Երկիրն շուրջանակի է առ հասարակ ստղաբեր, բազում ուրեք տափարակ: Իսկ քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարաբերք տափարակ: Իսկ քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարաբերք բարձրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ, շուրջ պահարթ բարձրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ, շուրջ պահարթ

տեալ գեղեցիկ և հզօր պարսպաւ» (Ստր. ժԲ. 2. 7): Տիանա, որ-  
պէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կը լիշեցունեն զԱնահիտ (Տես Ա. Մասն  
Պատմութեան մերոյ, էջ 270). և էր արդարև, ըստ նմին Ստրա-  
բոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ անուանի մեհեանն Անահատ  
Պերասիայ զոր լիշեցաք վերագոյն:

### ԳԼՈՒԽ Ժ.

#### ՊԱՐԹԵՒՔ ԵՒ ՀՈՈՍԱՅԵՑԻՔ ՅԵՏ ՏԻԳՐԱՆԱՅ:

1. Աղերս բարեկամութեան Պարթևաց եւ Հայոց: 2. Եննիոս  
Փլորոս: 3. Պարթևք յԱսորիս: 4. Դէպք յետ մահուն Կեսարու:  
5. Իրք Հրէից զայնու ժամանակաւ: 6. Արտաւազդ Ա: 7. Հայք  
զկնի Արտաւազդայ: 8. Թագաւորք զկնի Արտաւազդայ մինչեւ  
Վրնոն:

1. Յետ մահուան Միհրդատայ մեծի, երբ Հռոմայեցիք (Պոմ-  
պէոս) նուաճելով զԱսորիս մինչև Եփրատ և առնելով նահանգ  
եղան սահմանակից Պարթևաց, և կսպառնային խաղալ յառաջ՝  
բնական էր Պարթևաց մօտենալ Հայոց: Առ Արտաւազդաւ որ յա-  
ջորդեց հօրն 54 կամ 56 ն. ք. զՔր.՝ երկու ազգաց մօտաւորու-  
թիւնն կը թուի յայտնի: Խնամութիւնն որ արգէն կար,— քանզի  
քոյր Արտաւազդայ էր կին Բակրոյ արքայորդուն Պարթևաց,—  
փոխուած էր լընաանութիւն: Եթէ պարտ է հաւատալ Պլուտար-  
քոսի,— և արդարև չէ անհաւանական,— Արտաւազդ և Որոզ (Արշակ  
ժԳ. 54—36), այնպէս ընտանի էին, մինչև տալ միմեանց խնջոյս  
և ընթեռնուլ յունարէն քերթուածներ: «Որոզ, ասէ նոյն մատե-  
նագիր, չէր ինչ անտեղեակ յոյն լեզուի և զպրութեան, և Ար-  
տաւազդ (որդի Կղէոպատրայ) յօրինէր երգս և ճառս և պատմու-  
թիւնս: Իբրև բերաւ զլուխն Կրասոսի ի գուռն տաճարին, ուր  
բազմեալ էին երկրքին թագաւորքն ի ճաշ՝ ոմն ի գուռանաց անտի  
Յասուլն անուեն երգէր զԱգաւեայ աղէտան ի յոյն լեզու»: Այսպէս  
Յասուլն անուեն երգէր զԱգաւեայ աղէտան ի յոյն լեզու»: Այսպէս  
առ Որոզաւ, որ կը հանդիպի Տիգրանայ վերջին տարիներուն և Ար-  
տաւազդայ թագաւորութեան սկզբան՝ Հայք, առ երեսս բարեկամ և  
դաշնակից Հռոմայեցւոց՝ էին սրտով միաբան ընդ Պարթևս և մէտ  
ի սոսա մանաւանդ քան ի Հռոմայեցիս: Սակայն չունինք ամենեկին  
վկայութիւն ի պատմութենէ, թէ Արտաւազդ յայտնի հակառակե-  
ցաւ Հռոմայեցւոց, իբրև բարեկամ Պարթևաց: Կրասոսի արշաւանաց  
ժամանակ (54) չիք ամենեկին ակնարկութիւն վաւերական պատ-  
մութենէ, թէ Արտաւազդ—(Տիգրան մեռած էր յայնժամ ըստ նոր



քաղաքային պատերազմաւ ի մէջ Պոմպէի և Կեսարու: Պոմպէոս սպանուեցաւ լԵգիպտոս (48), և Կեսար, որ կը խորհէր միահեծան վարել զիշխանութիւնն իբրև թագաւոր կամ կայսր՝ ընկերհաշտութեան գլխաւորներէն սպանուեցաւ ծերակուտին մէջ դաւով (44): Այս խռովութիւնք Հռոմայեցոց յարեմուտս արդարև նպաստ մեծ եղան Պարթևաց, որոց նպատակն էր վանել զՀռոմայեցիս լերկրէն Ասորոց: Հայք կը յուսային թերևս այս առթիւ միևսանգամ ի ձեռք բերել երկիրներն, զորս կորուսած էին ի Միջագետս, յԱսորիս և ի Պաղեստին: Բայց վրիպեցան ի յուսոյ, քանզի իրք Պարթևաց սկսան տակաւ ձախողել:

4. Յետ մահուան Կեսարու, երբ կազմեցաւ երկրորդ եռապետութիւնն (42) ի մէջ Անտոնեայ, Հոկտաւիոսի և Ղեպիզոսի՝ Անտոնիոս առնլով զարևելս՝ զրկեց զՎենտիգիոս զօրապետ իւր, որ գալով յԱսորիս վանեց զՊարթևս մեծ կոտորածով: Յուստինոս Պարթևաց պատերազմներն ընդ Հռոմայեցիս, նախ ի Միջագետս ընդ Կրասոսի և ապա յԱսորիս ընդ զօրավարին նորա Կասսեայ, որ լետ կորստեան եռապետին աճապարելով եկած էր պաշտպանել զԱսորիս ընդդէմ Պարթևաց, որպէս և ընդ Վենտիգիոսի զօրավարին Անտոնեայ՝ կը համառօտէ այսպէս. «Որոգէս (արքայ Պարթևաց) ետ պատերազմ ընդ Հռոմայեցոց և կոտորեաց զբանակ նոցա ողջոյն հանդերձ Կրասոսիւ և որդւով նորա: Որդին Որոգայ Բակուր, առաքեալ ի լանդ հանել զպատերազմն՝ եղև նշանաւոր յԱսորիս մեծալետս: Յետ մեկնելոյ նորա, զօրն Պարթևաց թողեալ յԱսորիս՝ կոտորեցաւ հանդերձ ամենայն զօրավարօքն ի Կասսիոսէ գանձապետէն Կրասսեայ: Յետ սակաւ միոյ քաղաքային պատերազմն ի մէջ Կեսարու և Պոմպէի պատառեաց զպետութիւնն հռոմէական լերկուս: Պարթևք կալան զկողմն Պոմպէի եթէ վասն դաշանցն, զոր կռեալ էր նոցա ընդ նմա ի պատերազմին Միհրդատայ, և եթէ վասն սպանմանն Կրասոսի, որոյ որդին գիտէին թէ կռուէր ի բանակին Կեսարու, և կասկածէին իմն, զի եթէ յաղթիցէ Կեսար՝ մանուկն Կրասոս խնդրելոց էր զվրէժ արեան հօրն: Ուստի լետ անկման կողմանն Պոմպէի օգնեցին Կասսիոսի և Բրուտոսի, հակառակորդացն Աւգոստեայ և Անտոնիոսի: Իբրև վախճանեցաւ պատերազմն այն (Պոմպէի ընդ Կեսարու)՝ միաբանեալ ընդ Ղաբիենոսի (թշնամուոյն Անտոնիոսի) աւերեցին զԱսորիս և զԱսիա դարձեալ ընդ հրամանատարութեամբ արքայորդւոյն Բակուր, որ անկաւ մեծաւ զօրութեամբ ի վերայ ճամբարին Վենտիգիոսի (զօրավարին անտոնեայ), որ լետ Կասսեայ հարեալ էր զզօրս Պարթևաց, մինչև

եկեալ էր Բակուր: Վենտիգիոս որպէս թէ երկիւղ ինչ ունիցի՝ մնաց ի պատնէշսն, և կրեաց առ ժամն նախատինս ի նոցանէ: Ապա տեսեալ զՊարթևս առ խնդութեանն ի զեղծի՝ առաքեաց զմի մասն ի լեզէնաց իւրոց, որ հարին ցրուեցին զնոսա: Բակուր կարծեցեալ, թէ իւրքն ի փախտեան իւրեանց ձգեցին զամենայն լեզէնսն զկնի՝ անկաւ միւսանգամ ի վերայ ճամբարին Վենտիգեայ, համարեալ զճամբարն անպաշտպան: Յայնժամ Վենտիգիոս խաղացոյց զմնացեալ լեզէնսն և խորտակեաց իսպառ զզօրութիւնն Պարթևաց հանդերձ նովին իսկ Բակուրով: Ոչ երբէք ուրեք ի պատերազմունս կրեալ էր Պարթևաց այնպիսի անհնարին կոտորած: Իբրև այս գոյժ հասանէր լերկիր նոցա՝ Որոգ առ որ եկեալ էր համբաւ, թէ զօրք նորա աւերէին զԱսորիս և մերձ էին մտանել յԱսիա՝ առեալ լանկարձ զբօթ մահուան որդւոյն և զկոտորած զօրաց իւրոց՝ առ վշտին վտանգի անկանէր լանդգալութիւն: Անցուցանէր զաւուրս բազումս առանց խօսելոյ ընդ ումեք, չառնոյր ճաշ և ոչ մի բան ոչ կարէր տեսլ, որպէս թէ համբացեալ էր: Յետ բազմաց, իբրև մեղմանայր կսկիծն և առնոյր խօսել՝ ոչ այլ ինչ ածէր ընդ բերան, բայց միայն զանուն Բակուր» (Յուստ. Կպր. ԽԲ. 4):

Այսպէս Պարթևք լետ մնալոյ իբր քսան տարի (54—36) յԱսորիս՝ մեկնեցան, մանաւանդ զի Անտոնիոս նախանձելով իւր զօրավարին Վենտիգեայ յաղթութեանց՝ կու գար անձամբ վճարել Արևելից գործը (36):

5. Որովհետև Պարթևք և Հայք, մինչդեռ էին յԱսորիս ունեցան գործ մեծ Հրէից հետ՝ հոս հարկ է մեղ խօսել համառօտիւ և՛ զսոցանէ, և՛ թէ զինչ էին այն գործք:

Ինչ որ պիտի դնենք հոս Հրէից պատմութենէն՝ համառօտութիւն է Յովսեպոսէ, որ (Նախն. պամ. Հրէից, Գիրք ԺԲ. — Ի.) կը պատմէ երկար զՀրէից: Մենք պիտի առնունք որչափ կարևոր է մեզ, քանզի դիտաւորութիւն մեր չէ տալ մանր զպատմութիւն Հրէից: Մեր քաղուածն ունի հոս Յովսեպոսի լիշեալ պատմութեան ԺԳ. 24 և ԺԵ. 2 գլուխներէն կարևոր կէտեր: ՉՀիւրկանայ միայն պիտի խօսինք մանր, քանզի յայսմ մասին է մանաւանդ, որ մեր պատմութիւնը (Խոր., Բուզ.) կը տարբերի ժամանակակից պատմութենէ:

Յայտնի է, թէ լետ դարձին իւրեանց ի գերութենէ հրամանաւ Կիւրոսի՝ Հրեայք եղան ընդ իշխանութեամբ Պարսից, ապա ընդ Մակեդոնացւոյք և ընդ Սելևկեամբք, սակայն էին ինքնօրէն ընդ գլխաւորութեամբ քահանայապետաց: Ասորոց (Սելևկեանց) թագաւորին Անտիոքոսի Եպիփանու հալածանաց ժամանակ Հրեայք

ապստամբելով առաջնորդութեամբ Մակարեանց (քահանայական ցեղ)՝ եղան անկախ, ընդգլխմանալով քաջութեամբ Սելեկեանց բռնութիւններուն: Մատթիա քահանայ և լեա նորա որդիք նորա Յուդա, Յովնաթան և Շմաւոն (167—135) եղան պաշտպան Հրէից ազգին և կրօնից: Յետ մահուան Շմաւոնի՝ որդին Յովհաննէս, որ կոչեցաւ Հիւրկանոս Ա. (135—107)՝ առաւ գլխաւորութիւնը, ապա որդին Արիստաբուղոս Ա. (107—106), որ առաւ պատիւ և անուն թագաւորի հանդերձ քահանայապետութեամբ: Սորա կին էր Սոզոմէ որ և Աղեքսանդրա: Ապա եղբայրն Հիւրկանոս Աղեքսանդրոս Ա. (106—79), ապա նոյն իսկ Աղեքսանդրա (79—71), որ կարգեց ինքեան յաջորդ զորդին իւր Հիւրկանոս Բ. (71—69), զոր ընկենլով իշխանութենէն եղբայր նորա Արիստաբուղոս Բ՝ կալաւ արժուր (69—64): Կռիւ մեծ ծագեցաւ ի մէջ երկուց եղբարց (66—65): Պոմպէոս մինչդեռ էր յարեւելս (64)՝ եկաց իրաւարար ի մէջ երկուց եղբարց, յորդորեց զնոսա ի սէր. բայց որովհետեւ կը թուէր ի կողմն Հիւրկանոս՝ Արիստաբուղոս ըմբոստացաւ, և Պոմպէոս զայրանալով առաւ զԵրուսաղէմ, զՀիւրկանոս կացոյց իշխան քահանայապետ Հրէից, զՀրէաստան արար նահանգ, և զԱրիստաբուղոս արկանելով ի շղթայս հանդերձ որդւովքն Աղեքսանդրիւ և Անտիգոնեաւ՝ տարաւ ի Հռոմ ի ձաղանս:

Հիւրկանոս (64—39) պաշտպան էին ոչ միայն Հռոմայեցիք, այլև Եգիպտացեաց կուսակալին Անտիպայ որդին Անտիպատրոս, զոր Յուլիոս Կեսար կացոյց կուսակալ (աշխարհական իշխան) Հրէից (48), և զՀիւրկանոս հաստատեց ի քահանայապետութեան: Այս Անտիպատրոս զիւր երէց որդին Փասայէլ գրաւ մարզպան Երուսաղէմի և զկրտսերն Հերովդէս (Հերովդէս մեծ)՝ Գալիլեայի: Արիստաբուղոս Բ. և որդին Աղեքսանդր, զորս Պոմպէոս տարած էր Հռոմ գալով ի Հրէաստան ջանացին բերել միւսանդամ ի ձեռս զիշխանութիւնն Մակարեանց, բայց սպանուեցան (49): Կը մնար կենդանի Արիստաբուղեայ կրտսեր որդին Անտիգոնոս: Այս Անտիգոնոս գտաւ օգնութիւն մեծ ի Պարթևաց, մինչ Հռոմայեցիք կը տագնապէին երկրորդ եռապետութեան կռիւներով: (Քանզի լեա մահուն Կեսարու՝ նորա կուսակիցներէն Անտոնիոս և Ղեպիդոս, և Կեսարու որդեգիրն և ժառանգ Գայիոս Հոկտաւիոս կազմեցին երկրորդ եռապետութիւնը (43—30): Հոկտաւիոս առաւ զարեմուտս, Ղեպիդոս զԱփրիկէ և Անտոնիոս զարեւելս: Հոկտաւիոս մերժեց զՂեպիդոս (37), և թշնամացաւ ընդ Անտոնիոսի: Ծագեցաւ քաղաքային պատերազմն ի մէջ այս երկուց աւագ արանց: Անտոնիոս

յաղթուեցաւ յԱկտիոնի կռուին (31), և Հոկտաւիոս եղաւ միահեծան կայսր և կոչեցաւ Օգոստոս Հոկտաւիանոս (30):

Անտիգոնոս, որ ըստ պատմութեան Յովսեպոսի կը ջանար լիւր կողմն յանկուցանելով զՀրեայս հալածել զՀիւրկանոս և զՀերովդէանս՝ տեսնելով զանկումն հռոմէական կողման յԱտրիս և զզօրանալն Պարթևաց՝ շահեցաւ զսոսա, խոստանալով նոցա հազար տաղանդ և հինգ հարիւր կին, եթէ մերժելով զՀիւրկանոս և զՀերովդէս եղբարքն Փասայէլի՝ կացուցանէին զնա թագաւոր: Բախուր և Բարզափառնէս, երևելի իշխան Պարթևաց (ըստ Խորենացւոյն Բարզափրան Ռշտունի, սպարապետ Տիգրանայ), կը մտնեն ի Հրէաստան (40), և միանալով ընդ Անտիգոնեայ կը պաշարեն զՀիւրկանոս, զՀերովդէս և զՓասայէլ լԵրուսաղէմ: Փասայէլ և Հիւրկանոս կը զրկուին առ Բարզափառնէս: Այլ ոմն Բախուր տակառապետ (ըստ Խորենացւոյն Գնէլ Գնունի տակառապետ Տիգրանայ) կը ջանայ խաբկանօք բռնել նաև զՀերովդէս, որ իմանալով կը փախչի զիշերայն:

Պարթևք իբրև ի հեծուկս Հռոմայեցեաց կը կացուցանեն Հրէից թագաւոր զԱնտիգոնոս. Հիւրկանոս և Փասայէլ կը մատնուին ի ձեռս նորա. զառաջնոյն ականջները կտրել կու տայ Անտիգոնոս, որպէս զի չկարենայ լինել քահանայապետ, քանզի օրէնքը կ'արգելուր տալ խեղերու այն պաշտօնը. իսկ Փասայէլ չկրնալով անձին առնել, քանզի կապեալ էր՝ առ յուսահատութեան կը հարկանէ զգլուխն զքարի, և բժիշկը զորս կը զրկէ Անտիգոնոս դարմանել զնա՝ կը լնուն թոյն ի վէրան, և կը մեռնի: Հերովդէս խոյս կու տայ գաղտ, և մեծ դժուարութեամբ հասնելով ի Հռոմ՝ կ'առնու յԱնտոնիոսէ, արևելից եռապետէն, Հրէաստանի թագաւորութիւնը և հռոմայեցի օգնական զօրօք կու գայ (37) ի Հրէաստան զօրավարութեամբ Բենտիդիոսի (Վենտիդիոս): Պարթևք առնլով աւար բազում, բաց ի գանձուցն Հիւրկանոս, և ինչ որ թողած էր Հերովդէս՝ ըբազմութեամբ գերեաց, մանաւանդ Մարիսսա անուն հարուստ քաղաքէն զոր պաշարմամբ առին՝ կը մեկնին Հրէաստանէ: Հրեայ գերիք, զորս կը լիշեն Բուզանդ և Խորենացիին բերեալ Տիգրանայ և բնակեցուցեալ ի Վան և ուրիշ քաղաքներ՝ չէին այս արշաւանին ժամանակէն, յորում Տիգրան չունէր մասն և ոչ իսկ կենդանի էր, այլ յառաջ քան զայն, մինչ Տիգրան էր տէր Ատրլոց երկրին և Պաղեստինու: Բուզանդ զիտէ հրեայ գերութիւն բերուած ի Հայս առ Տիգրանաւ.—«Խաղացուցին (Պարսիկք) յԱրտաշատ քաղաքէ ինն հազար տուն երգ Հրեայս, զորս ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացոց:... Առ-

նուրի և զերուանդաշատ և խաղացուցանէին անտի ութ հազար երգ Հրեայս:... Առին և զամուր քաղաքն Վան, որ ի գաւառին Տոսբայ, և խաղացուցանէին անտի ութևատան հազար երգս Հրեայս: Զայս ամենայն բազմութիւն Հրէից ածեալ էր լերկրէն Պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀիւրկանոս զառաջին ժամանակաւ: Եւ էա՞ծ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն, բնակեցոյց ի քաղաքսն Հայոց լիւրում զարուն ի ժամանակին» (Բուգ. Գ. ԾԵ.): Նոյնպէս Խորենացին. — «Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի որ ի վերայ Քասաղ գետոյ» (Խոր. Բ. ԺԶ.), և այլուր (Բ. ԺԺ.), «ՁՄարիսացւոց քաղաքն գերի առեալ... և զՀիւրկանոս կապեալ ածին Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարգափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարիսացւոց՝ ի քաղաքն Շամիրամայ»: Թէ Տիգրան բերած էր հրեայ զաղթականներ ի Հայս՝ այս կը թուի արգարե ճշմարիտ. բայց Խորենացին որպէս և Բուգանգ, առնլով, չենք գիտեր ինչ, թերևս ասորական աղբերէ, և շիտթելով Տիգրանայ տէրութիւնն յԱսորիս և ի Պաղեստին Պարթևոց արշաւանին հետ, որ եղաւ այն երկիրները՝ Հիւրկանու գերութիւնն և կ'ընծայեն Տիգրանայ, որպէս թէ Բարգափրան ոմն Ռշտունի հայ բունեց զՀիւրկանոս և զըրկեց ի Հայս առ Տիգրան, և քահանայապետն հրեայ լեա մնալոյ ի Հայս՝ լետոյ ուրեմն առ Արշամաւ արձակուեցաւ զաղտ ի ձեռն Ենանոսի (թերևս Անանիա) ուրումն Հրէի, Բագրատունի իշխանի ըստ Խորենացւոյն: Այս ամենայն է արգարե մին այն ասորական առասպելներէն, որովք լցեալ է մեր լայնժամու պատմութիւնն:

Յովսեպոս հրեայ պատմիչ ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից՝ զՀիւրկանայ կը պատմէ այսպէս. «Տեսաք, ասէ, թէ զիարգ Բարգափրանէս և Բակուր, զօրավարք զօրուն Պարթևոց, կալան զՀիւրկանոս քահանայապետ և զՊասայել զեղբայր Հերովդի, որ չոքաւ զիւրովի առ չժուժել ամօթոյ գերութեանն: Մնայ մեզ արդ ասել, թէ զիարգ Հիւրկանոս եղաւ լաղատութեան և եկն գտանել զՀերովդէս լեա կալոյ սորա թագաւոր: Հիւրկանոս ածեալ առ Հրահատ Գ. արքայ Պարթևոց (36—9)՝ մեծապատիւ մեծարեցաւ ի նմանէ վասն ազնուականութեան տոհմին, և արձակեալ ի կապանացն՝ առ հրաման բնակելոյ ի Բաբելոն, ուր կային բազմութիւնք Հրէից: Ոչ միայն որ բնակեալն էին ի մեծի քաղաքի անդ պատուէին զնա իբրև զքահանայապետ և թագաւոր իւրեանց, այլ և այլ ամենայն Հրեայք, որ բնակէին լայնկոյս Եփրատայ՝ մա-

տուցանէին նմա զնոյն մեծարանս: Իբրև լուաւ նա զթագաւորել Հերովդի՝ ցանկացաւ դառնալ ի հայրենիսն, և ընկալաւ հրաման ի Հրահատայ, թէպէտ բարեկամք նորա շատ եղին նմա ի մտի՝ կալ մնալ անդէն. նա և Հերովդէս իբրև գիտաց զսորհուրդ Հիւրկանայ՝ առաքէր զՍարամաղա ոմն առ Հրահատ բազում ընծայիւք, մինչև Հրահատայ հաւանեալ արձակէր զնա, և որ ի Բաբելոն բնակեալ Հրեայքն էին՝ տային զծախս ճանապարհին: Հերովդէս մեծարեաց զնա յոյժ առ երեսս, մինչև տալ նմա զառաջին բարձն ի ժողովս, և զոր ինչ պարան էր առնել առնէր, առ չտալոյ նմա կասկածանս զդաւոյն զոր նիւթէր նմա զաղտ:...Յետ պարտութեանն Անտոնեայ առ Ակտիոնի, Հերովդէս կասկածեալ յՕգոստեայ, թէ զուցէ ընկենուցու զնա լիշխանութենէն ի վրէժ բարեկամութեանն զոր ունէր Հերովդէս ընդ թշնամույ նորա Անտոնեայ՝ ետ սպանանել զուխանանին Հիւրկանոս, իբրև այն թէ զաղտ ի բանի լեալ ընդ Մաղբայ կուսակալի Արաբացւոց՝ կամէր դաւ գործել նմա: Այսպէս վախճանէր Հիւրկանոս զկեանս իւր, որ այնպէս լի եղև տառապանօք» (Յովս. Նախն. պամ. ԺԵ. 9):

Այս է զՀիւրկանայ Յովսեպոսի պատմութիւնն, զորոյ վաւերականութենէն զժողովին է կարծենք տարակուսել, մանաւանդ ի շնորհս Խորենացւոյն: Բայց և այնպէս քերթողահայրն մեր կու տայ մեզ այս պատմութիւնն այլակերպ և այլազոյն, մուծանելով ասի մեզ այս պատմութիւնն (Բարգափրան՝ փոխանակ Բարգափրանէն, որ կամ փոխուած են (Բարգափրան՝ փոխանակ Բարգափրանէն), և կամ ամենեկին չկան (Արշամ): Ըստ Խորենացւոյն Բարգափրան Ռշտունի, սպարապետ Տիգրանայ, որ չունի ամենեկին մասն գործերուն մէջ՝ բունելով դաւով կը զրկէ առ Տիգրան, արդէն այն գործերուն մէջ՝ բունելով դաւով կը զրկէ առ Տիգրան, արդէն մեռած՝ զՀիւրկանոս կապեալ, որ կը մնայ ի Հայս՝ մինչև Ենանոս ոմն Բագրատունի, ասպետ թագակապ, հրեայ, յուսով առնլոյ հարիւր քանքար՝ կ'արձակէ զՀիւրկանոս, և չկրնալով ընդունել կարգաւ կարծեցեալ նամակին առ Քրիստոս Ուշամայն, կարգացուած Արշամայ: Բայց այս պատմական խաղերուն առեղծուածը պիտի լուծուի այլուր մենէ տրուած ակնարկութիւններով):

6. Տիգրանայ լաջորդեց որդին Արտաւազդ (36—34), որ հաւանականապէս էր բարձակից հօրն առ կենդանութեամբ իսկ նորա: Ստրաբոն, զրեթէ ժամանակակից՝ գիտէ զԱրտաւազդ, զորմէ կը գրէ այսպէս. «Յաջորդին Տիգրանայ, Արտաւազդայ լաջորդէր՝ ցորչափ եկաց նա բարեկամ Հոնոմայեցւոց. այլ մասն լեալ նորա Անտոնեայ ի շնորհուկս Պարթևոց ի պատերազմին Անտոնեայ ընդ Պարթևոց ելոյ՞ չարաչար վրէժս ընդ լանցանացն: Ածեալ յԱնտոնեայ յԱղեք-

սանդրիա շղթայիւք՝ ածաւ շուրջ ի քաղաքի անդ զհետ կառաց յաղթողին, ասլա արկաւ ի բանտ, ուր լետ ծիւրերլոյ ժամանակս ինչ՝ սպանաւ ի սկասնել կռուոյն Ակտիոնին» (Ստր. ժԱ. 14. 15):

Ստրաբոնի այս համառօտ տեղեկութիւնն զԱրտաւազդայ՝ ոչ միայն կ'ակնարկէ, այլ կը հաստատէ ևս զպատմութիւն յոյն և հռոմայեցի պատմագրաց ոմանց, Պլուտարքոսի, Գիովնի, Ասպիանու, թէ լետ մեծի պարտութեանն Կրասոսի՝ Հռոմայեցիք յղեցին զԱնտոնիոս զօրօք, կամ ինքն Անտոնիոս, իբրև տէր արեւելից՝ խաղաց անձամբ ի վերայ Պարթևաց, առ Հրահատաւ Գ. (Արշակ ժԵ, 36-է նախ քան զԲր. մինչև 1 լետ Քրիստոսի) յաջորդաւ Որոգայ: Անտոնիոս կը խնդրէր ի Հրահատայ լետս հռոմէական արծուէնչան զբօշներն և գերին, զոր առած էին Պարթևք ի պատերազմին Կրասոսեայ: Հրահատ մերժեց արհամարհանօք Անտոնիոսի խնդիրն, ասելով թէ թոյլ կու տար նմա միայն անվնաս երթալ երկրէն: Արտաւազդ առ ահին Անտոնեայ՝ որ մտած էր ի Հայս ընդ որ կամէր անցանել ի Պարթևս՝ կը թուի ստիպեալ առաջնորդել Անտոնեայ հայազունդ զօրօք. բայց գաղտ միաբանեալ ընդ Հրահատայ, կամ ըստ Ստրաբոնի, ինչպէս տեսանք՝ «մատն լեալ Անտոնեայ ի շնորհուկս Պարթևաց», թերևս և թելադրեալ Հոկտաւիանոսէ որ էր ոսոխ Անտոնեայ՝ մոլորեցոյց զզօրս նորա, որ չարաչար յաղթուելով դարձաւ կորանօք լետս: Անտոնիոս զԱրտաւազդ համարելով պատճառ այս պարտութեան՝ եկաւ բազմութեամբ զօրաց ի Հայս, և բռնելով դաւով զԱրտաւազդ հանդերձ որդւովքն՝ տուաւ պարգև իւր տարփածուին Կղէոպատրայ ի ձաղանս: Զայս կը լիշէ նաև Յովսէպոս (Պամ. Նախն. ժԵ. 5). — «Կղէոպատրայ լետ գնալոյ ընդ Անտոնեայ մինչև ցեփրատ ի խաղալն նորա զօրօք ի վերայ Հայոց՝ եկեալ յԱպամէ և ի Կամասիոս՝ ցանկացաւ տեսանել զՀրէաստան»: Եւ սակաւ մի լետոյ ասէ. «Յետ նուաճելոյ Անտոնիոսի զՀայս, առաքէ կապանօք լԵգիպտոս զԱրտաւազդ, զորդի Տիգրանայ հանդերձ որդւովք նորա և տայ զնա ի պարգև Կղէոպատրայ հանդերձ մեծազին աւարօքն, զոր առ նա յաշխարհէն յայնմանէ»: Զէ անդէտ այսմ և Տակիտոս, որ և ոճիր կ'անուանէ Անտոնիոսի այն գործը. — «Հայք միտէին մերթ ի Հռոմայեցիս և մերթ ի Պարթևս, յորմէհետէ Անտոնիոս գործեաց զոճիրն, ընդ անուամբ բարեկամութեան ընկեցեալ ի հաղթս զթագաւոր նոցա զԱրտաւազդ՝ արկ զնա ի շղթայս»: Անտոնիոսի ձախող արշաւանաց վրայ բաւական է լիշել սա համառօտ տեղեկութիւնն ի Վելլէոսէ Պատերկուղոսէ լատին պատմչէ, որ ծաղկեցաւ առ Տիրերիւ. «Իբրև Անտոնիոս երեքտասան լեզէոնօք մտանէր ի Հայս և անտի ասլա

ի Մարս կռուել ընդ Պարթևաց՝ թագաւոր նոցա հարաւ նմա ի զիմի: Անտոնիոս կորոյս նախ լեզէոնս երկուս, զկահ և զկազմած պատերազմին, զսպասաւորան և զտեղակալ իւր Ստատիանոս: Յետ սակաւ միոյ հանդերձ ամենայն զօրօքն, որոց երիբ մասն կորեաւ՝ անկանէր յանհնարին տագնապ մինչև չուենել ակն սպրելոյ. հաղիւ ուրեմն ազատէր խրատու ուրումն հռոմայեցւոյ, որ անկեալ էր գերի Պարթևաց ի ժամանակի պարտութեանն Կրասոսեայ: Այրս այս, որոյ բոյս բարուցն չէր ամենեին փոխեալ ընդ բախտին՝ մատուցեալ զիշերայն առ մին ի պահնորդաց Հուսոնոց՝ ազդ տունէր դաւնայ լուղւոյն, ընդ որ դէմ եղեալն էր նոցա երթալ, և ունել այլ ճանապարհ ընդ անտառս: Այս խրատ գերծոյց զԱնտոնիոս և զզօրս նորա, որոց չորիբ մասն էր կորուսեալ, որպէս և երիբ մասն սպասաւորացն և գերեաց, և գրեթէ բովանդակ կարասին: Այլ Անտոնիոս յաղթութիւն անուանէր զայս փախուստ, զի այն իսկ սպրեցոյց զնա: Յետ երկց ամաց եկեալ նորա ի Հայս՝ կալաւ հնարիւք զթագաւոր երկրին զԱրտաւազդ, զոր կապեաց շղթայիւք, այլ շԸԴ թայիւք ոսկուոյ ի պատիւ թագաւորութեան նորա» (Վելլ. Պատ. Բ. 82):

Զանցս Հայոց Անտոնիոսի արշաւանին ժամանակ մինչև ի մահն Արտաւազդայ՝ ընդարձակագոյն ևս կը պատմէ Գիոն Կասսիոս: Յետ պատմելոյ զգործս Անտոնեայ յԱսորիս զկնի պարտութեան և մահուն Կրասոսի՝ ասէ. «Իսկ առ Պարթևս այլ իմն նոր կերպարանս տունուին իրքն: Որոգէս թագաւոր նոցա, վաստակեալ տիօքն և ցաւովք ընդ մահն Բակրոյ՝ հրաժարէր լիշխանութենէն ի շնորհս Հրահատայ, երկցազունին յորդուց անտի որ մնացին նմա: Առեալ սորա զիշխանութիւնն՝ լինէր չար քան զամենայն մարդիկ. տայր սպանանել զեղբարս իւր, զծնեալսն ի զստերէն Անտիոքոսի, զի քան զնա առաւել էին նոքա առաքինութեամբ, որպէս և ազնուականութեամբ ի մօր կուսէ. սպան իւրով իսկ ձեռամբ զՈրոգ, որ չէր հաճ ընդ սպանութիւնսն: Զայնու ժամանակաւ Անտոնիոս որ չէր հաճ ընդ սպանութիւնսն: Զայնու ժամանակաւ Անտոնիոս խաղալր ի վերայ Վրաց, և յաղթեալ թագաւորի նոցա Փառնաւազայ՝ առնէր զնա զաշնակից. լետոյ մտեալ նովաւ հանդերձ Սղուանս՝ հարկանէր զբնակիչսն և զթագաւոր նոցա զԶօբար, զոր և ձգէր լիւր կողմն:... Ընդ Հրահատայ ևս մտանէր ի պայմանս խաղաղութեան, խոստացեալ կուել գաշինս՝ եթէ զարձուցցէ զնշանսն և զգերիս կալեալ ի պատերազմին ընդ Կրասոսեայ: Այսպէս խաղալր յառաջ մինչև ցեփրատ, զոր կարծէր առանց պաշտպանութեան. այլ իբրև գտանէր զերկիրն ամենայն ուստեք զգուշացեալ խնամով խոյս տուեալ խաղալր ընդդէմ Արտաւազդայ արքայի Մարաց,













այլ ինչպէս կը տեսնուի հայերէն թարգմանութենէ մը՝ թողլով զնոսա կուտայ մեզ նոր իմն աւանդութիւն ասորական, տալով իսկ և իսկ յաջորդել Տիգրանայ կամ Արտաւազդայ՝ երևակայեալ եղբորորդի մը Արշամ անուն, ինչպէս ըսինք այլուր՝ առ Քրիստոս զըրկուած կեղծ նամակի մը Ուշամայն առնլով իբրև անձն, որում կուտայ յաջորդել զԱրաբացին (զՈւռհայաստանցին) Սբգար, տողելով բիւր տուսպել մինչև յԱրտաշէս իւր Բ:

Բայց թողլով այս ամենայն նոցա, որ Խորենացւով կը պարծին՝ քանք մեր պատմութեան կարգին:



**ԳԼՈՒԽ ԺԱ.**

**ՀԱՅՔ Ի ՎՈՆՈՆԷ ՄԻՆՉԵԻ ՏՐԴԱՍ Ա. (ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅՆ)**

**ԿԱՍ 16—80.**

ՊԱՐԹԵՒ—ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ:

1. Խոռվութիւնք ի Պարթևա. վոնոն: 2. Նոր հարստութիւն ի Պարթևա. Արտաւան. վոնոն ի Հայս: 3 Տիքեր. Չնոն—Արտաշէս՝ ի ձեռն Գերմանիկայ: 4. Արշակ ի կողմանէ Պարթևաց, Միհրդատ վիր՝ ի Հոռոմոց: 5. Վաղարշ Պարթև. վերջին հարստութիւն Հայոց. Պահլաւք ի Հայս. Տրդատ—Արտաշէս: 6. Հոաղամիտ—Երուանդ. պատերազմ՝ ընդ Հոռմայեցիս. Դոմիտիոս Կորբուրոն, զօրավար Ներոնի: 7. Կեսանիոս Պետոս փոխանակ Կորբուրոնի. ձախողել Հոռմայեցոց: 8. Բանագնացութիւն. պատկորստութիւն գնալոյ Տրդատայ առ Ներոն: 9. Նոյն պատմութիւն ի Դիոնէ: 10. Տրդատ—Արտաշէս երթայ առ կայսր, եւ որ զկնի. Յիշատակարանք այս ղիպաց: 11. Հայր յետ մահուն Ներոնի. Արշաւանք Ալանաց. Յովսեպոս: 12. Ներքին գործք. վիրասանք Հայոց. Սմբատ սպարապետ Տրդատ—Արտաշիսի:

1. Յետ սպառելոյ ցեղին Արտաքսիասայ Տիգրանաւ վերջնով և Երատոյիւ՝ Հայք մնալով առանց թագաւորի և գրեթէ յանիշխանութեան՝ ընտրեցին զփախստեայն Վոնոն ի թագաւոր (16): Որպէս զի իմացուի, թէ ո՞վ էր այս Վոնոն, որոյ պատճառաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ, երկու մեծ տէրութիւնք, Պարթևք և Հռոմ, զրգռեցան իրարու դէմ Հայաստանի համար և արարին զերկիրն տեսարան արիւնհեղութեան՝ առնունք զպատմութիւնն սակաւ ինչ ի հեռուս: Ի համառօտ պատմութեան մերում զՊարթևաց վերագոյնն լիշուեցաւ, թէ ինչպէս Հրահատ Ք, յաղթողն Անտոնիոսի, յետ մահուն սորա ակնածելով Օգոստոսէ՝ ոչ միայն զարձուց յետս հռոմէական զրօշներն և զերկիրն, զորս առած էին Պարթևք ի պատերազմունս Կրասոսի և Անտոնեայ՝ այլև տուաւ պատանդս յորդոցն Հրահատայ Ք-ի (20): Այս պատանդներէն էր Վոնոն: Հրահատակ, որդին Հրահատայ, սպաննելով զհայր իւր

Հրահատ Գ՝ այն ինչ թագաւորեալ կ'սպանուի, և Պարթևք կ'ընտրեն զՈրոգ Բ. (Արշակ ԺԵ.), բայց և սա կ'սպանուի իւր խստութեան և անագորունութեան համար: Յայնժամ Պարթևք կը խնդրէին ի Հռոմայ Հրահատայ Գ-ի որդիներէն մին, և կը զրկուի նոցա Վոնոն. բայց և սա իւր հռոմէասէր բարուց պատճառաւ մերժուելով՝ խոյս կու տայ ի Հայս յերեսաց Արտաւանայ Գ-ի, զոր կոչեցին Պարթևք Պահլաւ ցեղէն, ինչպէս տեսանք անդ: Չայս պատմութիւն կ'աւանդեն մեզ Յովսեպոս և Տակիտոս.— «Չայնու ժամանակաւ Հրահատ արքայ Պարթևաց սպանաւ դաւով ի Հրահատակայ յիւրմէ որդւոյն, պէս զայս օրինակ: Հրահատ որ ունէր բազում որդիս օրինաւորս՝ հարեալ էր կնոջ ումեմն իտալացւոյ, զոր հանդերձ այլովք պարգևօք առաքեալ էր առ նա կայսր (Օգոստոս), և կինն էր արգարև գեղեցիկ: Ի սկզբան անդ ունէր զնա Հրահատ իբրև զմին ի հարձից իւրոց, այլ սէր նորա տակաւ աճէր. և իբրև եղև նորա ի նմանէ որդի Հրահատակ՝ առնէր Հրահատ զկինն ինքեան ամուսին: Եւ զի շահեալ տիրեալ էր կինն ի վերայ մտաց թագաւորին՝ եղ ի մտի տալ յանձնել զտէրութիւնն ի ձեռս որդւոյն, և զի չունէր ակն առնել զայն այլով իւրք, բայց տալով հեռացուցանել զորդիսն օրինաւորս Հրահատայ՝ արկ նմա առաջի և աղաչէր առաքել զնոսա պատանդս ի Հռոմ: Թագաւորն որ չիշխէր ժխտել նմա և ոչինչ՝ առ յանձն: Այսպէս Հրահատակ միայն մնայր առ նմա: Որդին այն գարշելի այնպէս իմն ճեպէր թագաւորել, մինչև տաղակացեալ ի սպասելոյ մահուան հօրն՝ տայր սպանանել զնա ըստ խորհրդոյ մօրն, ընդ որում գիտէին թէ կեայր նա ամօթալի կենօք: Հայրասպանութեան սոսկումն հանդերձ զգապղծութեամբն զրգուեաց ընդդէմ նորա զհասարակաց ցասումն այնպէս՝ ինչպէս հայածել նմա և մեռանել մինչև հաստատեալ յանիւրաւ իշխանութեանն: Յայնժամ համօրէն աւագանւոյն, որ գիտէին եթէ չէր հնար կալ տէրութեանն առանց առաջնորդութեան թագաւորի, և չկամէին ունել թագաւոր բայց միայն Արշակունի տոհմէ, այն է յազգէ թագաւորութեանն՝ համարեալ զտոհմն Հրահատայ պղծեալ անհնարին լրբութեամբ կնոջն այնորիկ իտալացւոյ՝ ընտրեցին զՈրոգ որ էր յարենէ թագաւորաց, ամբառնալ զնա յաթոն, և առաքեցին առ նա հրեշտակս: Այլ իշխանս այս էր այնպէս ցասկոտ, այնպէս անագորոյն և այնպէս անհամբօյր՝ մինչև չկարացեալ ժուժել ազգին՝ զործեցին նմա դաւ, և զի Պարթևք կրեն միշտ սուսեր՝ սպանաւ նա ի խնջոյս, և կամ որպէս այլք ասեն՝ յորսի: Այսպէս մնացեալ Պարթևաց առանց թագաւորի՝ առաքեցին ի Հռոմ խնդրել առ ի թագաւորելոյ ի վերայ նոցա յորդւոց

անտի Հրահատայ Գ-ի զմին, որ էր անդ ի պատանդի: Տուաւ նոցա Վոնոն, զոր նախամեծար արարին քան զեղբարն, զի համարէին զնա արժան քան զնոսա համբառնալ միտարան հուանութեամբ երկուց պետութեանցն աւագաց յայն բարձր աստիճան պատուոյ: Այլ զի բարբարոսքն այնորիկ էն ի բնէ անհաստատք և յանդգունք՝ գլխաւորքն ի նոցանէ սորջացան իմն վաղվազակի ընդ ընտրութիւն իւրեանց և ասէին, թէ չկամէին այլ ևս հնազանդել ծառայի. այսպէս կոչէին զիշխանն՝ վասն զի տուեալ էր նա պատանդ Հռոմոց: Չի ոչ իրաւունք ինչ պատերազմի, ասէին, այլ մին ի պամանաց ամօթալի խաղաղութեան ետ մեզ զնա ի թագաւոր: Յետ այսր ապստամբութեան առաքեցին մատուցանել զթագն Արտաւանայ Մարաց (Գահաց) թագաւորի, որ էր ի տոհմէ (Պահլաւ) Արշակունւոյ: Ընկալաւ նա ուրախութեամբ և եկն զօրու ծանու: Այլ զի աւագանին և եթ ունէր մասն ի փոփոխութեան աստ՝ Վոնոն որում կայր մնայր հաւատարիմ ժողովուրդն՝ յաղթէր Արտաւանայ ի ճակատու ուրեմն և ստիպէր զնա խոյս տալ ի լերինս անդր աշխարհին Մարաց:

2. Արտաւան ժողովէր յետոյ բազմութիւն մեծ, տայր երկրորդ անգամ ճակատ, ուր Վոնոն յաղթեալ պարտեալ՝ անկանէր սակաւօք ոմամբք յիւրոց անտի ի Հայս: Արտաւան յետ առնլոյ կոտորած մեծ Պարթևաց՝ եկն մինչև ի Տիգրոն և այնպէս մնաց տէր երկրին: Իսկ Վոնոն այն ինչ եկեալ ի Հայս՝ թեկն աճէր թագաւորութեանն: (Յովս. Պատմ. նախն. ԺԸ. Գ.): Ոչինչ ընդհատ ի սմանէ և Տակիտոս.— «Առ հիւպատոսութեամբ Սիսենայ Ստատիզայ Տաւրոսի և Ղ. Ղիբոնի՝ աղմուկք շփոթից յուզէին զթագաւորութիւնսն արևելից և զհռոմէական նահանգս: Նշանք տուան ի Պարթևաց, որք յետ հնազանդելոյ թագաւորի զոր նոցին իսկ խընդրեալ էր ի Հռոմայ և ընկալեալ կամաւ՝ արհամարհեցին զնա իբրև զօտար ոք, թէպէտև յարենէ Արշակունեաց: Թագաւորն այն էր Վոնոն, զոր Աւգոստեայ առեալ էր պատանդ ի Հրահատայ: Քանզի Հրահատ թէպէտ և վանեալ էր զգօրս և զգօրավարս մեր՝ տայր սակայն Աւգոստեայ զամենայն պատիւ մեծարանաց, և առ լաւ ևս շահելոյ զբարեկամութիւն նորա՝ առաքեալ էր առ նա զոմանս յորդւոց իւրոց ի պատանդ, ոչ սակայն առ երկիւղի Հռոմոց, որչափ առ չվստահելոյ յիւրսն: Յետ մահուն Հրահատայ և պայագատաց նորա՝ զայր հրեշտակութիւն ի Հռոմ յանուն աւագաց թագաւորութեանն, որ տաղակացեալք ի տեսանելոյ զհեղումն արեանց՝ խնդրէին զՎոնոն, զերիցազոյնն յորդւոց անտի Հրահատայ: Այս գործ ողբէր իմն զսնապարծութիւն Աւգոստեայ, որ ար-





Վրաց թագաւորին Փարսմանայ եղբայրն Միհրդատ (35): Այսպէս ունի Գիոն (ԺԸ. 26). «Զայնու ժամանակաւ Արտաւան Պարթև, յետ մահուն Արտաշիսի (արքայի Հայոց—Չենոն), տայր զՀայոս որդւոյ իւրում Արշակայ, և զի ոչ պատուհասեաց զնա Տիբեր՝ լինէր ձեռներէց ի Կապադովկիա, և ընդ Պարթևս իսկ զնայր ամբարտաւանութեամբ, մինչև ոմանց (յաւագաց անտի) վտարանջեալ առաքել հրեշտակս առ Տիբեր՝ խնդրել ի նմանէ թագաւոր ի պատանդից անտի: Տիբեր առաքէր նախ զՀրահատ որդի Հրահատայ Ք, յետոյ իբրև մեռանէր սա ի ճանապարհին՝ զՏրդատ ոմն որ էր նոյնպէս յարքունի տոհմէ: Առ դիւրացուցանելոյ նմա առնուլ զթագաւորութիւն իւր՝ գրէր առ Միհրդատ Վիր յարձակել ի Հայս, որպէս զի ստիպեալ Արտաւանայ օգնել որդւոյն՝ ելցէ լիւրմէ երկրէն (ի Կապադովկիայ). և եղև իսկ այնպէս: Բայց Տրդատ ոչ ժամանեաց թագաւորել ընդ երկար, քանզի Արտաւանայ գտեալ օգնութիւն ի Սկիւթացւոց անտի՝ մարթացաւ վանել զնա: Այսպիսի էին իրք Պարթևաց: Իսկ ի Հայս Միհրդատ, որդի, որպէս կործի Միհրդատայ Վրի և եղբայր Փարսմանայ, որ յետ նորա տիրեաց Վրաց՝ կալաւ զերկիրն»: Յայտնագոյն ևս Տակիտոս մերձաւոր ժամանակաւ, որ ունի այսպէս. «Արտաւան, հաւատարիմ առ Հռոմայեցիս և արդար առ իւրոն, ցորչափ երկնչէր ի Գերմանիկեայ՝ ոչինչ յապաղեաց յետոյ խրոխտալ ընդ մերում պետութեան և բռնանալ ի վերայ իւրոցն: Պատերազմունք տուեալք յաջողութեամբ ընդ ազգս արուարձականս՝ փքացուցին զնա ամբարտաւանութեամբ. արհամարհէր նա զձերութիւնն Տիբերեայ իբրև անզէն և տկար, և ակն եղեալ էր ի Հայս: Իբրև կորոյս երկիրս այս զթագաւոր իւր զԱրտաշէս՝ Արտաւան կացոյց անդ թագաւոր զերէցն յորդւոց անտի իւրոց որ Արշակն կոչէր, և յաւելեալ ի յափշտակութիւն անդր թշնամանս՝ առաքէր խնդրել զգանձսն թողեալս ի Վոնոնէ ի Կիլիկիա և լՍսորիս: Նոյնժամայն խօսէր և զհին սահմանացն Պարսից և Մակեդոնացւոց և սպառնայր մեծաւ ժպրհուութեամբ՝ առնուլ յետս զոր ինչ ունէին Կիւրոսն և Աղեքսանդրոս: Այլ Տիբեր տայ ոտիս Արտաւանայ զՏրդատ ոմն իշխան ի նմին արեւնէ, և զՄիհրդատ ոմն Վիր ընտրէ ունել զՀայս, հաշտեցուցեալ զնա ընդ Փարսմանայ եղբոր նորա որ թագաւորէր ի Վիրս, ժառանգութիւն ազգատոհմին, և առնէր յանձն Վիտեղեայ (կուսակալի Ասորւոց) հսկել խռովութեանց որ մօտալուտ ի վերայ կային յարևելս»:

Այսպէս Հռոմ զխորհուրդն Արտաւանայ միացունել զարևելս ընդ իշխանութեամբ Պահլաւ ցեղին՝ կը հանէ ի դերև առ ժամն,

զՏրդատ յարուցանելով հակառակ Արտաւանայ ի Պարթևս, զՀայս տալով վիր իշխանի:

Միհրդատ զոր Տիբեր կացոյց ի վերայ Հայոց փոխանակ Արշակայ՝ կու տայ դաւով սպանանել զԱրշակ (35) և ինքն վրացի զօրօք գալով կ'առնու զԱրտաշատ: Արտաւան զայրացեալ կը յանձնէ որդւոյ իւրում Որոդայ՝ խնդրել զվրէժ մահուն Արշակայ, վանել զՎիրս և ունել միւսանգամ զՀայաստան: Կը ծագի ի մէջ Պարթևաց և Վրաց այս պատճառաւ պատերազմ մեծ, զոր երկար կը նկարագրէ Տակիտոս, բայց ի պարտութիւն կը մատնին Պարթևք, և Արտաւան կը հրաժարի առ ժամն ի Հայաստանէ: Ահա բանք Տակիտոսի.

«Միհրդատ (զոր կացոյցն Տիբեր ի վերայ Հայոց) մտտուցեալ զառաջինն առ Փարսման՝ հաւանեցուցանէր զնա ձեռն տալ նմանեագաւ և բռնութեամբ: Գտանէին սոքա տրս անօրէնս, որ բազում ոսկւով հրապուրեցին զճառայս Արշակայ լինել տիրասպան, և ինքեանք բազմաձեռն զնգաւ արշաւէին ի Հայս և առնուին զԱրտաշատ քաղաք: Առ այս գոյժ՝ Արտաւան յանձն առնէր զվրէժ քինուն որդւոյ իւրում Որոդայ, տուեալ նմա զօրս՝ առաքէր զնել վարձկանս արտաքոյ: Փարսման ևս մտանէ ի դաշն ընդ Աղուանս և կոչէ զՍարմատս, որոց իշխանք առեալ վարձս երկուստեք՝ վաճառէին զանձինս, ըստ սովորութեան ազգին այնորիկ՝ երկուց հակառակորդաց: Բայց Վիրք, տեաք երկիրն, բանային զդրունս Կասպից և ողողէին զՀայս Սարմատօքն իւրեանց: Իսկ որ առ Պարթևսն գային՝ արգելան դիւրաւ, զի թշնամին ունէր զամենայն անցս. մին միայն, որ մնայր ի մէջ ծովուն և վերջին լերանց Աղուանից՝ էր անկոխ անգնաց սակս ամարայնոյն, զի յայնժամ հողմք տարևորք ողողեն զափունսն զայնոսիկ: Ի ձմերան և եթ, յորժամ հողմն հարաւոյ նահանջիցէ զըւրսն և տայցէ ծովուն մտանել լիւր սահման՝ ի վեր երևի աւազն: Որոգ մնայր այսպէս անօգնական: Իսկ Փարսմանայ յեցեալ լիւր օգնականսն՝ յառաջ մտտուցանէ զճակատն, և տեսեալ զի խուսէր Որոգ՝ ձայն տայ, նախատինս կարգայ զօրաց նորա, կտորէ զհամբարապանսն. բազում անգամ պատէ զնա յառաջապահօքն և ունի իբրև ի պաշարման: Հուսկ ուրեմն Պարթևք, որ չեն սովոր ժոյժ ունել թշնամանաց՝ խոնին զթագաւորաւն և խնդրեն պատերազմ: Բովանդակ զօրութիւն նոցա էր յարուձին: Իսկ Փարսման ունէր և հետևակս. քանզի Վիրք և Աղուանք որ լեռնաբնակք են՝ լաւ ևս տոկան խտամբերութեան և դժնդակ աշխատութեան: Ասի թէ են նոքա ծննդեամբ ի Թեսաղացւոց անտի, որ զհետ չոքան Յասոնեայ: Երկօքին բանակքն ճա-

կատէին: Պարթևն գովէր առ զօրս իւր զազնուականութիւն Անր-  
շահունեաց. զի՛նչ կարող իցեն, ասէ, ընդդէմ ազգի որ տէրն է  
արևելից՝ Վիրն առանց փառաւորութեան և վարձկանք նորա ա-  
նարգք: Իսկ Փարսման իշեցուցանէր իւրօցն, թէ չեն երբէք մտեալ  
ընդ լծով Պարթևաց, թէ որչափ մեծ իցէ գործն յոր ձեռն ար-  
կեալ ուրուք իցէ՝ այնչափ փառս յաճախիցէ յաղթողին, իսկ ամօթ  
և տաքնապ՝ վատին որ փախիցէ: Եւ ցուցանէր նոցա, իւրմէ կու-  
սէ՝ գունդս գունդս սուսերաւորաց, ի կողմանէ թշնամուոյն՝ Մարս  
վառեալս ոսկւով և արծաթով, աստ՝ զօրականք, անգ՝ աւար ի  
կողոպուտ: Չէր սակայն բարբառ և եթ զօրավարին որ քաջալերէր  
զՍարմատս: Վառէին նոքա այր զընկեր՝ ոչ սկիզբն առնել կռուոյն  
նետաձիգ լինելով ի թշնամիս անգր, այլ յարձակել և անկանել յան-  
կարծ ի վերայ նոցա: Մարտն մատուցանէր տեսիլս ազգի ազգիս:  
Պարթևն, վարժ ի մտանել զհետ և լընկրկել լետս՝ ելանէ ի ճակա-  
տէն, ի բացուստ կշռէ զհարուածն: Սարմատք, թողեալ զաղե-  
զունս իւրեանց որ ոչ կարի հեռի ձգեն զնեան՝ ընթանան նիզակ  
յառաջ և սուսեր ի ձեռն: Մերթ, որպէս ի կռուի հեծելոց՝ էր տե-  
սանել յարձակումն և այսրէն դարձ, մերթ խառնուող իմն, ուր զէնք  
ընդ միմեանս բախիցեն և այր զայր մղիցէ: Հուսկ ուրեմն Ադ-  
ուանք և Վիրք բուռն հարեալք զախոյանիցն՝ զգետնեն զնոսա և  
արկանեն ի կրկին տազնապ—բազուկ հեծելոյն ի վերուստ իջու-  
ցանէ հարուածս և հետևակն ի ներքուստ ի մօտոյ: Փարսման և  
Որոգ ընթանալին այսր անգր, օգնել կամ տալ քաջալերս: Գիւրին  
էր ճանաչել զնոսա ի նշանաց անախ պատուոյ նոցա. աղաղակ նո-  
ցա և նիզակքն և նժուգք հանդիպին միմեանց: Փարսման որ էր  
ուժգնագոյն՝ հար ձեղքեաց զսաղաւարտն Որոգայ, այլ տարեալ յե-  
րիվարէն՝ չկարաց կրկնել, և իսկոյն պատէին զՈրոգաւ քաջադուրսք  
յանձնապահաց նորա: Սակայն շշուռն որ տարածեցաւ թէ մեռաւ  
Որոգ՝ զարհուրեցոյց զՊարթևս որ ետուն զյաղթութիւնն:

Արտաւան ի վրէժ այսր պարտութեան՝ խաղայր համօրէն զօ-  
րութեամբ Արեաց: Վիրք որ քաջ տեղեակ էին վայրացն՝ յաղթէին  
զայս նուագ ևս. այլ Արտաւան չկասէր թերևս ի գործոյն, եթէ  
Վիտեղեալ գումարեալ զլեզէսնան ի մի վայր և հանեալ համբաւ  
թէ ունիցի արշաւել ի Միջագետս՝ չէր արկեալ նմա ահ ի զինուց  
Հռոմոց»:

Այսպէս Միհրդատ Վիր կը հաստատուի առ ժամն ի թագա-  
ւորութեան Հայոց. բայց մեք մատիցուք ի կարգ պատմութեանն:  
Գծբախտութեամբ է, Ը, Թ և Ժ. զպրութիւնք Տակիտոսի կորու-  
սեալ են, յորս կար անտարակոյս բազում ինչ ոչ զՊարթևաց մի-

այն, այլև զՀայոց, մանաւանդ զՄիհրդատայ Վրէ, զորոյ պատմու-  
թիւնն պիտի տեսնենք այժմ: Ը. գլխէն ԺԱ. զպրութեան Տակի-  
տոսի կը տեսնուի սակայն, թէ յաջորդն Տիրերի Կաղիզուղա, չենք  
զիտեր ինչ պատճառաւ, այլ հաւանականապէս ի շնորհուկս Ար-  
տաւանայ՝ հանեց զՄիհրդատ թագաւորութենէն (37), և Պարթևք,  
ինչպէս կ'երևի՝ կալան (37—41) միւսանգամ զՀայս, ոչ իբրև թա-  
գաւորութիւն, այլ իբրև նահանգ ընդ կուսակալաւ: Բայց յաջորդն  
Կաղիզուղայ Կաւազիոս կայսր (41—53) արձակեց զՄիհրդատ ի ժա-  
մանակին, զի Արտաւան սպանուած էր (44) և կը թագաւորէին  
որդիք նորա Վարդան (Արշակ Ի.) և Գոտարզ (Արշակ ԻԱ.), իրարմէ  
յափշտակելով զթագաւորութիւնն:

Մինչ Պարթևք զբաղեալ էին այս խռովութիւններով (44—50)  
Միհրդատ Վիր, արձակեալն ի Կաւազեայ՝ կուգայ ի Հայս հռոմայ-  
եցի զօրօք, ունենալով օգնական զեղբայր իւր զՓարսման: Մինչ  
հռոմայեցի զօրն, վարժ ի պաշարումն, կ'առնայր մի բառ միջէ  
բերդերը՝ Վիրք կը տիրէին զաշտակողմանց: Հայք չգրին դէմ,  
քանզի մարդպան աշխարհին ի կողմանէ Պարթևաց՝ չկարաց զգէմ  
ունել: Թէպէտ Կոտիւս թագաւոր Փոքուն. Հայոց փորձեց արգե-  
լուլ զՎիրս, բայց հրամանաւ Կաւազեայ ստիպուեցաւ կենալ լետ.  
նոյնպէս Վարդան, որ պատրաստուեցաւ առնուլ միւսանգամ զՀայ-  
սասան, բայց արգելուեցաւ ի սպառնալեաց Հռոմայեցւոց: Այսպէս  
զօրացաւ դարձեալ Հռոմայեցւոց կողմը, և Միհրդատ կալաւ անար-  
գել զՀայս:

Զայսմ ամենայնէ կը խօսի Տակիտոս երկայնագոյնս.—  
«Զայնու ժամանակաւ Միհրդատ արքայ Հայոց որ ածաւ առա-  
ջի Կաղիզուղայ, որպէս պատմեցաք՝ դարձաւ ի թագաւորութիւն  
իւր խրատուն Կաւազեայ և վստահացեալ յօգնականութիւն Փարս-  
մանայ: Թագաւորս այս Վրաց և եղբայր Միհրդատայ ազգ առ-  
նէր (ի Հռոմայեցիս անգր), եթէ Պարթևք պառակտեալք լընտրու-  
թիւն թագաւորի՝ չունէին ամենեւին փոյթ զայլոց իրաց:

Միհրդատայ Վրի իմացեալ զայս ամենայն՝ գտեալ պարապ յար-  
ձակէր ի Հայս, զորոյ զբարձունսն և զբերդս նուաճէր հռոմէա-  
կան զօրն, մինչ վրացի գունդք աւերէին քանդէին զտափարակսն.  
կան զօրն, չէր չէր զիմակալ, լետ ճակատ տուեալ ի պարտութիւն  
քանզի Հայք չէրէն զիմակալ, լետ ճակատ տուեալ ի պարտութիւն  
մատնելոյ մարդպանին իւրեանց Գեմսնակայ: Զյաջողութիւնն Մի-  
հրդատայ յամեցոյց սակաւիկ մի Կոտիւս արքայ Փոքուն Հայոց, առ  
հրդատայ յամեցոյց սակաւիկ մի Կոտիւս արքայ Փոքուն Հայոց, առ  
որ եկեալ յարեալ էին բազումք ի մեծամեծաց (Հայոց): Սակայն  
հրովարտակ մի ի Կաւազեայ բաւական եղև ունել զնա լետս, և



տուժիւնը և կ'որոշուի նորոգել պատերազմը դարձեալ զօրավարութեամբ Կորբուզոնի: Պետոս կը կոչուի ի Հռոմ և հազիւ կ'ազատի Ներոնի բարկութենէն: Բայց այս վրդովումն Հռոմայեցւոց՝ ի ցոյց միայն էր. բաւական էր նոցա, եթէ Պարթևք խնդրէին զՀայաստան ի Հռոմայ: Բայց և այնպէս Կորբուզոն սպառնալեօք խրատ կուտայ Վաղարշու, որ Տրդատ խնդրէր Հայոց թագաւորութիւնն պարգև ի Հռոմայ և Պարթևք մնալին բարեկամ և դաշնակից Հռոմայեցւոց: Վաղարշ որ ոչ կամէր միւսանգամ բռնուիլ ի պատերազմ՝ կ'առնու լանձն: Կորբուզոն կը զրկէ երկու երևելի մարդիկ առ Տրդատ յապահովութիւն, և Տրդատ կ'երթայ առ Կորբուզոն, որ կ'ընդունի զնա մեծ պատուով: Տրդատ լեա լայտ առնելոյ Հռոմայեցւոց զօրավարին, թէ կ'երթայ առ կայսր խնդրել թագաւորութիւնը ոչ իբրև պարտեալ, այլ միայն ի պատիւ կայսեր՝ հանելով թագաւորական նշանը կը դնէ կայսեր պատկերին առջև, և ապա որպէս թէ առնելով ի ձեռանէ կայսեր՝ կը դնէ ի գլուխ իւր: Կ'ընդունուի այս պայմանն երկուստեք համբուրիւ, թագաւորին (Տրդատայ) և զօրավարին: Տրդատ լեա երթալոյ տեսնել զեղբարս իւր, զԲակուր ի Մարս, և զՎաղարշ լ'Եկբատանս, և առնելոյ ի նոցանէ խրատ (64) չառնուլ ինչ լանձն հակառակ պատուոյ Պահլաւական անուան՝ կ'երթայ մեծ բազմութեամբ և շքով առ Ներոն ի Նէսպոլիս և ապա ի Հռոմ, ուր մեծ հանդիսիւ կը պսակուի ի նմին իսկ Ներոնէ: Ի լիշատակ այսր ամենայնի՝ Ներոն կը կոչուի զօրավար (imperator) և կը պսակուի դափնուով ի Կապիտոլիոն: Տրդատ մեծամեծ պարգևներով և բազմութեամբ արուեստագիտաց ի շինութիւն Արտաշատու՝ կը դառնայ ի Հայս (66): Զայս փառաւոր պատմութիւն, որպէս ասացաք՝ մանր պարագաներով կուտայ մեզ Տակիտոս, որոյ բանք ահաւասիկ.—

«Ի նմին ամի յարեաւ պատերազմ ի մէջ Հայոց և Վրաց, և ապա տարածեցաւ ի Հռոմայեցիս և ի Պարթևս, և ետ պատճառս մեծամեծ յուզմանց ի միջի նոցա: Վաղարշ, ծնեալ ի յոյն հարձէ՛ թագաւորէր հաւանութեամբ իւրոցն եղբարց՝ ի վերայ ազգին Պարթևաց: Փարսման ունէր զՎիրս ի նախնեաց անտի, և Միհրդատ եղբայր նորա պարտէր պաշտպանութեանն Հռոմայեցւոց զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց: Փարսմանայ էր որդի մի Հաղամիստ անուն, վայելուչ հասակաւ, ուժով մարմնոյն անհնարին, յաջողակ լամենայն հրահանգս իւրոյ երկրին և անուանի մինչև յազգս արուարձանեայս: Պատանին զժկամակէր իմն, զի ծերութիւն հօրն պահէր երկար զփոքր թագաւորութիւնն Վրաց, և կրկնէր զայս այնպէս լաճախ և այնպէս լախուռն՝ մինչև լայանի լինել թէ ցան-

Վայր իշխանութեան հօրն: Երկուցեալ Փարսմանայ, թէ պատանին փառասէր, անժուժ և սիրելի ժողովրդեան զուցէ դաւ ինչ նիւթեցէ նմա որ ի խոր ծերութիւն հասեալ էր՝ այլ իմն յոյս առաջի դնէր նմա, այն է տիրել Հայոց աշխարհին: Խմ, ասէր, կորգեալ է զայն ի Պարթևաց և տուեալ Միհրդատայ, բայց և այնպէս զգոյշ լինել պարտ է ի վարելոյ բռնութեամբ. նենգութիւն ապահովագոյն է, և պարտ է լանկարծ ըմբռնել զնա առանց տալոյ նմա ժամանակ զգուշանալոյ անձին: Յայնժամ Հաղամիստայ պատճառեալ, թէ գժտեալ իցէ ընդ հօրն և տեղի տուեալ ատելութեան մօրուին՝ գայ առ հօրեղբայր իւր: Ընկալեալ ի նմանէ իբրև որդի և բազում մեծարանս վայելեալ՝ գրգռէ յապստամբութիւն զնախարարս երկրին: Անգէտ լեալ Միհրդատայ դաւաճանութեանն՝ լաճախէր նմա պարգևս հանապազորդ: Գարձ արարեալ ապա Հաղամիստայ առ հայր իւր պատճառանօք հաշտութեան՝ լայտ առնէ նմա, թէ այն ինչ որում ակն ունէր ի նենգութենէ՝ է պատրաստ, զինուց է վճարել զմնացեալն: Փարսման հնարի լայնժամ պատճառս գժտելոյ ընդ եղբօրն, որպէս թէ լեալ նորա ի կուուի ընդ Աղուանս, ի կամելն կոչել զՀռոմոս յօգնութիւն՝ արգելեալ իցէ ի Միհրդատայ, վասնորոյ զվրէժն կամիցի հանել կործանմամբ նորա: Այսպէս տալը զօր բազում ի ձեռս որդւոյն, որոյ արշաւեալ լեղակարծումն՝ ահարեկ առնէ զՄիհրդատ, որոյ ոչ գտեալ ժամանակ կազմելոյ ճակատ՝ անկանի ի բերդն Գառնուոյ, ամուր և՛ գրիւն և՛ հռոմէական պահանորդօք ընդ հրամանատարութեամբ Կեղիոսի Պողիոնի վերակացուի և Կասպերիոսի հարիւրապետի: Չիք ինչ որում այնպէս տգէտ են բարբարօսք՝ որպէս ի կիր արկանելոյ մեքենայս պաշարման, և չիք ինչ ընդ հակառակն յորում գլիցեն մերքն: Այսպէս Հաղամիստ լեա քանիցս անգամ փորձելոյ առնուլ զբերդն ի զուր կամ կորստեամբ՝ յարգել արկ զամուրն, և առ զնոց լագահութենէ վերակացուին՝ զոր չէրն հնար առնուլ բռնի: Ի զուր խնդրէր Կասպերիոս թախանձանօք՝ զայր թագաւոր դաշնակից և զթագաւորութիւնն Հայոց, ձեռակերտ հռոմէական ժողովրդեան, չմտնել դաւոյ և վաճառել ընդ սակոյ: Պողիոն պատճառէր զբազմութիւն թշնամուոյն, Հաղամիստ՝ զհրամանս հօրն: Յետոյ ուրեմն հարիւրապետն խօսի դադարեցուցանել զկուիւն, և երթայ հաւանեցուցանել զՓարսման՝ ի բաց կալ ի պատերազմէն, կամ զգացուցանել կուսակալին Ասորւոց Ումմիդիոսի Կուադրատոսի զիրաց Հայոց: Վերակացուն (Պողիոն) զերծեալ ի թախանձանաց հարիւրապետին՝ ստիպէ զՄիհրդատ տալ ձեռս ի Հաղամիստ: Յուշ առնէ նմա զաղերս եղբայրութեանն, զծերութիւնն Փարսմանայ, զգօղ















դառնալը այսրէն, և մինչ ամբացուցանէին զբանակատեղին՝ սպանդ մի ի սպանդից որ կայր մօտ առ աշխատողսն՝ խորտակեալ զվանդակսն որոց այն ինչ կիսով ի գլուխ ելեալ էր՝ զերծաւ ըստ ստուգարանն արտաքս: Նա և նիգակք զօրականին արձակէին բոց, նշան այնու մանաւանդ արժանի մտադրութեան, զի Պարթևք նիգակօք սովոր են կռուել: Պետոս արհամարհէր զնշանսն, և առանց ի գլուխ հանելոյ զամբուլթիւնսն և առանց սաշարս հայթայթելոյ՝ ձգէր տանէր զգօրսն անդր քան զՏաւրոս լեառն, որպէս զի, ասէր, առից զՏիգրանակերտ և աւերեցից զերկիրն, որում խնայեալ էր Կորբուղոսն: Առնուր արգարև բազում բերդեան և ստանայր փառս և զառ զաւար՝ եթէ էր զմին խնդրեալ չափով և միւսումն տարեալ փոյթ: Յետ անցանելոյ զընդարձակ վայրօք, զոր չէր մարթ պահել, և սպականելոյ զպաշարսն, զորս հանեալ էր ի թշնամուցն, ստիպեալ ի մերձենալոյ ձմերայնուցն՝ ած զգօրսն ի մի վայր: Գրէր առ կայսրն թուղթ, ուր համարելով զպատերազմն վճարեալ՝ թաքուցանէր զիրացն դատարկութիւն ընդ ճոռոմութեամբ բանից: Յայնչափ ժամանակի Կորբուղոսն, որոյ չէր և ոչ մի վայրկեան թողեալ զափուլն Եփրատայ՝ մօտագոյն ևս ի գետ անդր տանէր զամբուլթիւնսն, և զի մի սաստակք թշնամուցն, որ յածէին ահեղ իմն սատրաստութեամբ ի հանդիպակաց կողման, արգել ինչ լինիցին նմա արկանել կամուրջ՝ յառաջ մատուցանէր ի գետ անդր նաւակս մեծամեծս, կտակալս ընդ միմեանս գերանօք, և ի վերայ նոցա տայր կանգնել աշտարակս: Անդուստ վանէր զխուժադուժսն բազիստօքն և մեքենայիւք, ուստի քարինք և նիգակք թուցեալ երթային բացէ ի բաց՝ յօ չէր մարթ հասանել նետից: Ապա կամուրջն ի գլուխ ելանէր, և զբլուրս միւսոյ կողման գետոյն ունէին օգնական գունդքն և ապա բանակ լեզէոնացն այնպէս արագ և այնպիսի մեծ զօրութեամբ՝ մինչև ի բաց կացեալ Պարթևաց յարձակելոյ լԱսորիս՝ դարձուցանէին զբովանդակ զօրութիւն իւրեանց ի վերայ Հայոց:

Պետոս առանց ունելոյ կասկած զմրրկէն որ մօտալուտ ի վերայ կայր՝ ունէր հեռի ի Պոնտոս զհինգերորդ լեզէոնն և տկարացուցեալ էր զայլսն, տուեալ նոցա ստէպ ստէպ պարսպ, մինչ լուաւ թէ Վաղարշ զիմեալ դայր զօրու ծանու մեծաւ սպառնալեօք: Կոչեաց Պետոս զերկոտասաներորդ լեզէոնն, և որով յաւելուն կարծէր զիւր զօրութիւն՝ մասն եղև մանաւանդ տկարութեան իւրոյ: Սակայն մարթ էր պահել զբանակատեղին և յապաղելով ի գերև հանել զխորհուրդ Պարթևին՝ եթէ Պետոսի զիտացեալ էր հաստատութեամբ զնալ ըստ խրատուն իւրոցն խորհրդականաց

և ըստ այլոցն: Բայց այն ինչ արք յաջողակք ի պատերազմունս զօրացուցին զնա ընդդէմ վտանդին՝ նա առ ի չտալոյ կարծիս, թէ ունիցի պէտս օտար խրատուց՝ յանկարծ փոխէր զամենայն ի յուրեգոյն անդր: Այսպէս թողուր զկայանս զօրացն, պատճառեալ թէ ոչ խրամք և ստուգարք, այլ զէնք և զօրականք տուան նմա ընդդէմ թշնամուցն, և խաղացոյց յառաջ զլեզէոնսն՝ որպէս թէ ունիցի ճակատ տալ: Ապա կորուսեալ հարիւրապետ մի և զոմանս ի զինուորացն, զորս առաքեալ էր զիտել զզօրութիւնն բարբարոսացն՝ աճապարէր դառնալ լետս: Թուլութիւն Վաղարշու ի լինել նմա հետամուտ՝ դարձուց զնա լիւր անհանճար վտահուլթիւն, և կացոյց նա զերիս հազարս ընտիր ընտիր հետևակաց ի մօտագոյն կատար Տաւրոս լեռին, արգելուլ զանցս թագաւորին: Պանոնիացիքն, յորս էր զօրութիւն հեծելագօրուն՝ ճակատեցան ի միում կողման դաշտին, իսկ զկին և զորդիս իւր եղ նա յամբոցին որ Արշամաշատն կոչի, ընդ պահպանութեամբ գնդի միոջ: Այսպէս ցրուեաց զգօրս իւր, որոց եթէ էր գումարեալ ի միում վայրի՝ լաւ ևս զգէմ ունէին անկարգ հրոսից թշնամուցն: Հազիւ իմն, ասեն, հաւանեցուցին զնա յայտ առնել Կորբուղոսի զիւր տաղնապ, և սա ոչինչ փութայր հասանել նմա ի թիկունս, զի ի ծանրանալ վտանգին՝ յաճախեցին նմա փառքն ի գերծուցանելն զնա: Սակայն հրամայէր զի խեսցին նմա փառքն ի գերծուցանելն զնա: Սակայն հրամայէր զի արք հազարք ի մէն միոջէ երկցն լեզէոնաց իւրոց, ութ հարիւր հեծեալ և նոյնչափ յօգնական զօրութիւն կայցեն կազմ և սատրաստ ի մեկնել: Իմացաւ Վաղարշ եթէ կալեալ էին անցք, աստ՝ հեծելովք, անդ՝ հետևակօքն Պետոսի, սակայն և այնպէս երթայր զհետ իւրոյ խորհրդոյն, և յաւելեալ զօրութիւն ի սպառնալիս անդր՝ զարհուրեցոյց զայրուձին և արար կոխան զհետևակսն: Տարկուինիոս Կրեսկենդ եղև ձեռներէց ի պաշտպանել զաշտարակ մի, որ նմա յրեսկենդ եղև ձեռներէց ի պաշտպանել արտաքս, առնէր ցիր և ցան՝ յանձն էր ի պահ. ստէպ ելանէր արբարոսաց անտի, մինչև հուրք զորս միանգամ հուպն զային ի բարբարոսաց անտի, մինչև հուրք արձակեալք արտաքուստ պատէին զնա յամենայն կողմանց: Որոց միանգամ չէր առեալ վերս՝ զերծան ի բաց ընդ ճանապարհս վարունս. իսկ վիրաւորք դառնային ի բանակ անդր, զքաջութենէ թագաւորին, զթուոյ և զգաղանութենէ զօրաց նորա պատմելով, բազում ինչ առ ահին ստուգարացուցեալ, զոր նոյնպէս երկիւղն տայր ընդունել զիւրու: Զօրավարն իսկ ոչ ևս կուսէր ընդդէմ այսպիսի գունդ զիւրու: Զօրավարն իսկ ոչ ևս կուսէր ընդդէմ այսպիսի անյաջող ընթացից զիւրաց: Թողեալ էր նա զամենայն հոգս պատերազմին և աղաչեալ զԿորբուղոսն՝ երկրորդ պատգամաւորութեամբ՝ ըստ հասանել ճեսով, ազատել զգրօշսն, զարծուիս, զանուան դրեալ հասանել ճեսով, ազատել զգրօշսն, զարծուիս, զանուան դրեալ թէ եղծեալ խախտեալ բանակին թշուառացելոյ, մինչ նոքա զոր



նաց անկանելի փախստեանն. զամբարտաւանութիւն իւր լազեցուցեալ՝ ցանկալը պատուոյ համեստութեան: Խիզախէր ընդդէմ յորձանացն Արածանուոյ հեծեալ ի փիղ, և որ առ նովաւն երթալին՝ անցին ի ձի, զի համբաւ տարածանէր, թէ կամուրջն խորտակելոց էր ընդ բեռամբ առ նենգութեան շինողացն, այլ որ համարձակեցանն անցանել՝ զիտացին թէ էր հաստատուն և չգուր որոգայթ թագուցեալ: Յայտնի եղև սակայն, թէ պաշարեալքն ունէին մթեբեալ պաշարս այնչափ՝ մինչև հրձիգ առնել նոցա շտեմարանս ցորենոյ. մինչ, ըստ պատմութեան Կորբուզոնի՝ Պարթևք առ ի չգույէ պաշարի, տեսեալ ևս զխար երիվարաց իւրեանց սպառեալս՝ հանդերձեալ էին թողուլ զպաշարունն, և Կորբուզոնի առաջի կայր ոչ աւելի քան երկից աւուրց ճանապարհ՝ հասանել ի թիկունս պաշարելոցն: Կորբուզոն լաւել ասել, թէ Պետոսի երգուեալ էր առ ոտս նշանացն առաջի հրեշտակաց Վաղարշու, որ էին մօտ իբրև վկայք՝ թէ ոչ ոք ի Հռոմոց անտի մացէ ի Հայս, մինչև պատգամաւոր ոք կայսեր տացէ զրոյց, թէ հաճի կայսր ընդ խաղաղութիւնն: Եթէ ի ծանրացուցանել զամօթ նախատանացն Պետոսի հրնարեցաւ զայստիկ Կորբուզոն՝ են այլ անցք որոց ստուգութիւնն առանց հակառակութեան է, այն իսկ, թէ Պետոս արար մղոնս քառասուն ի միում աւուր, թողեալ զվիրաւորսն ի ճանապարհին, և թէ այսպէս շտապաւ փախչել նորա ահագին զպարտութիւնն երևեցուցանէր լաչս թշնամուոյն, որպէս թէ սպառսպուռ խորտակեալ էր զօրն: Կորբուզոն որ պատահեցաւ նոցա առ Եփրատաւ՝ ոչ կամեցաւ զի բանակ իւր ցուցցէ նոցա զիւրոց զինուցն պայծառութիւն և զնշանսն պատուոյ և փառաց, զի մի առաւել իմն ի կոր կործանեսցէ զնոսա: Տրտմեալք և ի գութ խանդաղատեալք ընդ կորանս ընկերաց իւրեանց տառապելոց՝ զինուորք Կորբուզոնի ոչ կարացին ունել զարտասուս: Հագիւ լարտասուս անդ իւրեանց ածին զմասաւ տալ և առնուլ ողջոյն: Անդ էր տեսանել ոչ մրցումն քաջութեան, ոչ տենչ փառաց որ լաջողագոյն ժամանակի էին գործգթութիւն միայն տիրէր, մանաւանդ ի խոնարհագոյն կարգս զօրուն: Զօրավարքն երկուքին խօսեցան ընդ միմեանս կարճառօտս: Կորբուզոն վշտանալը իմն, զի ի զուր վաստակեցոյց զգօրականն, մինչ պատերազմին մարթ էր առնուլ վախճան փախստեամբ Պարթևաց: Պետոս տալը պատասխանի, թէ ոչ մին և ոչ միւսն կորոյս ինչ. պարտ էր նոցա զարծուիս իւրեանց մատուցանել լառաջ և ի միասին խաղալ ի վերայ աշխարհին Հայոց, տկարացելոյ դառնալովն Վաղարշու լետս: Կորբուզոն ասէր, եթէ չունէր հրաման ի կայսերէ, թէ վտանդ լեզէոնացն միայն ձգեաց զնա լիւրմէ նա-

հանգէն, և թէ լեալ անդէտ թէ զինչ առնելոց էին Պարթևք՝ կամէր դառնալ անդրէն լԱսորիս, զի էր լերկբայս թէ հետևակ զօրն, խոնջեալ պարտասեալ լերկարութենէ ճանապարհին՝ գուցէ ոչ լինիցի բաւական զգէմ ունելոյ հեծելագօրուն (Պարթևաց), որ արթունն և զուարթուն էր և զօրոյ արշաւանսն զիւրացուցանէր հարթութիւն լայնատարած դաշտացն: Ապա Պետոս գնաց ձմերել ի Կապադովկիա: Յետ սակաւ միոյ Վաղարշ առաքէր ստիպել զԿորբուզոն՝ կոչել լետս զպահական, զորս կացուցեալ էր նորա անդրքան զԵփրատ, զի զետն լինիցի, որպէս լառաջն՝ անջրպետ ի մէջ երկուց թագաւորութեանց: Իսկ Կորբուզոն խնդրէր զի զօրք Պարթևաց ելցեն լաշխարհէն Հայոց, և հաճեցաւ թագաւորն: Ամբութիւնք շինեալք ի Կորբուզոնէ լայնկոյս Եփրատայ՝ քանդեցան, և Հայք մնացին առանց տեառն: Բայց ի Հռոմ կանգնէին լաղթանակք ի նշան պարտութեան Պարթևաց, և զԿապիտոլեան լերամբն բարձրացան կամարք լաղթութեան ի հրամանէ ծերակուտին—մինչդեռ վախճան պատերազմին տակաւին չէր լայտ—և մատուցան լառաջ, առ սպրեցուցանելոյ զաչս, թէպէտ և իրք մերոցն ձախողէին, և ժողովուրդն իրագէտ էր անցից պատերազմին: Առ լաւ ևս ծածկելոյ զյոյզս մտացն ընդ ճշմարտութիւն իրացն՝ ներոն առնէր առաւել քան զայս. մասն մի ցորենոյն ի պէտս ժողովրդեան էր հնացեալ և փտեալ. ետ ամալ զայն ի Տիբեր գետ, իբրև վտահ լառատուութիւն պաշարի. և թէպէտ նաւս իբրև երկերիւր ընկղմեալ էր մըրիկ ի նաւահանգստին, և զայլ ևս հարիւր, որ գային ընդ գետն ի վեր, ծախեաց հրդեհ՝ զին ցորենոյն չլաւելաւ: Ի սկզբան դարնայնոյն հասանէին հրեշտակք Պարթևաց հրահանգք Վաղարշու և թղթով, որոյ պատճէն էր օրինակ զայս: «Լուեցից, ասէ, զխնդրոյն, զորմէ բազում անգամ եղեն բանք, այն է թէ ոչ իցէ տէր աշխարհին Հայոց. քանզի զիք որ տեսարքն են ազգաց հգօրադուսից իսկ՝ ետուն Պարթևաց, ոչ առանց ամօթոյ Հռոմայեցոց, զտէրութիւն երկրին այնորիկ: Յառաջ քան զայս կալալ զՏիբերոն փակեալ ի բերգի ուրեք, և ապա, մինչ կարողն էի ջախջախել զՊետոս և զլեզէոնս նորա՝ արձակեցի զնոսա անվնաս: Զօրութիւն իմ լայտնի էր արդէն ըստ բաւականին, ցուցի արդ և զգթութիւն իմ: Տրդատ առնուր լանձն երթալ ի Հռոմ առնուլ զթագն՝ եթէ չէր արգելեալ ի նուիրական պարտուց քրմութեանն. երթիցէ սակայն առ դրօշս և առ պատկերս կայսեր և անդ առաջի լեզէոնաց. արասցէ՝ զնաւակատիս իւրոյ թագաւորութեանն»: Եւ զի այլ թուղթ Վաղարշու էր հակառակ թղթոցն Պետոսի, որ կարծեցուցանէր տակաւին անստուգ զելս պատերազմին՝





պէս և զՀայոց աշխարհն, և թէ Տիգրան աւերէր զԱդիարեն՝ պատ-  
 րաստէր գալ անձամբ ի վերայ Կորբուղոնի, և առաքեաց ի Հայս  
 զՄանաւազ արքայ Ադիարենացոց և զՄոնեսէս Պարթև: Սոքա  
 պաշարէին զՏիգրան ի Տիգրանակերտ: Այլ զի պաշարմամբն այ-  
 նուիկ փոխանակ վնաս ինչ գործելոյ նմա յամենայն խառնուրդս  
 ճակատուց մղէին լետս ի նմանէ և ի Հռոմայեցոց որ ընդ նմա  
 էին, և զի դարձեալ Կորբուղոն հսկէր մեծաւ զգուշութեամբ ի  
 վերայ Ասորուց՝ Վաղարշ ի բաց եկաց ի խորհրդոյն և դադարե-  
 ցաւ ի պատրաստութեանցն: Առաքեալ դեսպանս առ Կորբուղոն՝  
 հաւանեցոյց զնա տալ միջոց պատերազմին, յանձն առեալ ընդ  
 այնր արձակել դեսպան առ կայսր և բարձեալ զպաշարումն հանել  
 զգորս իւր յաշխարհէն Հայոց: Ներոն ոչ առնէր նմա պատասխանի  
 և առաքէր զԿեսեսնիոս Պետոս ի Կապադովիկա արգելուլ յապրս-  
 տամբելոյ զՀայս:

Վաղարշու տուեալ ճակատ առ Տիգրանակերտիւ՝ վանէր զՊե-  
 տոս, որ գայր ի թիկունս քաղաքին. ապա զհետ մտեալ նորա ի  
 փախստեանն՝ խորասկէր զպահանորդսն թողեալ ի թշնամուոյն ի  
 Տաւրոս, և զնա ինքն արկ յարգել ուրեք մօտ յԱրածանի: Սակայն  
 դառնալոց էր լետս ոչինչ վճարեալ—զի չէր մարթ նմա հպել ի  
 պատնէշսն առ ի չգուէ սպառագէն զօրաց, և հասեալ անդր առանց  
 պաշարի՝ չգտանէր ուժիկ բաւական ըստ թուոյ բազմութեան զօ-  
 րուն—եթէ Պետոսի, երկուցեալ ի նեախց անտի Պարթևին որ հա-  
 սանէին մինչև ի բանակեաղ անդր, և յայրուձիոյն որ ամենայն  
 ուստեք երևէր՝ չէր լեալ բանազնաց, դաշինս կռեալ և երգմամբ  
 խոստացեալ ելանել յաշխարհէն Հայոց, զոր Ներոն տալոց էր Տըր-  
 դատայ: Հոճեալ ընդ այս Պարթևին և աճեալ զմտաւ, թէ մարթ  
 էր դիւրաւ լինել տէր երկրին և շահել զՀռոմայեցիս, իբր այն թէ  
 երախտիս առնէր նոցա, լուեալ ևս զմերձենալ Կորբուղոնի, զոր  
 Պետոս կոչեալ էր յօգնութիւն իւր՝ թողոյր պաշարելոցն երթալ  
 ազատ, յառաջագոյն խնդրեալ ի նոցանէ արկանել նմա կամուրջ ի  
 վերայ Արածանուոյ, ոչ զի պէտս ինչ ունէր կամրջին, զի անցեալ  
 էր նա ընդ հուն մի, այլ կամէր ցուցանել նոցա եթէ էր հզօրա-  
 գոյն քան զնոսա: Ուստի փոխանակ անցուցանելոյ զգորս իւր ընդ  
 կամուրջն՝ ինքն անց ի լիւղ հեծեալ ի փիղ և ետ անցանել զօրուն  
 այնպէս՝ որպէս անցեալ էր նոցա յառաջագոյն:

Այն ինչ հաստատեալ էր դաշանցն, հասեալ Կորբուղոն ան-  
 հնարին արագութեամբ յափունս Եփրատայ՝ առնոյր անդէն գտեղի:  
 Իբրև բանակքն երկօքեան (Կորբուղոնին և Պետոսի) եկին առ մի-  
 մեանս՝ անդ էր տեսանել զմեծ խտիրն զօրաց և զօրավարաց եր-

կուստեք. մի կողմն էր ուրախ և պարծէր ընդ արագութիւն իւ-  
 րեանց. միւս կողմն տրտմեալք և ամօթով վասն դաշանցն կռելոց:  
 Իսկ Վաղարշ առաքէր զՄոնեսէս խնդրել ի Կորբուղոնէ՝ թողուլ  
 զամբուլութիւնսն որ ի Միջագետոս: Պատգամաւորք ստեպ երթալին և  
 գալին ընդ կամուրջն Եփրատայ, զոր ընդ մէջ հասեալ էր նոցա:  
 Կորբուղոն խոստանալը ելանել ի Միջագետոց՝ եթէ Պարթևք թո-  
 ղուին զՀայս, և պայմանքն կատարեցան երկուստեք, մինչև նե-  
 րոն լեալ իրազեկ եղելոցն և լուեալ զհրեշտակսն առաքեալս ի  
 Վաղարշէ՝ առնէր պատասխանի եթէ առնոյր յանձն տալ զՀայս  
 Տրդատայ՝ եթէ և նա յանձն առնուցու երթալ ի Հռոմ: Ապա լետ  
 հանելոյ զՊետոս ի զօրավարութենէն և ցրուելոյ զգօրսն որ ընդ  
 նմա՝ միւսանգամ յանձն առնէր Կորբուղոնի զպատերազմն ընդ-  
 դէմ բարբարոսաց: Ունէր ի մաի անձամբ երթալ ի կռիւն, այլ  
 անկեալ յերկվարէն ի ժամու զոհիցն՝ ոչ իշխէր երթալ, և մնաց  
 ի Հռոմ: Կորբուղոն յաջս ամենեցուն պատրաստէր ի պատերազմ  
 ընդդէմ Վաղարշու, նա չէր իսկ առ նա հարիւրապետ մի՝ ստի-  
 պեալ զնա հանել զգօրս իւր յերկրէն, այլ ի ծածուկ տալը նմա  
 խրատ առաքել զեղբայր իւր ի Հռոմ, և հաւանեցոյց զնա յայն,  
 զի Կորբուղոն թուէր ունել զօրս առաւել քան զնորայսն: Կորբու-  
 ղոն և Տրդատ տեսին զմիմեանս ի տեղուջ ուրեք Հռանդէա անուն:  
 Ոչ ի խորհել միայն եկին նոքա ի մի վայր. կանգնեցաւ բեմ  
 բարձր, յորոյ վերայ եգաւ կէս անդրի Ներոնի. Տրդատ գէմ յան-  
 դիման մեծի իրիք բազմութեան Հայոց, Պարթևաց և Հռոմոց մա-  
 տեաւ յառաջ ի պատկեր անդր կայսերն և երկիր ետազ նմա. ապա  
 լետ մատուցանելոյ զոհս և աղերս պողատանաց՝ եհան զթաղն ի  
 գլխոյն և եղ ի վերայ պատկերի կայսեր: Մանաւազ և Վաղարշ եկին  
 տեսանել զԿորբուղոն և ետուն նմա պատանդոս: Ներոն վասն իրացս  
 այսոցիկ անուանեցաւ ինքնակալ բազում անգամ (Կիոն ԿԲ. 19—23):

10. Թէպէտ, ինչպէս յայտնի է այս պատմութենէն, Հռո-  
 մայեցիք յաղթուած էին մանաւանդ քան յաղթող, և Տրդատ երևե-  
 ւոց էր ի Հռոմ, ըստ պայմանին Վաղարշու, պատուով ըստ օրինի  
 հիւպատոսաց՝ Ներոն խորամանկութեամբ ի պատիւ իւր դարձուց  
 ընդունելութիւնը, որպէս ասէ Սուետոն, որոյ բանքն ի ստորև:  
 Արգարև լատին պատմիչք ժամանակակիցք (Սուետոն) և մերձա-  
 լորք ժամանակաւ (Եւտրոպիոս) կ'ընդունին, թէ Հռոմայեցիք  
 յաղթուեցան այն պատերազմին մէջ. «Յարևելս ամօթալի պար-  
 տութիւն ի Հայս՝ անցոյց զլեզէոնս մեր ընդ լծով» (Սուետ. ի Ներ.  
 ԼԹ.): «Պարթևք հանին ի նմանէ (ի Ներոնէ) զՀայս և ետուն ան-  
 ցանել լեզէոնաց մերոց ընդ լծով» (Եւտր. Է. 14): Տրդատ անկաւ

































հեղ, որ եկեալ էր ընդդէմ նորա եօթնհարիւր փոք, հազար և ութհարիւր գերանդազէն կառօք և բազում հազարօք հեծելոց՝ Աղեքսանդր դարձաւ իսկոյն յԱնտիօք և մեծացոյց զգօրսն աւարօքն զոր առեալ էր ի Պարսից. զի տայր հրաման զօրապետացն և զինուորաց՝ պահել զոր ինչ առեալ էր նոցա յերկրէ անտի թըշնամուրն: Յայնժամ զառաջինն տեսան կալանաւորք պարսիկք ի մէջ Հռոմայեցւոց: Եւ զի թագաւորք ազգին այնորիկ նախատինս մեծ համարին անձանց, եթէ հպատակք նոցա անկցին գերի՝ գնեցան գերեալքն արծաթոյ: Աղեքսանդր զգինս փրկանացն թողոյր նոցա՝ որոց կալեալ էր զնոսա, զմասն ինչ միայն անտի առեալ ի գանձն: Աղեքսանդր երթալը յետ այնորիկ ի Հռոմ, ուր կատարեաց նա մեծաւ շքով զձաղանսն և խօսեցաւ առ ծերակոյտն օրինակ զայս. (քաղուած ի զիւանէ անտի ծերակոյտին, եօթներորդ աւուր կաղանդացն հոկտեմբեր ամսոյ). Ծերակոյտ Հռոմայեցւոց, յաղթեցաք Պարսից: Երկայն ճառք աւելորդ են, պարտ է միայն գիտել ձեզ, թէ զինչ նոցա զօրութիւնն էր, սրալիսի պատրաստութիւն նոցա: Եին նոցա եօթն հարիւր փիղք, աշտարակօք բարձելովք աղեղնաւորօք և նետիւք: Կալաք ի նոցանէ հարիւրս, երկերիւրք սպանան ի ճակատու անդ, ածաք այսր զութեւտասանսն միայն: Ունէին կառս գերանդազէնս հազար. մարթ էր մեզ բերել ի նոցանէ երկերիւր, որոց երկվորք կորուսեալ էին, այլ չթուեցաւ մեզ կարեւոր, քանզի դիւրին է ցուցանել ձեզ այլս: Յաղթեցաք հարիւր և քսան հազար հեծելոց և սպանաք ի պատերազմի անդ տասն հազար սպառազէն վառեալ, զորոց զգէնսն տուաք մերոց զինուորաց: Կալաք զբազումս ի Պարսից զորս վաճառեցաք: Նուաճեցաք զամենայն երկիրն որ միջոցի անդ երկուց գետոց, այն է զՄիջագետս, զոր կորուսեալ էր Հեղինոքաբազայ: Խորտակեցաք և արկաք ի փախուստ զԱրտաշիւր, զահեղն և՛ զօրութեամբ և՛ համբաւով, և աշխարհն Պարսից ետես զնա փախստեալ, թողեալ զնշանսն անդէն ի տեղւոջն՝ ուր երբեմն կորուսեալ էր մեր զմերսն: Ահա՛, ծերակոյտ Հռոմայեցւոց, զոր ինչ արարաքս: Չեն աստ պէտք ճարտարխօսութեան: Զինուորք մեր գան մեծացեալ. յաղթութիւնն տայ մոռանալ զվաստակ: Չեզ անկ է արդ սահմանել աղերս պաղատանաց առ ի յայտ առնելոյ զշնորհակալութիւն մեր առ դիս: Ծերակոյտն ետ պատասխանի ի ձայն ցնծութեան. Աւզոստէզ Աղեքսանդրէ, տեսանեմք զնշանս յաղթութեան ձերոյ, տեսանեմք և զյաղթութիւն ձեր: Փառք մանուկ կայսեր մերում, հօր հայրենեաց, քահանայապետիդ մեծի: Փառք մեզ, եմք ամենայն ուրեք յաղթող: Վստահ ի յաղթել է նա՛ որ զիտէն հրամայել զօրուն: Երանելի է

ծերակոյտս, երանելի զօրդ, երանելի ժողովուրդն հռոմէական:— Աղեքսանդր յետ արձակելոյ զծերակոյտն՝ ել ի Կապիտոլիոնն, մատուց զսհս դիցն և եդ ի մի մեհենին պատմուճանս պարսիկս: Ապա մատուցեալ առ ժողովուրդն՝ ասէ. Արք հռոմայեցիք, յաղթեցաք Պարսից և ածաք այսրէն զգօրս մեր լի աւարօք: Խոստանաք բաշխել ձեզ պարգևս. վազիւ տացուք ի կրկիսի անդ խաղս պարսկականս: Զայսոսիկ գտաք ի տարեգիրս և յայլ բազում մատեանս: Բայց և այնպէս ոմանք ի մատենագրաց ասեն, եթէ Աղեքսանդր ոչ միայն չկարաց յաղթել արքային Պարսից՝ այլ և մատուցեամբ միոյ ուրումն ի գերելոց անտի՝ ստիպեցաւ, առ ի չմատնելոյ ի պարտութիւն՝ աճապարել ի փախուստ: Այլ ասել զայս հակառակ բազմացն կարծեաց չէ մարթ նոցա, որոց անցեալ իցէ ընդ բազում մատեանս: Քանզի, ասեն, Աղեքսանդր կորոյս զգօրսն ի սովոյ, ի ցրտոյ և ի հիւանդութենէ, որպէս Հերովդիանոսն պատմէ: Աղեքսանդր լի փառօք, ընկերութեամբ ծերակուտին և կարգին ասպետաց, համօրէն ժողովրդեան և բազմութեամբ կանանց և մանկուոյ, մանաւանդ կանանց զօրականին, գնաց հետի յապարանսն, մինչ կառք նորա յաղթական երթալը զկնի նորա, ձգեալ ի չորից փղաց: Բարձեալ ի վերայ բազկաց բազմութեանն՝ հազիւ արար (Աղեքսանդր) զկարճն զայն ճանապարհ ի չորս ժամս, մինչ ամբօխն աղաղակէր. Ողջ լիցի Հռոմ, զի ողջ է Աղեքսանդր: Ի վազիւն զկնի խաղուց կրկիսին և տեսլեանց ի թատերն՝ բաշխեաց կայսր պարգևս հռոմէական ժողովրդեան և ըստ օրինակին Անտոնինոսի, որ նուիրեալ էր ի յիշատակ Փաւստինեայ արծաթ ի սնունդ մանկանց և աղջկանց՝ Աղեքսանդր հաստատէր այնպիսի ինչ ի յիշատակ Մամեայ (մօր իւրոյ): Պատերազմն մատուցաւ յառաջ ի ձեռն Յունեայ Պաղմատեայ» (Լամբր. յԱղեքս. Սևեր. 54—58): Զիարդ և իցէ՛ հաւանականագոյն է, թէ Արտաշիւր յաղթուեցաւ ի Հայոց և ի Հռոմայեցւոց միացելոց, թէպէտ ոչ առանց մեծի վնասու ալցս վերջնոց:

17. Աղեքսանդր Սևերոս կ'սպանուի (235), և մինչև 238՝ Մաքսիմինոս Թրակացի, երկուքին Գորգիանոսք, ապա Պուպիէնոս Մաքսիմոս և Բազրինոս կ'սպանուին հետզհետէ, և կ'ընտրուի Գորգիանոս Գ. (238—244): Այս միջոցին, այն է 235—238՝ կը մեռնի Արտաշիւր, մինչ կը պատրաստէր նոր յարձակումն ի վերայ Հայոց և Հռոմայեցւոց: Բայց Հայք՝ կը թուի թէ էին ազատ ընդ ազդեցութեամբ Հռոմայեցւոց և բարեկամ նոցա, քանզի առ Մաքսիմինոսիւ Թրակացւով (235—238) կը գտնենք զՀայս օգնական նիգոկակից նմա ի պատերազմին ընդդէմ Գերմանաց (236).—Մաքսի-

մինոս «ածէր ընդ իւր ամբաւ բազմութիւն զօրաց, գրեթէ զհամօրէն գունդ Հռոմայեցւոց, որպէս և բազմութիւն մեծ աղեղնաւորաց յԱրուեստանէ, յՈւռհայաստանէ և ի Հայոց» (Հերովդ. Է. 5): Առ Շապուհ Ս. (240—271) կ'սկսի թշնամութիւնն աւելի մեծ գորութեամբ: Շապուհ կը յարձակի (241) Հռոմայեցւոց երկիրներուն վրայ ի Միջագետս և յԱսորիս: Մծբին կը պաշարուի և կ'առնուի լեռ երկար և յամառ ընդգիմութեան: Շապուհ կ'սպառնայ Անտիոքայ, կը խաղայ մինչև ի Կապադովկիա և ի Կիլիկիա: Կը թուի թէ Հայաստան ևս չմնաց ազատ յարշաւանաց Շապուհ, քանզի, ինչպէս պիտի տեսնենք լետով՝ Արտաշատ մայրաքաղաք Հայոց ինկած էր ի ձեռս Պարսից, երբ Գորգիանոս Գ. սկսաւ զիւր արշաւանն ընդգէմ Պարսից (243):

18. Թէ ինչ եղաւ Տրդատ Բ. և ո՞վ յաջորդեց նմա՝ չունինք լիշատակութիւն արտաքին ժամանակակից պատմութենէ: 218-էն, որ է տարին յորում Տրդատ Բ. ընկալաւ թագ ի Մակրինոսէ յաջորդէն Կարակալլայի, մինչև ի գերութիւնն Վաղերիանոսի (260), կը գտնենք միայն լիշուած Տրեբեղղիոսէ Պողոսնէ, հռոմայեցի պատմագրէ ոչ հեռի ժամանակաւ՝ Արտաւազդ ոմն իբր թագաւոր Հայոց, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև: Գորգիանոսի արշաւանն ընդգէմ Պարսից յաջողեցաւ, ինչպէս կը պատմէ Յուլիոս Կապիտոլինոս գրեթէ ժամանակակից (այն է իբր 40 ամաւ լետով քան զԳորգիանոս). — «Գորգիանոս լեռ բանալով զմեհեանն Յանոսի, (իբրև ի նշան թէ կայր պատերազմ առաջի)՝ խաղաց ի վերայ Պարսից այնպիսի ահեղ բանակաւ և այնչափ ոսկւով, մինչև մարթել օգնութեամբ դաշնաւորացն և իւրոյ զօրուն յաղթել ազգին այնմիկ: Անցեալ ընդ Միւսիա հարկանէր վսնէր, զհետ մտեալ հալածէր զորս միանգամ թըշնամի էին նմա ի Թրակիա. ապա միջամուխ լեալ յԱսորիս՝ խաղայր ի վերայ Անտիոքայ, որ յայնժամ ի ձեռս Պարսից էր: Անդ բազում ճակատս տուեալ յաղթէր, խախտէր զթագաւորն Պարսից Շապուհ. ապա զինի Արտաշատու առնուր զԱնտիոք, զԽառան և զՄծբին, քաղաքք, որ ընդ Պարսից իշխանութեամբ էին: Թագաւորն Պարսից երկնչէր լուծ ի Գորգիանոսէ, մինչև — թէպէտ գիտէր զիւր գորութիւն և զմերն — հանել զզօրս իւր ի քաղաքաց մերոց և թողուլ զքնակիչս նոցա առանց իրիք վնասու և բռնութեան: Այսպէս Պարսիկք, զորս երկիւղ էր տեսանել յԽալիս՝ մտանէին լերկիր իւրեանց յահէ զօրացն Գորգիանու, և արևելք համօրէն լինէին միւսանգամ Հռոմոց: Գորգիանոս ունի թուղթ առ ծերակոյտն օրինակ զայս. ԶԱնտիոք կորցեցաք ի լծոյ Պարսից: Տուաք միւսանգամ հռոմէական պետութեան զԽառան և զայլ ևս քաղաքս: Մա-

տեաք յառաջ մինչև ի Մծբին, և եթէ շնորհեսցեն մեզ զիք՝ երթիցուք մինչև ի Տիգրան (Յուլ. Կապիտ. ի Գորգ. Գ, ԻԶ. ԻԷ):

19. Գորգիանոս կ'սպանուի 244, և յաջորդ նորա Փիլիպպոս (244—249) ի դաշինսն ընդ Շապուհ թողուց Պարսից զՄիջագետս և այսպէս մնաց առ յաջորդօք նորա, առ Գեկոսիւ (249—251) և առ Գաղոսիւ (251—253), որ զբաղեալ էին զթական պատերազմներով և ներքին խռովութեամբք: Յաջորդն Գաղոսի Վաղերիանոս (253—260) կու գայ յարևելս (259), բայց յաղթուելով կը բռնուի դաւով:

20. Այնուհետև Շապուհ առաւել ևս համարձակութիւն առնուով կը խաղայ Անտիոքայ վրայ և կը դարձունէ յաւեր զքաղաքն. բայց ի դարձին լետս, մինչ կ'անցնէր ընդ Եփրատ՝ Պալմիրայի իշխանն Ոգենատոս կը զարնէ զնա չարաչար Ուռհայի մօտ, կ'առնու զՄծբին, կը վանէ զՇապուհ ի Միջագետաց և կը կոչուի ի Հռոմայեցւոց «Բուքս արևելից». բայց ինքն իւր առաջին յաղթութենէն հետէ առ Եփրատայ (260) կը կոչէր զանձն թագաւոր Պալմիրայ» (Բիզդէր):

Պալմիրա, ըստ Արաբացւոց Թատմոր, անուանի քաղաք անպատին՝ Արաբիոյ, ի մէջ Ասորոց երկրին և Եփրատայ, Պալմիրա, այսինքն արմաւենի կոչուած ի Հռոմայեցւոց իւր գեղեցիկ արմաւենիներուն պատճառաւ, մեծանուն և վաճառաշահ իւր սքանչելի դրիւքն իբրև ճանապարհ վաճառականութեան ի մէջ արևելից և արևմտից — կը կարծուի շինեալ ի Սողոմոնէ: Ունեցաւ երկար ժամանակ փոքր իշխաններ, որ պահեցին զինքնօրէնութիւն իւրեանց մինչև Գ. դար, երբ եղան հարկատու Հռոմայեցւոց: Այս իշխաններէն էր Ոգենատոսս այս, որ մեծամեծ քաղութիւններ գործեց ոչ միայն Պարսից դէմ, ինչպէս պատմուեցաւ հոս, այլև երեսուն բռնաւորաց (ապստամբ իշխանք, որ առ Վաղերիանոսիւ, Գաղիենոսիւ, Կալադեաւ, Աւրեղեաւ, 253—270, եղան ինքնազուլիս հռոմէական պետութեան այլևայլ տեղերը) շատերուն դէմ, մինչև արժանի լինել առնուլ, ինչպէս ըսինք՝ «Բուքս» կամ «Զօրավար արևելից», նաև «Օգոստոս» տիտղոսը: Այլին Ոգենատոսի Զենոբիա լեռ մահուան առն իւրոյ առաւ անուն «Բշխոյ արևելից», բայց յարուց իրեն դէմ Աւրեղիանու (270—275) երկրորդ յաջորդին Գաղիենոսի զէնքը: Զենոբիա յաղթուելով ձաղեցաւ ի Հռոմ յԱւրեղիանոսէ. հանդերձ նորա կորեաւ նաև իշխանութիւնն Պալմիրայ, որ եղաւ նահանգ հռոմէական յամին 272: Պալմիրայի հոլակալ աւերակները կան ցարդ, 245 հազարամէտր ի հարաւոյ արևելից Բերիոյ և 268 հազարամէտր ի հիւսիսոյ արևելից Դամասկոսի: Կը պահեն

տակաւին Թատմոր անունը: Յամի 1691 եղան ծանօթ Եւրոպացւոց և նկարագրուած են գեղեցիկ ի Վոլնէյէ: Հոս կը դնենք երևելի մատենագրի մը խօսքը. «Ո՛րպիսի մեծ շահ օգտի կայր մնայր կողմանցն Եփրատայ՝ եթէ խաղաղութիւնն, որ եկն ետ ընդ ետ զկնի, և իմաստունն վարչութիւն, որպիսի էր Պալմիւրայն, ուր վաճառականութիւն, արուեստք և գիտութիւնք էին ի ծաղկի՝ լեալ էին տեական, և չէր ի ձեռն Աւրեղիանու այնպէս արագ արագ ի վերայ հասեալ և՛ Զենոբիայ և՛ հոյակապ մայրաքաղաքին Պալմիւրայ կործանումն, որով ոչ միայն շողաւորն տեսիլ այն ինչ երևելոյ տէրութեանն յանկարծ ի մառն մտանէր, այլ և համօրէն արուարձանեայ երկրին լինէր այն առ եղեռանէ»:

**21.** Շապհոյ առաջին արշաւանին ժամանակ, ինչպէս տեսանք՝ Հայք նուաճեցան ընդ Շապհոյ (241—243), այլ առ Գորդիանոսիւ, առ որով Շապուհ մղեցաւ յետս՝ առին դարձեալ զազատութիւն իւրեանց (244): Երկրորդ արշաւանին ժամանակ յետ կապանացն Վաղերիանու (260)՝ Շապուհ չգալու Հայոց, նա մանաւանդ արար զնոսա բարեկամ և դաշնակից, քանզի Վաղերիանոսի գերութեան ժամանակ, մինչ կ'իշխէր Հայոց Արտաւազդ ոմն՝ կը գտնենք զՀայս Շապհոյ կողմը, ինչպէս յայտնի է նամակէն զոր գրեց Արտաւազդ առ Շապուհ և զորոյ օրինակը կու տայ մեզ Տրեբեղդիոս Պողիոն լատին պատմիչ (իբր 50 ամօք յետոյ քան զՎաղերիանոս). — «Արտաւազդ արքայ Հայոց գրեաց առ Շապուհ զթուղթն որ զկնի. Ուրախ եմ ընդ փառս քո, այլ երկնչիմ թէ արծարծեցեր զհուր պատերազմի մանաւանդ քան յաղթեցեր: ԶՎաղերիանոս խնդրեսցեն և՛ որդի նորա, և՛ թոռն, և՛ զօրավարք Հռոմայեցւոց, և՛ համօրէն Գաղղիա, և՛ Ափրիկէ ողջոյն, և՛ բովանդակ Սպանիա, և՛ ամենայն Իտալիա, և՛ ամենայն զօրք, որ են ի Լիւրիկէ և յարևելս և ի Պոնտոս դաշնակիցք Հռոմոց կամ ընդ իշխանութեամբ նոցա: Կալար դու զայր ոմն ծեր, և յարուցեր հակառակ քեզ զամենայն ազգս երկրի, թերևս և հակառակ մեզ՝ որ առաքեցաքս քեզ օգնական. դրացի քո եմք և կրեմք հանապաղ վիշտս, յորժամ կուուրքք ընդ միմեանս» (Տրեբ. Պոլ. ի Վաղեր. Է.): Այս բարեկամութիւնն Հայոց կը տեսէր առ Աւրեղիանոսիւ (270—275), ինչպէս յայտնի է ի նամակէն Զենոբիայ թագուհւոյն, հակառակորդին Հռոմայեցւոց, առ Աւրեղիանոս կայսր. — «Զենոբիա տիկին արևելից առ Աւրեղիանոս Ազոստոս. Ոչ սք երբէք խընդրեաց զոր դուդ պահանջես՝ նամակաւ: Քաջութիւն է, որ տայ վճիռ լիրս պատերազմի: Խնդրես լինէն անձնատուր լինել, որպէս թէ չգիտիցես, եթէ գշխոյն Կղէոսպարա կամեցաւ մեռանել մանա-

ւանդ քան մատն լինել իւրում պատուոյ: Չպակասէ մեզ ի Պարսից օգնութիւն, որում սպասեմք իսկ. Սարակինոսք ի մեր կոյս են, Հայք ի մեր կողմն: Աւազակք երկրին Ասորւոց հարին զբանակ քո. զի՞նչ լինիցի, եթէ գայցէ ձեռնն որում ամենայն ուստեք ակն ունիմք: Սպաքէն ի բաց թողուցուս յայնժամ զգոռոզութիւնդ, որով հրամայես ինձ լինել անձնատուր, որպէս թէ իցես յաղթող ամենայն ուրեք» (Փղաւիոս Վոպիսկոս լատին պատմիչ առ Գիոկղետիանոսիւ, ուստի և ժամանակակից. լԱւրեղ. ԻԷ.): «Թէպէտ և—կը յաւելու պատմիչն—(կայսրն) և՛ զօգնութիւնն որ առաքէր ի Պարսից՝ արգել, և՛ զգուռնդ Սարակինոսաց և՛ զՀայոցն որոց ակն ունէր գշխոյն՝ կասեցոյց, լինքն յանկուցեալ զնոսա եթէ սպառնալեօք և եթէ հնարիւք»:

**22.** Յետ անկման Պալմիւրայ Աւրեղիանոս կը պատրաստուէր խաղալ ի վերայ Վաւմայ Ա. (273—276), բայց մեռաւ. նոյնպէս Պրորոս (276—282), մինչ մօտ էր սկսել պատերազմն առ Վաւմա Բ. (276—294): Կարոս (282—284) յաջորդն Պրորոսի կատարեց իւր նախորդներուն խորհուրդը: Արշաւանն սկսաւ: Երկչոտն Վաւմ խնդրեց հաշտութիւն, և կը պատմուի, թէ երբ հետադարձ Վաւմայ եկան առ Կարոս խօսել հաշտութեան վրայ՝ գտան զնա ի ճաշու, որ էր պատառ մի ճարպ խոզի և չոր ոլոռն: Կայսրն փչուի իւր որ էր կնտակ՝ բանալով ասէ. «Եթէ թագաւորն ձեր չառնու յանձն ընդունել զպայմանս Հռոմայ՝ արարից զերկիր նորա այնպէս մերի՝ որպիսի գլուխս իմ է» (Տիւր. Պամ. Արևել.): Այս սպառնալիք կատարուեցան ըստ մասին: Կարոս զարկաւ Պարսիկներն ի Միջագետս, առաւ Սելևկիա և Տիգրան, անցաւ յաղթական մինչև յայնկոյս Տիգրիսի: Ի վերայ կար Պարսից վտանգ մեծ, որմէ զերծոյց զնոսա կայսեր մահը (284): Յաջորդն Կարոսի՝ Նումերիանոս (284), զանգիտելով կեցաւ յետ: Զայնու ժամանակաւ, այն է 284—294, կամ ի մահուանէ Կարոսի մինչև ի թագաւորութիւնն Ներսէհի (294—303) յաջորդին Վաւմայ Բ՝ չկայ լիշուած պատերազմ ի մէջ Պարսից և Հռոմոց: Միջագետք էին ի հանդարտութեան, նոյնպէս Հայք:

**23.** Այսպիսի հանդարտութեան մէջ էին արևելք առ մեզմն և երկչոտ կառավարութեամբ Վաւմայ Բ-ի, մինչ թագաւորելով Ներսէհ կամեցաւ հեռել իւր նախնւոյն Շապհոյ փառասէր խորհրդոյն, — հանելով զՀռոմայեցիս յարևելից՝ տիրել միահեծան համօրէն արևմտեան Ասիոյ: Ներսէհի առաջին զործն եղաւ յարձակել ի Հայս, ուր կը թագաւորէր թերևս տակաւին Արտաւազդ, լիշեալն ի Տրեբեղդիոսէ Պողիոնէ, և Կարոսի արշաւանէն հետէ հաւանա-

կանապէս կը գտնուէր ի բարեկամութեան Հռոմայեցաց: Ներսէ՛ճ մօտ էր սկսել զթշնամութիւնն ուղղակի ընդ Հռոմայեցաց՝ մինչ Պիոկղետիանոս, որ կը գիտէր զընթացս արեւելից իբր տասը տարիէ հետէ (284—294), տեսնելով Ներսէ՛ճի լանդուզն խորհուրդը՝ սրոշեց ընդդիմանալ նմա պատերազմաւ: Ինքն գալով նստաւ Սնտիոք, գիտել ի մօտոյ Հռոմէական բանակին գործերն: Զօրավար կարգեցաւ Քաղերիոս (յետոյ կայսր), որ արդէն նշանաւոր եղած էր յափունս՝ Եփրատայ: Պատերազմն ի սկզբան չեղաւ յաջող (296): Երկու լեռս մղեցան Հռոմայեցիք. բայց Քաղերիոս անցնելով զԵփրատ 25 հազար զօրօք, փոխանակ դնելու իւր լեզէններն ի վրտանդի Միջագետաց բաց դաշտերուն մէջ՝ հորդեց իւր ճանապարհ ընդ մէջ լեռանց Հայաստանի, որոյ բնակիչք իսկ և իսկ փութացին ի նպաստ նորա: Պարսիկք խորտակեցան չարաչար, և Ներսէ՛ճ վիրաւորեալ ստիպուեցաւ ի փախուստ և աճապարեց խօսել ի հաշտութիւն: Պիոկղետիանոս դրաւ զՔոփար (Քափուր) գետ սահման ի մէջ երկուց տէրութեանց: Միջագետք որ վաղուց էին ընդ վիճիւ՛ թողան Հռոմայեցաց այլ ևս հինգ գաւառօք անդր քան զՏիգրիս: Այս դաշնադրութեան մէջ էր նաև Հայաստան, յոր յաւելաւ Ատրպատական կամ հիւսիսային արևմտեան մասն նորա. թագաւորն Պարսից հրաժարեցաւ վերին իշխանութենէ Հայաստանի վրայ, Քաղերիոս առաւ տիտղոս «Հայական» (Armeniacus), ինչպէս կայ ի հրովարտակին Հալաճանաց Քաղերիոսի առ Եւսեբեայ (Եկեղ. Պամ. Գիրք Ը. Գլ. ԺԱ.): Այսպէս ունինք առ Եւտրոպիոսի, որ ծաղկեցաւ առ Կոստանդիանոսիւ և է գրեթէ ժամանակակից. «Քաղերիոս Մաքսիմիանոս յառաջնում ճակատուն ընդ Ներսէ՛ճի, ընդ մէջ Կաղինեկեայ և Խառանու՛ չեղև յաջող առ ի չգույ՛ իմաստութեան մանաւանդ քան քաջութեան, զի սակաւաճեռն գնդաւ ել ընդդէմ մեծի բազմութեան: Ի բաց վանեալ ի թշնամույն՝ չորաւ առ Պիոկղետիանոս, որոյ հանդիպեալ նմա ի ճանապարհին՝ ընկալաւ, ասեն, անարգանօք, մինչև տալ նմա ընթանալ զբազում հրասախս զկնի իւրոց կառաց: Այլ Քաղերեայ՝ միւսանգամ զօրաժողով լեալ ի Լիւրիկէ և ի Միւսիա՝ տալր գարձեալ պատերազմ ընդ Ներսէ՛ճի հաւուն Որմզդի և Մապհոյ ի մեծ Հայս, և տանէր ի գլուխ յաղթութիւն մեծ, ցուցեալ ոչ սակաւ իմաստութիւն և քաջութիւն, մինչև անձամբ անձին լրտեսել զբանակ թշնամույն երիւք հեծելովք միայն: Յետ առնելոյ փախստական զՆերսէ՛ճ (297)՝ առնուր յաւարի զբանակ նորա, ունէր զկանայս նորա, զքորս և զորդիս և զբազումս յաւագանույն Պարսից որ էին ընդ բանակին, և գանձս բազումս, և զնա ինքն վանեալ վիանդէր մինչև յամալի վայրս իւրոյ թագա-

ւորութեանն: Այսպէս մեծաւ յաղթութեամբ եկեալ գտանէր զՊիոկղետիանոս, որ էր յայնժամ ի Միջագետս զօրու ծանու և ընդունէր զնա մեծաւ պատուով» (Ետր. գիրք Թ. Գլ. ԻԳ, ԻԵ.): Նոյնպէս կը պատմէ և Սեքստոս Բուփոս հռոմայեցի պատմիչ ոչ հեռի ժամանակաւ. «Առ Պիոկղետիանոսիւ կայսերաւ եղև յաղթութիւն նշանաւոր ընդդէմ Պարսից: Քաղերիոս Կեսար, լեռ յառաջնում ճակատու յարձակելոյ սաստկութեամբ ի վերայ անթիւ բազմութեան թշնամույն գույն գնդաւ՝ ի պարտութիւն մատնեալ դառնայր լեռս: Պիոկղետիանոս ընդունէր զնա անհնարին ցասմամբ, մինչև տալ նմա հրասախս ինչ ընթանալ առաջի կառաց իւրոց, թէպէտև կրէր նա ծիրանիս: Բազում գոռաւորութեամբ առնուր Քաղերիոս հրաման՝ միւսանգամ զինու զօրութեամբ փորձել զիւր բախտ, լեռ ամբացուցանելոյ զբանակ իւր գնդօք բանակելովք ի սահմանադուխս անդր Քալիայ: Հասեալ ի մեծ Հայս՝ Քաղերիոս գնաց անձամբ հեծելովք երկու տեղեկանալ զօրութեան թշնամույն: Քսան և հինգ հազարաւ անկանէր ի վերայ ամբութեանցն Պարսից, հարկանէր յանկարծ զանթիւ բազմութիւն զօրաց նոցա և բազում նախճիրս գործէր: Թագաւորն Պարսից Ներսէ՛ճ գերծանէր մագապուր. այլ կանայք նորա և գտերք լինէին ձերբակալ, և սրահեցան մեծաւ զգաստութեամբ: Ընդ այս զարմացեալ Պարսից՝ խոստովան լինէին, եթէ Հռոմայեցիք գեր ի վերոյ էին քան զնոսա և՛ զօրութեամբ զինուց և՛ բարուց ազնուականութեամբ, և տային զՄիջագետս հինգ նահանգօք յայնկոյս Տիգրիս գետոյ» (Սեքս. Բուփ. Գլ. ԻԵ.): Եւ գարձեալ ի գլուխն ԺԳ.—«Ի ժամանակս Պիոկղետիանոսի Հռոմայեցիք ի պարտութիւն մատնեալ յառաջնում ճակատու՝ յերկրորդումն հարին զՆերսէ՛ճ արքայ Պարսից և հանին ի նմանէ զկին և զգասերս նորա, զորս պահէին բազում զգաստութեամբ: Զկնի դաշանցն տուան մեզ Միջագետք, և հաստատեցան միւսանգամ սահմանք տէրութեանն անդր քան զափունս Տիգրիս գետոյ, մինչև իշխանութեան մերոյ ձգել ի վերայ հինգ ազգաց բնակելոց յայնկոյս գետոյն: Պայմանք դաշանց տեւալ բաւեցին մինչև յաւուրսն Աւգոստոսն Կոստանդեայ»:



## ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

### Երկրորդ մասի ն:

|           |  |
|-----------|--|
| ԳԼՈՒԽ Ա.  | Երկրորդ հարստութիւն. Արշակունիք:<br>Ընդհանուր տեսութիւն. . . . . եր. 1   |
| ԳԼՈՒԽ Բ.  | Բոյս բարուց Հայոց իբրև ազգ. . . . . » 56   |
| ԳԼՈՒԽ Գ.  | Քաղաքական մասն պատմութեան Արշակու-<br>նեաց. . . . . » 64   |
| ԳԼՈՒԽ Գ.  | Հռոմ. Պատմութիւն նորա համառօտիւ . . . » 80   |
| ԳԼՈՒԽ Ե.  | Հռոմայեցի կայսերք . . . . . » 84   |
| ԳԼՈՒԽ Զ.  | Պարթևք . . . . . » 88  |
| ԳԼՈՒԽ Է.  | Սասանեանք . . . . . » 96   |
| ԳԼՈՒԽ Ը.  | Հայ Արշակունիք . . . . . » 101   |
| ԳԼՈՒԽ Թ.  | Արտաքսիասայ ցեղն 190-էն նախ քան զՔր.<br>մինչև ի սկիզբն քրիստոնէական հաւատոյ. . . » 104                               |
| ԳԼՈՒԽ Ժ.  | Պարթևք և Հռոմայեցիք լետ Տիգրանայ. . . » 169  |
| ԳԼՈՒԽ ԺԱ. | Հայք ի Վանոնէ մինչև Տրդատ Ա. (Արտա-<br>շէս Բ. ըստ Խորենացոյն), կամ 16—80:<br>Պարթև-Հռոմէական ազդեցութիւն . . . » 193 |
| ԳԼՈՒԽ ԺԲ. | Հայք ի մահուանէն Տրդատ-Արտաշիսի մինչև<br>ի Տրդատ մեծ:<br>Հռոմէական-Սասանեան ազդեցութիւն . . . » 251                  |

|   | Բ. Կ. |
|---|-------|
| 32 Հաւատարիմ Սովիտրին, Վալլաների . . . . .                        | — 10  |
| 33 Լինհարզ և Գերարուզ, Պետապոյցի . . . . .                        | — 25  |
| 34 Յուելուած ի գիրս պատմութեան Ասողկան . . . . .                  | — 20  |
| 35 Նաւի փոքրաւորը, Մ. Ռոզենհայնի, թարգմ. Ի. Յ. . . . .            | — 15  |
| 36 Ուռենց Յովսէփ, Ե. Սպիրի, թարգմ. Ի. Յ. . . . .                  | — 40  |
| 37 Մեծապատիւ Մուրացիաններ, Յ. Պարոնեանի . . . . .                 | 1 —   |
| 38 Ազգային ջոջեր, Յ. Պարոնեանի . . . . .                          | — 15  |
| 39 Բըւ-բա, Ե. Օժէշկօյի . . . . .                                  | — 5   |
| 40 Ենիկ, Կուլիկովայի, թարգմ. օր. Ա. Սահակեան . . . . .            | — 10  |
| 41 Եչեզրինի երեք զրօյներ . . . . .                                | — 40  |
| 42 Տարասկոնցի Տարասրէնը, Գօզէի, թարգմ. բժ. Թ. Չ. . . . .          | — 25  |
| 43 Օրլէանի կոյսը, Օսարոգորսկու, թարգմ. Յ. Խ. . . . .              | — 75  |
| 44 Յ. Արարտեանի կեանքը, թարգմ. Պ. Պ. . . . .                      | — 75  |
| 45 Գաղափարական քահանայ, Պօտապենկօի, թարգմ. Յ. Ա. . . . .          | — 10  |
| 46 Ընտանիքի լոյսը, Աննենսկայա, թ. օր. Վ. Տ.-Յովսէփեանի . . . . .  | 1 —   |
| 47 Հոսհոսի ձեռատետրը, Յ. Պարոնեանի . . . . .                      | — 40  |
| 48 Քիմիա Բօսկօյի, թարգմ. Ա. Մելիք-Ալլահշէքերեանի . . . . .        | — 15  |
| 49 Եչեզրինի երեք վէպիկ, թարգմ. Մ. Ղազարեանի . . . . .             | — 50  |
| 50 Ստամպլ ծռեր, Գարեգին սարկաւազ . . . . .                        | — 25  |
| 51 Զաւաթքի բուրմունք, Ե. Լալայեանցի . . . . .                     | 1 —   |
| 52 Գատախարակութիւն, թարգմ. Մ. Ղ. . . . .                          | — 20  |
| 53 Մըռոան, Ի. Եմիգա, թարգմ. Ա. Քարանթարի . . . . .                | — 20  |
| 54 Խան-Միրան, գրեց Սէլլան . . . . .                               | — 40  |
| 55 Տարաս-Բուլբա, Ն. Գօգօյի, թարգմ. Մ. Արեղեանի . . . . .          | — 50  |
| 56 Փշրանքներ, Գ. սարկ. Յովսէփեանի . . . . .                       | — 25  |
| 57 Երկու քոյր, Ղ. Աղայեանցի . . . . .                             | — 50  |
| 58 Գրախօի ընտանիք, գրեց Խրիմեան Հայրիկ . . . . .                  | — 50  |
| 59 Սիրաք և Սամուէլ, գրեց Խրիմեան Հայրիկ . . . . .                 | — 20  |
| 60 Փորձանքների բժշկարան, Բրօքերի, թարգմ. Օհանեանի . . . . .       | — 50  |
| 61 Մակրեթ, Եչեկսպիրի, թարգմ. Ս. Մալխասեանցի . . . . .             | — 20  |
| 62 Պատետօր, Ս. Բարաղեանի և Ա. Քարանթարի . . . . .                 | — 5   |
| 63 Խօլերա, բժ. Վ. Արծրունու . . . . .                             | — 40  |
| 64 Խարազի տղայ, Ս. Քամայեանի . . . . .                            | 1 —   |
| 65 Հանրամատչ. բնախօսութիւն, Վ. Լուչիկեփիշի, թ. Կ. Գիւլն . . . . . | — 80  |
| 66 Փարաւանի աղջիկը, Երէրսի, թարգմ. Գ. Եահրուզաղեանի . . . . .     | — 60  |
| 67 Խուն-խոր, Յ. Ղազարեանցի . . . . .                              | — 45  |
| 68 Ելզուջա, վէպ, թարգմ. Տ. Փիրումեանի . . . . .                   | — 5   |
| 69 Զորրօրդ մոզ, Վան-Գէլի . . . . .                                | — 50  |
| 70 Գրախօի ընտանիք, գրեց Խրիմեան Հայրիկ . . . . .                  | — 50  |

974  
19

|    |  |     |
|----|--|-----|
| 71 | Սիրաք և Սամուէլ, գրեց Խրիմեան Հայրիկ . . . . .     | — 5 |
| 72 | Զրոյցներ Հոգի մասին, Ս. Բալաղեանի . . . . .        | — 4 |
| 73 | Աստղաբաշխութիւն, Ֆրամմարիանի, թ. Տ. Յովհաննիսեան   | 1   |
| 74 | Մանուկների հոգաւարութիւնը, Պօկրօվսկի, թ. բժ. Թ. Գ. | 2   |
| 75 | Մուկուչի հաւիկը, Պ. Նեզովանովի . . . . .           | —   |
| 76 | Երկու հեքեաթ, Կարմէն Սիլվայի . . . . .             | —   |
| 77 | Կովկասի գերին, Լ. Տօրաօլի, թարգմ. Պ. Պ. . . . .    | —   |
| 78 | Անճոռնի բաղիկը, Անդէրսէնի . . . . .                | —   |
| 79 | Վէպիկներ, Եիրփանգաղէի . . . . .                    | — 4 |
| 80 | Գարվինիզմ, Ս. Բալաղեանի . . . . .                  | — 4 |
| 81 | Պեարոս Գուրեան, Արշակ Զոսմանեանի . . . . .         | — 5 |
| 82 | Եկլիօնի կալանաւորը, Մօրից Հարամանի, թ. Կ. Գիւլնազ. | — 6 |
| 83 | Համլէա, Եէկուպիբի, թ. անգլիեր. Յովհ. Խան Մասեհեանի | — 7 |
| 84 | Քննական պատմ. Հայոց, Ա. Մ. Գարագաշեանի, մասն Ա.    | 1   |
| 85 | Նոյն, Մասն Բ. . . . .                              | 1   |


**Գ Ի Ն Ն Է 1 Բ Ո Ւ Բ Լ Ի**


01 —

02 —

03 —

04 —

05 —

06 —

07 —

08 —

09 —

10 —